

سنڌي ٻولي جي تاريخ

پیرو مل مہرچند آڈواٹی

ا ب پ پ ت ت ث
ث پ ج ج ج ه
ج ج ج ح ح د د ذ ذ
ذ ذ ر ر ز ز ش ش
ض ط ظ ع غ ف ف
ق ق ک ک گ گ گ گ
گ ل ل م م ن ن و
ه ه ع ع

سنڌي ادبي بورڊ

A History of Sindhi Language

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

پيرومل مهرچند آڏواڻي

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

چاپو پهريون	ع ۱۹۵۶
چاپو ٻيو	ع ۱۹۶۶
چاپو ٽيون	ع ۱۹۷۲
چاپو چوٿون	ع ۱۹۹۳

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم].

قيمت: پنجاهه رپيا

[Price Rs: 50-00]

سلي جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بئڪ اسٽال

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي پرنٽنگ پريس،
 ڄامشورو، سنڌ، ۾ مڻيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽
 شمسيرالهيڊري، سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ، ان کي
 ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

باب	مضمون	صفحو	باب	مضمون	صفحو
۱۹۱	اصطلاح ۽ پهاڪا	۱۱	۱	ٻولين جون ڪوڄنائون	۱
	مسلمانن جي حڪومت	۱۲		ڀاڱو پهريون	
۱۹۸	جو اثر		۱	قديم سنڌ ۽ اڻ آريه	
۲۵۶	انگريزن جي صاحبي	۱۳	۱۰	ٻوليون	
	ٻولي ۽ جي منزل	۱۴	۲۱	آريه لوڪ ۽ سنسڪرت	
۳۷۷	۽ آئيندو			ڀاڱو ٻيون	
	ڀاڱو ٽيون		۸	ٻين ٻولين سان ناتو	
	ٻولي ۽ جي تبديل	۱	۹۱	سنڌي ۽ جون آڀهڻاڻون	
۲۸۳	۽ واڌارو		۹۶	سريلي	
۲۹۲	اڪرن تي ويچار	۲	۱۱۳	۽ چوڻي	
	سنڌي وياڪرڻ تي	۳	۱۲۱	لاڙي	
۳۰۶	ويچار		۱۴۰	ٿريلپي	
	سنڌي ۽ جون خوبيون	۴	۱۵۱	ڪچڪي	
۳۲۳	۽ خاصيتون		۱۵۶	لاسي	
۳۳۰	لفظن جي بناوت	۵	۱۶۰	ٻولي ۽ ۾ فرق	
۳۳۶	سنڌي صرف جا اصول	۶	۱۶۸	سنڌي لغت	

پيشڪش

ڪاڪي ڀيرومل آڏواڻي ۽ سنڌي ٻوليءَ جا جيڪي گهڻا پڙيا آهن، تن لاءِ هر ڪا ٺهي سندس ٿورائتي ٿيندي. هو ٻار جو پورهيت هو، جنهن وڏيءَ جاکوڙ سان سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ تي ڀرمارتي کوجنا ڪئي آهي ۽ ڪيترائي ڪمائتا ڪتاب لکي ويو آهي.

سندس هي ڪتاب، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، هڪ اهڙو آملهه ساڻڪ آهي، جنهن جو تجلو جيئن هوڻ تيز رهندو. اهو سندس ورهين جي لڳاتار محنت جو نتيجو آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد، ٻن ٻولين سان مٽي ماڻهي، لغت ۽ گرامر سان گڏ، تاريخ جي آڳاٽن احوالن ۽ جاگرافيائي اثراندازين بابت معلومات جا پٺيار ڀريل آهن. ساڳئي وقت، سرسري طرح، تازي زماني جا ڪيترائي واقعا ۽ انهن جا سن به محفوظ ٿي ويا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي اصليت بابت کوجنا جي ڏس ۾ هڪ اوائلي قدم هجڻ ڪري، جيتوڻيڪ پوءِ جي عالمن جي ڳولا جيڪي نوان نتيجا ڏنا آهن، سي بنهه آڻڻو پيا آهن، پر تڏهن به کوجنا جو ڪم ڪڏهن به وچ مان شروع نه ٿيندو آهي، بلڪ اهو اکين تيئن ڪئي اڳتي وڌندو آهي، تنهنڪري هن ڪتاب جي اهميت تهاڻ ئي بنيادي بنجي وڃي ٿي.

”سنڌي ادبي بورڊ“ هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو ۱۹۵۶ع ۾ ٻيو ڇاپو ۱۹۶۶ع ۾ ٽيون ڇاپو وري ۱۹۷۲ع ۾ شايع ڪيو هو، جيڪو هن وقت عام طرح اٽلپ ٿي چڪو هو.

هي ايڊيشن، ٽئي ڇاپي جو هوبهو عڪس آهي، تنهنڪري منجهس ڇپائيءَ جي غلطي جو امڪان ته ڪونهي، پر تڏهن به ڪنهن نظر چٽڪ ڏانهن ڌيان ڇڪايو ويو ته ايندڙ ايڊيشن ۾ ان کي درست ڪري سگهيو.

— شمشير العيڊري

سيڪريٽري

”سنڌي ادبي بورڊ“

ڄامشورو، سنڌ

۲۹ - سيپٽمبر، ۱۹۹۳ع

ناشر طرفان بہ لفظ (پهرئين چاپي لاء لسکيل)

ڪتابي ادب جي حفاظت ۽ بقا جو دارو مدار ڪتابن جي عام موجودگيءَ تي آهي. ڪي ڪي مذهبي ڪتاب بر زبان ياد بہ ڪرايا ويندا آهن. ۽ انهن جي بروقت حفاظت جو اهو بہ هڪ طريقو آهي پر ڪتاب مذهبي هجڻ يا خالص علمي ۽ ادبي، هڪ دفعو جيڪڏهن ڇپيا ۽ پوءِ ائين گهر ٿي ويا جو عام پڙهندڙن کي وقت سر انهن جو ملڻ ناممڪن ٿي پوي ته چئبو ته اهي ڪتاب ۽ منجهن جيڪو ادبي سرمايو موجود هو، هميشه لاءِ چڻ فنا ٿي ويو.

زندهه ٻوليون پنهنجي ادبي سرمايي کي ڪڏهن بہ ائين بيمرديءَ سان فنا ٿيڻ نہ ڏينديون آهن. سندن ادبي شاهڪارن جا نوان نوان ڇاپا باقاعديءَ سان ۽ نهايت آب تاب سان هميشه نڪرندائي رهندا آهن. افسوس آهي، جو اسان جي سنڌي عالمن ۽ اديبن، ادبي جماعتن ۽ علمي ادارن ان طرف اڄ ڏينهن تائين ايترو ڌيان نہ پئي ڏنو آهي، جيترو کين ڏيڻ گهربو هو: نتيجو هي نڪتو آهي، جو اڄ سون اهڙن بيمثل سنڌي ڪتابن جا نالا وٺي سگهجن ٿا، جيڪي ڪنهن بہ قيمت تي پڙهندڙن کي هٿ ٿڌا اچي سگهن، ۽ ائين پيو. پائنجي، چڻ اهي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪڏهن لکيائي ڪوٺ ويا هئا. ظاهر آهي

تہ پنهنجي هن عظيم ادبي ورثي ڏانهن ايتري سرد مھري،
۽ ان کان ايتري غفلت ۽ لاڳواري نہ ڪڏھن معافيءَ
لائق ٿي سگھي ٿي، ۽ نہ وري ان جي ڪڏھن ڪا
مناسب ٻورائي ٿي اسان کان ٿي سگھندي. پنهنجن وڏن
جي ميڙيل چونڊيل املھ ماڻڪن کي ائين ھٿن جي
ورڻن مان واريءَ وانگر جيڪڏھن ھميشہ وڇائيندا ٿي
رھداسين تہ آخر ۾ سواءِ خالي ھٿن جي باقي اسان وٽ
ڇا وڃي بچندو. سا ڳالھ سھڪو سمجھي سگھي ٿو.

سنڌي ادبي بورڊ، انھن ڳالھين کي محسوس ڪندي،
ھڪ بنيادي مقصد پنھنجي سامھون ھي بہ رکيو آھي تہ
پنھنجي ٻوليءَ جا پراڻا ڇپيل ڪتاب جنھن عزت ۽
احترام جي لائق آھن، تنھن عزت ۽ احترام سان پھر
ڇپائي شايع ڪيا وڃن، تہ جيئن سنڌي ادب ۾ انھن
ڪتابن جي ھڪ دائمي حيثيت باقي رھي سگھي.

ھيءُ ڪتاب اول سرگواسي مصنف ڇپائي پڌرو
ڪيو ھو ۽ پوءِ ٻين عمدن ٽوس ادبي ڪتابن وانگر
ناياب ٿي ويو، جو سنڌي ادبي بورڊ نئينءَ طرز سان،
نئينءَ ٽائيپ ۾، پھريائين ۱۹۵۶ع ۾ شايع ڪرايو. بورڊ
طرفان، ھيءُ ان جو ٽيون ڇاپو پيش ٿي رھيو آھي.

لائق مصنف کي سنڌي زبان سان محبت عشق جي
درجي تي. بھتل مٺي، ھن جيتوڻيڪ ٻوليءَ جي

خدمت ڪرڻ خاطر ٻيا به ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، پر هن ڪتاب تي جيڪا محنت، مشقت، سر جوشي ۽ دماغ سوزي ڪئي اٿس، تنهن جو مثال سنڌي زبان ۾ مشڪل ملي سگهندو. انهيءَ ڏس ۾ هن ڪتاب کي اهڙو درجو حاصل آهي، جو هن جي پريزور مطالعي کان سواءِ ڪوبه شخص سنڌيءَ زبان ۽ سنڌي ادب تي عبور حاصل ڪري نه سگهندو. اسان جي نئين ۽ ٿيڻ لاءِ هن جي مطالعي کان محروم رهڻ هڪ نهايت افسوسناڪ ڪوتاهيءَ برابر هو. سنڌي ادبي بورڊ، انهيءَ ڪوتاهيءَ کي دور ڪرڻ لاءِ اسان جي نئين ۽ ٿيڻ لاءِ اڳيان هي ناياب ڪتاب آڻي ٿو ۽ اميد ٿو رکي ته هو هن کي پوري غور سان مطالعو ڪري، پنهنجي پياريءَ زبان جا ماهر بنيا.

محمد ابراهيم جويو

اڳوڻو سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

منڍي

سنڌي ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هن وقت هڪڙو به ڪتاب ڪونهي. ڪيترن کي اها به سنڌ ڪانهي، ته ڇو لاڙ جي ٻولي هڪڙي، وچوليءَ جي ٻي، ۽ سرحد سنڌ جي وچائين ٿي آهي ۽ ڪهڙي سبب شڪارپور جي ٻولي ٻين سڀني کان مٿاڇر وڌيڪ آهي؟ هن لاءِ هڪڙوئي سبب هيءُ آهي ته عربن سنڌ فتح ڪئي، تنهن کان اڳ جي تاريخ آهي ئي ڪانه، جنهن مان اهڙين ڳالهين جو پتو پوي، مون ئي ورهيه سانده محنت ڪري ڏيڍ سؤ کن ڪتابن مان قديم سنڌ جا احوال ڪٽيا، ڪنهن مان به. ٽي سئو ته ڪنهن مان فقط هڪ به فقرو ملهه، پر اهي ذرا پرڙا به ويهي ڪنڊيهه، ته چڱي خاصي تاريخ تيار ٿي پيئي. اها سموري ڪتاب ۾ ڏيان ها، ته ڪتاب تمام وڏو ٿي پوي ها، ته به ٻوليءَ جي تاريخ ۾ جيترو ڀرڪڻي جو احوال ڏيڻ گهرجي، تنهن کان گهڻو ڏنو اٿم.

ٻوليءَ جي تاريخ معنيٰ ٻوليءَ جي تبديل جي تاريخ. ٻوليءَ ۾ تبديل ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ آئين ٿا، تنهنڪري جنهن ٻوليءَ جي تاريخ لکجي، تنهن ۾ ڀرڪڻي جي ماڻهن جو ذڪر به ضرور ڪجي. انهيءَ

سبب، سنڌ جي تاريخ ۽ ان جو جيڪو اثر ٻوليءَ تي ٿيو آهي، سو ٻڌايو اٿم.

ٻولي ۽ ساهت پاڻ ۾ ڳنڍيا ڳتيا پيا آهن؛ ساهت

جو مدار ٻوليءَ تي ۽ ٻوليءَ جو مدار ماڻهن تي. تنهنڪري، هن ڪتاب ۾ اهو به ڄاڻايو اٿم ته سنڌي ساهت جي ترقي ڪيئن ٿي. مطلب ته هن ڪتاب ۾ ٽي تاريخون آهن: سنڌ جي تاريخ، ٻوليءَ جي تاريخ، ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ.

ٻولين جي تاريخن جوڙڻ جو رواج ويجهڙائيءَ ۾ يورپي لوڪن وڌو. سندن جوڙيل انگريزي ٻولين جون تاريخون ڏسي، اسانجن ڪن ڏيهي عالمن بينگالي، گجراتي ۽ مراٽي ٻولين جون تاريخون ٺاهيون آهن. هيءَ اڃا شروعات آهي، تنهنڪري سڀني ڏيهي ٻولين جون تاريخون اڃا ڪونه جڙيون آهن، باقي سرگريسن جي ڪوشش سان ”لنگسٽڪ سروي آف انڊيا“ جا ڪيترائي جلد ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. مون اهي ڪتاب پڙهيا، ته پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جوڙڻ جو خيال آيم. اسانجين ٻولين جون ڪوچنائون اول يورپي لوڪن ڪيون هيون، تنهنڪري سندن ڪوچنائن جو مختصر ذڪر هتي منڍ ۾ ئي ڪيو اٿم. جو سنڌي ٻوليءَ جي بنياد جو انهيءَ سان وڏو ئي واسطو آهي. ڪيترين مکيه ڳالهين بابت سندن به ڄاڻايو اٿم ته پڙهندڙن کي پتو پوي ته مون اهي احوال ڪٿان آندا.

سنڌي ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هيءَ گويا پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ بابت ڪي مکيه ڳالهين مختصر طرح ڏنيون اٿس، ۽ اهي به هٿاڻي ڪتاب جي چيڙي ڏي ڪيون اٿس، ته جن کي فقط تاريخ پڙهڻي هجي، تن کي اهي ڳالهين وڃ ۾ نه منجهائين. مضمون کي سٺوئي ۽ سواڊي ڪرڻ لاءِ شاهه سامي ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام مان ڪي تڪون ڏنيون اٿس ته پڙهندڙ ڀلي ته وندر جو ڪتاب ڪري پڙهن. جيڪڏهن پڙهندڙن ٻوليءَ جي اونهي اڀياس لاءِ چاهه ڏيکارين، ته ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“ نالي ڪتاب جلد ڇپائي پڌرو ڪندس، جنهن ۾ تاريخي احوال ٿورو ۽ ٻوليءَ جو ذڪر گهڻو آهي. هن ڪتاب تي جيڪا محنت ڪئي اٿس، تنهن جو قدر اميد ته پڙهندڙ پاڻيهي ڪندا.

— ڀيرومل مهرچند

ڪراچي،

۱۳ - فيبروري، ۱۹۴۱ع

ٻولين جون ڪوجنائون

يورپي لوڪن ۾ هيءُ هڪ وڏو ڪم آهي، ته جنهن ملڪ ۾ وڃن، تنهن ملڪ جي ٻولي سکي، ان جو علمي خزانو ويهي ڦولين ته پنهنجي دل ۽ دماغ کي روشن ۽ من کي منور ڪريون، ۽ انهيءَ مان آڊار موني ماڻڪ ميڙي، پنهنجي ديسپادن کي به ڏيون، ته ڀلي نه اهي به لاپ پرائين.

عيسوي پنڌرھين ۽ سورھين صديءَ ۾ يورپو ڪيڙن، ٻچن، ڦرينچن ۽ انگريزن هڪٻئي جي ٻڌيان، واپار سانگي هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون. ان وقت کي پاڌري به آيا، جن سنسڪرت تي گهڻو ڌيان ڏنو، ته تائون ته ان ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ آهن، جي ساڳيا ڪيترين يورپي ٻولين ۾ به عام آهن، رڳو اچار ٿورو ڦريل اٿن. مثلاً:

سنسڪرت	سنڌي	فارسي	انگريزي
مانر	ماتا - ماءُ	مادر	Mother مدر
پراتر	پراتر - ڀاءُ	برادر	Brother برادر
دهتر	ڏيئا - ڌيءُ	دختر	Daughter ڊاٽر
نامن	نالو - نالو	نام	Name نيم
نؤ	نمون	نؤ	New نيو

اڌڙا ٻيا ڪئين لفظ آهن، جي گريڪ (ڊوئاني)، لائن، جرمن، فرينچ، انگريزي ۽ ٻين يورپي ٻولين ۾ عام آهن. لفظن جي هڪجهڙائي ڏسي حيران ٿيا، پر سمجهي نٿي سگهيا، ته ائين ڪيئن ٿيو آهي.

پهرين ٽي پهرين يورپي عالم جنهن اهو پورو ڀڳو (پروٽي سلي)، سو سروليم جونس هو. هو صاحب ٻولين سڪل جو ڪوڏو هو. اڃا يورپ ۾ ئي هو، ته فارسي، عربي، ۽ ٻيون ڪي ٻوليون سکيو هو. سن ۱۷۸۳ع ۾ بنگال جو چيف، جسٽس مقرر ٿي آيو، ته ٻئي سال (۱۷۸۴ع) ۾ سنسڪرت ۽ ٻين ٻنهي ٻولين جي اڀياس کي زور وٺائڻ لاءِ بنگال جي راءِل ايشياٽڪ سوسائٽي ٻڌا ڪيائين، جنهن جو صدر پاڻ هو. ڪائٽس اڳي هڪ پورچوگيز پادريءَ، راجا پرتريءَ جا شڪ ترجمو ڪيا هئا. هن وري ڪوي ڪاليداس جي ”شڪنتلا“ ناٽڪ جو ترجمو ڪيو، ته يورپ جي ماڻهن جون اکيون کليون، ۽ قبول ڪرڻ لڳا، ته هندستان ۾ به ڪي وڏا عالم ٿي گذريا آهن، جي ههڙا عمدا ڪتاب لکي سگهيا ٿي.

سروليم جونس ڏٺو ته سنسڪرت ۾ به رڳو يورپي ٻولين جهڙا لفظ آهن، پر ٻولين جي نحوي بناوت (Grammatical formation) ۾ ڪيتري قدر هڪجهڙي آهي! هيءَ نهايت عجب جهڙي ڳالهه هئي، ته ٻه ڪري ٿي ورهيه ساندھ اونڌو ڪندڙ ڪري سنسڪرت جو هيڪاري اونهو اڀياس ڪيائين. سن ۱۷۸۶ع ۾ پنهنجي جاري ڪيل سوسائٽيءَ جي ٽئين سالاني ميٽر مهل،

پنهنجي صدارتي تقرير ۾ جيڪي چيائين تنهن مان ٿورو
تڪر هتي بجنسي ڏجي ٿو:

“The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of wonderful Structure more perfect than the Greek, more copious than the Latin and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and in forms of grammar than could possibly have been produced by accident; so strong, indeed, that no philologist could examine them all without believing them to have sprung from some common source which, perhaps, no longer exists. There is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and Celtic, though blended with a very different idiom, had the same origin with the Sanskrit; and the Old Persian might be added to the same family.”

سر ولیم جونز جي هيءَ تقرير ولایت وارن پڙهي،
ته سڄي يورپ ۾ غلغلو مچي ويو. ان لاءِ سبب هو:
صدين کان يورپي لوڪ ائين وسهندا هئا، ته
”هيبرو“ (Hebrew) يعني عبراني يا يهودين جي ٻولي،
جنهن ۾ سندن آڳاٽا ديني ڪتاب (بائبل يا انجيل وغيره)
لکيل آهن، سا سڀئي کان قديم ۽ مقدس يا پاڪ ٻولي
(پوٽر پاشا) آهي، ۽ دنيا جون ٻيون سڀ ٻوليون انهيءَ

عبرانيءَ مان پيدا ٿيون آهن! هندستان ۾ ڪوئين وجهڻ کان اڳ ڪيترن يوروي لوڪن کي ايتري به ڪل ڪانه هئي، ته هندستان ۾ سنسڪرت نالي ڪا ٻولي ٿيندي آهي! جن ٿورڙن کي اها سڌ هئي، تن سنسڪرت کي آخر ۾ ڏي پئي آندو! هينئر جو سروليم جونس ٻڌائين، ته سنسڪرت ۽ يوروي ٻولين جو ٻڻ ئي ساڳيو آهي، ته انهيءَ ڳالهه تي ڪنهن به ويساهه نه پئي ڪيو.

ڪيترن يوروي لوڪن پوءِ سنسڪرت جو اونهو اڀياس ٻاڻ ڪري ڏٺو ۽ ان جي يوروي ٻولين سان پيٽ ڪيائون، ته ڪهڙن جو اڳيون اعتقاد مٽجي ويو، يعني اڳي جو سمجهيائون ٿي، ته دنيا جون سڀ ٻوليون ”هيبرو“ يا يهودين جي قديم ٻوليءَ مان پيدا ٿيون آهن، سو خام خيال صفا ميسارجي وين. ڪي يوروي پوءِ ٻاڻ ائين وسهڻ لڳا، ته سنسڪرت ٻولي سڀني يوروي ٻولين جي ماءُ ٿئي* ٻين کي اها ڳالهه اعتبار ۾ نه آئي، تنهنڪري وڌيڪ ڪوجنائون ڪرڻ لڳا.

ٻولين جي باري ۾ ڪوجنائن ڪرڻ لاءِ يوروي لوڪن هيءُ رستو اختيار ڪيو، جو يورپ جي آڳاٽين ٻولين (گريڪ لائن وغيره) جي هاڻوڪين ٻولين (انگريزي، جرمن، فرينچ وغيره) سان پيٽ ڪيائون ۽ انهن جي وري سنسڪرت سان پيٽ ڪيائون، ته ٻولين جو هڪ نئون راز هٿ آين، جنهن جي اڳي ڪل ڪانه هين. هينئر سمجهڻ لڳا، ته جيئن دنيا ۾

* ڏسو رڌسن صاحب واري قديم ”هندستان جي تاريخ“

سپيڪا ڳالهه حڪم جي ڏوري ۾ ٻڌل آهي ۽ جيئن سچ، چنڊ، تارا وغيره ڪن ٺهرايل قاعدن پٽاندر ڪم ڪن ٿا، تيئن ٻولين کي به ڪي قدرت جا قاعدا مڃڻا پون ٿا، ۽ خود آهي قاعدا به ڪن اصولن تي ٻڌل آهن، جن جو لاڳاپو انسان ذات سان آهي؛ ڇاڪاڻ ته ٻولين جا ڳالهائيندڙ فقط انسان آهن، تنهنڪري انهن اصولن جو لاڳاپو به ضرور انسانن سان ٿيندو. اهو نئون علم، جو جدا جدا هنڌن جي ٻولين جي پست ڪرڻ سان هٿ آين، تنهن جو نالو رڪيماڻون Comparative Philology، جنهن کي Glossology (علم لغات) ۽ Linguistic Science يعني پاشا وگيان يا ٻولين جي سائنس سڏين ٿا.

پهريون ئي يورپي، جرمنيءَ جو نامور عالم، فرڊينرڊ باپ هو، ۱۸۱۶ع ۾ هن صاحب هڪ گراسر چيپائي پڌرو ڪيو، جنهن ۾ منسڪرت، يوناني، لاطن، فارسي ۽ جرمنيءَ جي ٻولين جي گيدائن يا ڦيرن جي هڪجهڙي ترتيب ڏيکاري، وگيانڪ (Scientific) ريت هن ثابت ڪيو، ته سر وليم جونس جو قياس سچو هو ۽ اهي ٻوليون برابر اهڙيءَ ڪنهن قديم ٻولي مان پيدا ٿيون آهن، جا هن وقت دنيا جي ٻئي ڪنهن به ڀاڱي ۾ ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي.

يورپي لوڪن لاءِ هاڻ هڪ وڏو مسئلو پيدا ٿيو، هو چوڻ لڳا ته هندستان ۽ ايران، جي دور ڪان ٿي هزار کن ڪوھ پري آهن، تن جي ٻولين جو پاڻ ۾ جڳري ناٿو ٿيو ڪيئن؟ هي ٻولي سڀي ڪير؟

هندن جي 'رگ ويد' مان پتو پئڻ، ته اهي آريه لوڪ هئا، جي پنهنجي نشاني هيءُ بي بها ويد ڇڏي ويا آهن. ايران طرفان پتو پئڻ ته خود 'ايران' لفظ اصل ۾ آهي 'ايرين' - يعني آرين جو ملڪ. هوڏانهن يورپ ڏي 'آئرلئنڊ' آهي، جنهن جي به اڪري معنيٰ آهي 'آئر'، (شهزادن) يعني آرين يا شريفن جو ملڪ. رڳو انهن نالن منجهان ئي جيڪر هرڪو سمجهي، ته اڳي هندستان ۽ ايران کان وٺي آئرلئنڊ تائين سمورو ملڪ آرين جو هو. هندن جي رگ ويد ۽ پارسين جي زنداويستا جي پاڻ ۾ ڀيٽ ڪري ڏٺائون، ته انهن ٻنهي ڌرمي پستڪن جي نه رڳو ٻولي هڪجهڙي سان گهڻي مشابهت رکي ٿي، پر ڪيترا ڌرمي خيال به منجهن ساڳيا آهن. ڪن ديوتائن جا نالا جهڙا رگ ويد ۾، تهڙا يونانين جي ڏند ڪٿائن ۾! مثلاً هندن جي رگ ويد مان معلوم ٿو ٿئي ته: آڳاٽا آريه لوڪ آڪاس يا آسمان کي پتا (پيءُ) ۽ ڌرتيءَ کي ماما يا ماءُ ڪري پوڄيندا هئا. آڪاس کي سڏيندا هئا 'ديوس پتر' يعني ابو آڪاس، (The sky-father) انهيءَ 'ديوس پتر' جو اچار لائن ٻوليءَ ۾ آهي (Ju-peter)، گريڪ يا يوناني ٻوليءَ ۾ 'ديوس' جو اچار 'زيئوس' zeus آهي ۽ اهو وڏو ديوتا ليکيو هو. مطلب ته ٻولين جي ڀيٽ ڪرڻ سان عام لغات (Comparative philology) جو پتو پئڻ، ۽ هاڻ ڏند ڪٿائن جي ڀيٽ (Comparative Mythology) مان هيڪاري ڀتين ٿين، ته

انهن سڀني هنڌن جي آرڊن جي نه فقط ٻولي ساڳي هئي، پر
ڌرم ڪرم به ساڳيو هون.

يورپي لوڪن کي پنهنجن ابن-ڏاڏن جي احوال
جي اڳي ڪا به سڌ ڪانه هئي. هاڻ جو ٻولين جي
ڪوجنائن ڪندي تاريخ-روڻي. ٿورو جهاڪا ڏيندا نظر
آين، ته تاريخ جي ڪوجنائن ۾ ٻيا هنڌن جي ويدن،
پراڻن ۽ اتهاسن يعني رامائين ۽ مهاڀارت مان، ٻڌ ڌرم
وارن جي ڌرمي ڪتابن مان، ڪن يونانين ۽ چيني
مسافرن جي سفرنامن مان، ۽ ٻين هنڌان ڪيترائي تاريخي
احوال ڪٺو ڪري، اسان کي قديم هندستان جي تاريخ
جوڙي ڏني اٿن، ڇو جو عربن جي ڪاه مان اڳ جي
تاريخ هئي ڪانه.

آرڪيالاجيڪل کاتي وارن به تاريخي احوالن ڪيئي
ڪرڻ ۾ گهڻي سدد ڪين. انهن ميسوپوٽيميا طرفان
ڪيتريون حقيقتون هٿ ڪيون، جن مان پتو پوي ٿو
تہ عيسوي سنم کان پندرهن صديون اڳتي، اڳتي، آرڊن
جون انهيءَ طرف ٻينڪون هيون. انهن ۽ ٻين ڪوجنائن
مان يورپي عالمن کي ائين وسهڻ لاءِ سبب ٿيو ته
اڳاٽا آريه لوڪ وچ ايشيا ڏي، يا انهيءَ ڪنهن طرف،
گڏ رهندا هئا، جتي ٻولي ساڳي هين. پوءِ منجهان
ڪي يورپ ڏي، ته ڪي ايران ڏي، ٻيا ۽ اٿان ڪي
جبل جهاڳي اتر هندستان ۾ آيا ۽ پنهنجي سمنسڪرت
ٻوليءَ جو اتي ڦهلاءُ ڪيائون، جنهن مان پوءِ سنڌي،
هندي، گجراتي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون پيدا ٿيون.

انهن ٻين هنڌن جي ٻولين کي گڏي ”انڊو-يورپين“ Indo-European ٻوليون سڏيو اٿن، ته سمجهڻ ۾ اچي ته هندستان ۽ يورپ جي ٻولين جو پاڻ ۾ جگري ناتو آهي.

انهن ٻين هنڌن جي ٻولين کي گڏي ڪي صاحب آريه ٻوليون به سڏين ٿا، ڇاڪاڻ ته انهن ٻولين جا ڪالهاڻيندڙ اصل آريه لوڪ هئا. جرمني، وارا، پاڻ کي آريه سڏائيندي فخر وٺن ٿا، پر مير گريمرسن ۽ ٻيا ڪي يورپي چون ٿا ته سندن ابا-ڏاڏا آريه نه هئا، پر آرين جهڙي ٻولي ڪالهاڻيندا هئا. ايترو قبول ڪن ٿا ته ايران جا پارسي لوڪ ۽ هندستان جا آريه اصل هڪجهڙي جو هڏ رت آهن، تنهنڪري رڳو ايران جي ٻولين ۽ سنسڪرت ۽ انهيءَ مان ڦليل ٻولين کي ’آريه‘ ٻوليون سڏين ٿا، باقي ٻين هنڌن جي ٻولين تي ٻيا ٻيا نالا رکيا اٿن. انڊو-يورپين ٻولين جي خاندان وارن اٺن شاخن تي هيٺيان نالا رکيا اٿن:

(۱) آرين شاخ The Aryan Branch، جنهن ۾ سنسڪرت ۽ ان جو اولاد ۽ ايراني ٻوليون ليکجن ٿيون.

(الف) سنسڪرت ۽ ان ٻوليءَ جون ڀرت ٻوليون پيدا ٿيون، جي هوءَ ٿري سنڌي، هندي ۽ گجراتي وغيره ٿيون.

(ب) فارسي، بلوچي، بکراني، افغاني يا پشتو، کردستان جون ٻوليون ۽ دارديستان جون داردي ٻوليون (ڪشميري وغيره)، لهندا، بلخاني ۽ سرائڪي، ايراني دفعي ۾ ليکجن ٿيون:

(۱) آرمينيا جي شاخ The Armenian Branch

(۲) هيلينا جي شاخ The Hellenic Branch

- The Albanian Branch (۴) آلبينيا جي شاخ
- The Italic Branch (۵) اٽاليءَ جي شاخ
- هن ۾ لائن، فرينچ، اسپين ۽ پورچوگال جون ٻوليون
ليکجن ٿيون.
- (۶) سيلٽڪ يا (ڪيلٽڪ شاخ) ڪيلٽ يا گال لوڪن جون
ٻوليون The Celtic Branch
- (۷) بالٽوسلواني شاخ (لٿونيا، رشيا، بلگيريا وغيره جون
ٻوليون) The Balto Slavic
- (۸) ٽيوٽاني شاخ The Teutonic Branch جنهن ۾
سڪندنيويا (سويڊن، ناروي، آئيسلئنڊ ۽ ڊينمارڪ)،
جرمنيءَ جون ٻوليون گائڪ سميت، ائنگلو سئڪسن،
انگريزي، ڊچ ۽ فليمش ٻوليون لکجن ٿيون.
- انهن سڀني مان اسان جي سنڌي ٻوليءَ جو جگر نانو
متسڪرت جي ڪري آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

(ڀاڱو پهريون)

باب پهريون قديم سنڌ ۽ ان آرين ٻوليون

سنڌ جو جنم

۱۔ سنڌ جو پرڳڻو سمنڊ مان پيدا ٿيل چوڻ ۾ اچي ٿو: ڌرتيءَ جي علم جا ڄاڻو چون ٿا، ته نهايت قديم زماني ۾، انڊس-هندستان وارو پاسو، گهڻو ڪري سمورو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هو۔ پوءِ خوفناڪ سبب سمنڊ هٽي پري ٿيو ۽ زمين ظاهر ٿي بيٺي*.

قديم سنڌ جا رهاڪو

۲۔ سنڌ مان سمنڊ هٽي پري ٿيو، ته جن لوڪن اهي وارياسا پٽ اچي وسايا، تن مان قديم ۾ قديم لوڪ هاڻوڪن ڪولن، سنڌين ۽ ڀيلن وغيره جا اڳاڏا هئا، ڪن ڪولن جا لاش، موهن جي دڙي مان لڌا آهن، جا ڳالهه آرڪيالاجيڪل ڪاتي جي ڊئريڪٽر جنرل سر جان مارشل، پنهنجي ڪتاب 'موهن جو دڙو' ۾ ڄاڻائي آهي.

* Sind is mainly a Sea-born land. M.B. Pithawla; *Marvels of the Earth*, p. 51.

Mr. Wadia *Ceology of India*, p. 5, et seq.

ڪول ۽ سنڌال ڪٿان آيا؟

۳۔ عالمن جو چوڻ آهي ته قديم زماني ۾ جڏهن اتر-هندستان ڏي سمنڊ هو، تڏهن ڏکڻ-هندستان وارو پاسو آفريڪا، سلون (لنگا) ۽ آسٽريليا سان خشڪيءَ جي رستي ڳنڍيل هو. ڪولن ۽ سنڌالن جي ٻولين جي بناوت آسٽريليا طرف جي ٻولين سان گهڻي قدر مشابهت رکي ٿي. انهيءَ مان اهو انومان ڪريو اٿن، ته انهن لوڪن جا ابا-ڏاڏا انهيءَ غرق ٿيل ڪنڊ وارا پٽ لتاڙي، خشڪيءَ جي رستي آسٽريليا کان چين ولايت واري واٽ وٺي، آسام ۽ بنگال ڏي آيا ۽ پوءِ اتر-هندستان ڏي وڌيا انهيءَ سموريءَ واٽ تي جيڪي ٻوليون ڄالو آهن، تن جو جگري نڌو آسٽريليا طرف جي ٻولين سان آهي.

ڪولن ۽ سنڌالن ۾ ڪي 'منڊا' لوڪ به هئا، تنهنڪري سنڌين ٻولين کي گڏي 'ڪوليرن Kolarian' ۽ 'منڊا' Munda ٻوليون سڏيو اٿن ۽ اهي آسٽريليا جي ٻولين جي خاندان Austic family جي هڪ شاخ ليکجن ٿيون.

ڪولن جي ٻوليءَ جو ذمؤ

۴۔ ڪول، سنڌال، ڀيل وغيره اڳي جڏهن سنڌ سميت مڇي-اتر هندستان ۾ رهندا هئا، تڏهن سنڌ ۾ جيڪا ٻولي ڄالو هئي، سا هن وقت وچ-هندستان ۾، ڇوٽا ناگپور طرف ڪول ۽ سنڌال ڳالهائين ٿا. انهيءَ ٻوليءَ جي بناوت جي نموني ڇاڻاڻ لاءِ هتي هڪ مثال ڏجي ٿو.

سنڌالي (سؤنٽالي) ٻولي ۾ 'دل' معنيٰ 'مارڻ'. هن هڪڙي ئي لفظ سان پڇاڙين پٺيان پڇاڙيون گڏي چون 'دل-اوڇو-آڪن-تنهن-تء-تن-آ-اي'. ائين هڪڙي ئي لفظ پٺيان پڇاڙين (Suffixes) گڏڻ سان هيءُ هڪ جملو جڙي پيو آهي جنهن جي معنيٰ آهي ته 'هيءُ جو هن جو آهي ۽ اهو جو منهنجو آهي' سو پاڻ کي پيو مارائيندو. انهيءَ ساڳئي 'دل' لفظ جي وچ ۾ جيڪڏهن 'پ' گڏي 'دل' چئبو، ته انهيءَ مان هڪجهڙي کي 'مارڻ' جي معنيٰ ۾ رندي، جيڪڏهن 'دل' ۽ 'دل' لفظن جي پٺيان ساڳيون ئي مٿيون پڇاڙيون رکيو وڃي ۽ پيرقار سان گڏيون، ته پوءِ مارڻ ۽ مارماريءَ بابت ڪيئن جملا جڙي پوندا؟. مسٽر سڪريفسرڊ Mr. Skrefsurd وارو سنڌالي گرامر ڏسو ته 'دل' فعل جو گردان رکيو ضمير غائب عدد واحد ۾ ڪيو اٿس، ته هڪ سو ڪن صفحا ڀرجي ويا آهن! اسان جي پرکڻي ۾ اجهڙا اهڙي قسم جي ٻولي ڪولن ۽ سنڌالن جي صاحبيءَ ۾ ڇالو هئي. ان آرٽي قومن جون ٻوليون سرڪب منزل Agglutinative Stage واريون ٻوليون آهن، جنهن جو هڪ مثال ترڪي ٻولي به آهي. انهيءَ منزل وارين ٻولين ۾ لفظن سان پڇاڙيون (glue) ڪنڊيٽيون ٻون ٿيون، تنهنڪري لفظن جون صورتون نهايت پيچيدگيون ٿين ٿيون، ۽ انهيءَ سبب انهن ٻولين جو گرامر نهايت ڏکيو ٿئي ٿو.

* Sir Grierson: Linguistic Survey of India, Vol: I, Part 1.

ڪولن جي ٻوليءَ جا سنڌيءَ ۾ نشان

۵- هن وقت اتر-هندستان ۾ آريه ٻوليون چالو آهن ۽ ڪولن جي ٻوليءَ جو نالو به ڪونهي. انهيءَ هوندي به سنڌين ٻوليءَ جو ڪو نشان اڄ تائين اسان وٽ آهي. مثلاً اسان جا هاري ناري ۽ ٻيا اڻپڙهيل اڪثر ويهون ويهون ڪري ڳڻيندا آهن. اهي 'پنجاهه' بدران چون 'اڍائي ڪوڙيون' ۽ 'ست' بدران چون 'ٽي ڪوڙيون' يا 'ٽي ويهون'. انهيءَ نان چوڻي به آهي ته 'جهڙي ست تهڙيون ٽي ويهون'. سو گريٽرسن جو چوڻ آهي ته اهو انگن ڳڻڻ جو دستور ڪولن ۽ سنٿالن جو آهي، جو اتر-هندستان جا اڻپڙهيل اڄ تائين هلائيندا اچن ۽ خود 'ڪوڙي' منڊا ٻولين جو لفظ آهي*. هن موجب چئبو ته اسان وٽ جو ڪي چوندا آهن، ته انگريزي لفظ 'سڪور' (Score) جو آچار سنڌيءَ ۾ بگڙجي 'ڪور-ڪوڙي' ٿيو آهي، سا غلط ڳالهه آهي.

(الف) ويهه-ويهه ڪري ڳڻڻ جي ترتيب (Vigesimal system) اسان کي ڪل جهڙي پيماني لڳي، ۽ اسين اهو اڻپڙهيلن جو دستور ڪري ليکيون ٿا، ڇاڪاڻ ته اسان جي ڳڻڻ جو دستور 'ڏاهيءَ' يعني 'ڏهاڪن جي ترتيب' (Decimal system) تي ٻڌل آهي. اسان جن انگن تي نالاڻي اهڙيءَ طرح رکيل آهن. مثلاً 'ٻارهن' (اصل 'ٻاڏهن') معنيٰ ٻه ۽ ڏهه، تيرهن (ٽيڏهن) معنيٰ ٽي ۽ ڏهه، ۽ چوڏهن معنيٰ چار ڏهه. ٻيا مثال:

* Linguistic Survey of India, Vol; 1, part 1, p. 35 and 132.

سنڌي	سنسڪرت	اصل لفظ	معني
ويھ	ونشي	دؤ-دشنتي	ڊر ڏهاڪا
ٽويھ	ٽرنشيتي	ٽر-دشنتي	ٽي ڏهاڪا
چارويھ	چتوار نشيت	چتوار دشنيت	چار ڏهاڪا
پنجويھ	پنچاشيت	پنچ-دشنيت	پنج ڏهاڪا

ٻيا انگ به ائين جڙيل آهن. اهي آريه لوڪن جا جوڙيل آهن.

(ب) آڱرين تي ڪپڙ جو رواج بلڪل سڀاويڪ ۽ نهايت سهنجو سولو آهي. انهيءَ سبب پائنڊجي ٿو ته آڳاٽن آرين کي ڏم-ڏم ڪري ڪپڙ جو خيال هٿن جي ڏهن آڱرين تان آيو. ڪولن ۽ سنٿالن شايد پهرن جون آڱريون به ٿي ڪپڙيون، جنهن ڪري ويھ-ويھ، ڪري ٿي ڪپڙيون.

۶- سنڌيءَ ۾ آوازن مان ٺهيل لفظ گهڻا آهن. مثلاً ڪتي جو آواز 'ڀڻ ڀڻ'، ٻلي جو آواز 'ميائو، ميائو'. ڪٽي ۽ جهرڪيءَ جو آواز 'چون چون' ۽ بلبل جو 'ٽڪو ٽڪو'. انهن کان سواءِ گهڻگهڻ، جهڙجهڙ، ٺڪ ٺڪ، ٺٺا، ٺڪاڙوڪي ۽ ٻيا ڪيترا آوازن مان ٺهيل لفظ آهن. هاڻوڪا ڪول ۽ سنٿال به ائين آوازن مان ٺهيل لفظ گهڻا ڪم آڻين ٿا. سندن ابن-ڏاڏن جي ٻوليءَ جو اهو اثر آرين جي ٻوليءَ تي ٿيو هجي ته عجب ڪونهي*.

* "Onomatopoeic words and jingles, however are characteristic of Kol as well. It may be that in this matter there is also Kol influence on Aryan" Dr. S. K. Chatterji *The origin and Development of the Bengali Language, Vol 1. p.175*

(الف) ڪولن ۽ منڊلوڪن جي ٻولين جا پيا به ڪي نشان سنڌيءَ ۾ هوندا ته عجب ڪونهي. هن ٻاري ۾ ڪي يورپي لوڪ وڌيڪ ڪوجنائون ڪن پيا. پر ايترو اڳيئي ڄاڻايو اٿن ته ڪول ۽ سنٿال ڪو گهڻو سڌريل ڪونه هئا.

سنڌ ۾ دراوڙ Dravidians

v- قديم هندستان جون تاريخون، جي يورپي عالمن ڪوجنائون ڪري ويجهڙائيءَ ۾ ٺاهيون آهن، تن ۾ ڄاڻايل آهي، ته ڪولن ۽ سنٿالن جي صاحبيءَ ۾ دراوڙ لوڪ ڪاهي آيا، جن ڪولن ۽ سنٿالن کي هٽائي وڃ- هندستان ڏي ڪيو ۽ پاڻ اتر-هندستان جا والي ٿي ويٺا، تازو موهن جي دڙي مان ڪن دراوڙن جا لاش لڌا آهن. ۽ انهن سان گڏ ڪولن ۽ سنٿالن جا به لاش لڌا آهن. هن مان سمجهجي ٿو ته دراوڙن جي ڪاهه ٿيڻ کان پوءِ به ڪي ڪول ۽ سنٿال ساڻن گڏ رهيا پيا هئا*.

*:It may be that the two races (Kolarians and Dravidians) dwelt side by side and this is the theory now generally accepted Or it may be that the Kolarians first inhabited the country and that the Dravidians came later, either from the North-West or from the South. at a time when the land now submerged beneath the sea. is supposed to have stretched from India in the direction of Australia."

E, Marsden and Sir Henry Sharp: A History of India P. 13.

دراوڙ ڪٿان آيا؟

۸- دراوڙ لوڪ اصل ڪٿان آيا، تنهن بابت عالمن جا جدا جدا رايا آهن، جن مان ٻه مکيه آهن: هڪڙا چون ته دراوڙ لوڪ به ڏکڻ - هندستان کان آيا، ۽ ٻيو اتر - هندستان ڏي وڌيا. ويجهڙائيءَ ۾ جيڪي ڪوچنئون ٿيون آهن، تن پٽاندر ڪن جو چوڻ آهي ته دراوڙ لوڪ ڀونوچ سمند (Mediterranean Sea) طرف رهندڙ قومن مان هئا. اهي پهريائين ڪجهه وقت ميسوپوٽيميا طرف رهيا ۽ پوءِ بلوچستان واري واٽ وٺي هندستان ڏي آيا. منجهانئن ڪن گنگا نديءَ واري ماڻهي ته ڪي سنڌونديءَ واري ماڻهي والاري ويٺا*.

نارو موهن جي دڙي مان جيڪي حيرت جهڙيون حقيقتون هٿ آيون آهن، تن جي ذڪر ڪندي سر جان مارشل چيو آهي ته سنڌونديءَ جي ماڻهيءَ جي اها سڀيتا قديم دراوڙ لوڪن جي آهي ۽ اهو ميسوپوٽيميا ۽ مصر ملڪ جي قديم سڀيتا سان ملي اچي ٿي. پر ڪن ڳالهين ۾ انهن کي به شڪ ڏيئي وڃي ٿي*. هن مان ظاهر آهي ته دراوڙ لوڪن جي ميسوپوٽيميا طرف وارن سان گهڻي لهه وچڙ هئي، جنهنڪري سنڌين تهذيب به اتي جي ماڻهن جهڙي ٿي.

* Dr. S. K. Chatterji; *The Oorigin & Develop: of the Bengali Language, Vol. 1.*

* Sir John Marshall: *Mohan-jo-daro and the Indus Civilization Vol. 1, P. 5, Preface.*

دراوڙن جي ٻولين جو خاندان

۹۔ دراوڙي ٻولين جو خاندان يا ڪل ٿي نرالو آهي، جنهن ۾ ناسل، تيليگو، ڪنٽريز ڪرگو ۽ ملهالمر (مل-يه-آلم) ٻوليون مڪيه آهن. بلوچستان جا بروهي لوڪ جيڪا بروهي ٻولي ڳالهائين ٿا، تنهن جي نحوي بناوت به دراوڙي ٻولين جهڙي آهن. تنهنڪري اها به دراوڙي ٻولين جي دفعي ۾ ليڪجي ٿي. ڀانئجي ٿو ته قديم زماني ۾ بروهي لوڪن جا وڏا ٻه ٽي سئو سئو ٽيهه طرف رهندا هئا، تنهنڪري اتي ساڳي اها ٻولي ڳالهائيندا هئا، جا هاڻوڪن دراوڙن جا ابا-ڏاڏا اتي ڳالهائيندا هئا. ائين رڳو سنڌين ٻولين جو پاڻ ۾ ناتو آهي، نه ته ٻيءَ طرح بروهي لوڪن جي مدراس کان واري دراوڙن سان ڪابه مٿي ماڻهي ڪانهي.

”آڏاسو“ لفظ جو بنياد

۱۰۔ دراوڙن جي صاحبي ۾ آريه لوڪ اتر-هند مان ٿي ڪاهي آيا. آرين جي وچ ۾ ڪي جنگيون لڳيون هيون، تن جو رڳ ويد ۾ ججهوئي ذڪر آهي. آرين ڌڪار وچان آڻ ڏيه لوڪن کي ”ڪرش“ (مانورو يا ڪارو)، ”داس“ (غلام)، ۽ ”دسيو“ (رمڙن) ۽ ”آناس“ ڪوٺيو آهي. رڳ ويد

اشارو ”دراوڙ“ لفظ جو اصل آچار ”دراوڙ“ ۽ تراوڙ هو، جو ڦري ”ناسل“ ٿيو. مطلب ته دراوڙ ۽ ناسل ٻئي اصل ساڳيا لفظ آهن. بشپ ڪالڊويل: دراوڙي ٻولين جو گرامر. ڇاپو ٽيون، صفحو ۹۰.

۾ 'اناس' لفظ رڳو هڪ ڀيرو ڪم آيل آهي ۽ هن وقت سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ٻييءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اهو لفظ ڪونهي! اسان وٽ عام طرح چئون ته، 'اناس' (سنڌي 'اناسو'). اصل ۾ آهي: $آ = ن + ناس = نڪ$ - يعني 'اناسو' معنيٰ جنهن کي نڪ ناس نه هجي، نرلڇو (نرڇو) يا بيشرم. يورپي عالمن ۾ 'اناس' لفظ جو ترجمو ڪيو آهي Nose-less، يعني جنهن کي نڪ نه هجي! پر شاين آچار، جنهن وڊن جي ٽيڪا لکي آهي، تنهن ڄاڻايو آهي، ته ويدڪ لفظ 'اناس' اصل ۾ آهي 'ان-اس' (ان = ن + اس = وات) ۽ اڪري معنيٰ اٿس: جنهن کي وات نه هجي (Mouth-less)، يعني جنهن کي برابر ڳالهائڻ نه اچي. سندس چوڻ موجب ان آرٽ لوڪ سنسڪرت لفظن جا آچار پوريءَ طرح ڪري نه سگهندا هئا، تنهنڪري آرٽ لوڪن کين اناس ڪوٺيو* - هيءَ ته وڃائين معنيٰ ئي ٻي: پر مصنف کي ٻنهي معنائن جي وچ ۾ لاڳاپو نظر اچي "و. اڄ به گجرات کان هيٺ جيئن مدراس طرف دراوڙن جي ملڪ ڏي وڃبو، تيئن معلوم ٿيندو، ته اتي جي ماڻهن کي ج، ڳ، م، ن ۽ ڻ جا آچار پوريءَ طرح ڪرڻ نه ايندا آهن؛ ڇڻ ته نڪ اٿن ئي ڪونه، جنهن مان اهڙا آچار ڪن. پانٽيجي ٿو ته ائين "اناس" (اناسو)

* ساڳيءَ طرح ايراني لوڪن کي عربي لفظن جا آچار پوري طرح ڪرڻ نه آيا، ته عربن کين سنڌيو "عجم" - معنيٰ گنگو Dumb.

لفظ جي معنيٰ ٻوٽ ٿي 'جنهن کي نڪ نه هجي' ۽ تنهن کان ٻوٽ ٻيون اصطلاحن معنائون ٿيس۔ نڪ ٺڙڇو پيش ۽ بيڪار، 'مسيحت نه جن جي من ۾، تن جي مٿي اڏاسي'۔
 - "سچل"

دراوڙن بابت غلط فهمي

۱۱۔ دراوڙ لوڪ آرين جي نسل مان نه آهن، تنهنڪري 'اڻ آريه' Non Aryans سڏجڻ ۾ آيا. انهيءَ 'اڻ آريه' لفظ جو اچار ٻوٽ ٿري ٿيو 'اڻاڙي' ۽ هاڻ معنيٰ اٿس اڻسڌريل يا جهنگلي. رگ ويد ۾ اڻ آريه قومن بابت گهٽ وڌ لفظ لکيل آهن، تنهنڪري ڪيترن ائين سمجهيو، ته آريه لوڪ سڌريل ۽ اڻ آريه لوڪ اڻسڌريل هئا. ائين غلط فهمي پيدا ٿي، ته ته حقيقتون دراوڙ لوڪ انهيءَ اڳاڻي زماني ۾ ئي نهايت سڌريل هئا. جيئن خود رگ ويد ۾ ڇاڻايل آهي. سر جان مارشل به لکيو آهي ته 'ناريخون درست ڪرڻ گهرجن'.

دراوڙن جي ٻولين جو اثر

۱۲۔ اڳاڻا آريه لوڪ جدا جدا وقتن تي ٽوليون-ٽوليون ٿي هندستان ۾ آيا، اتي جي اصلوڪن رهاڪن مان ڪن کي پنهنجو داس (ٻانهو يا غلام) بنايائون. منجهن جيڪي وڌ گهراڻا هئا، تن سان سڱ ڪندي پياڏون. ائين هڪ ٻئي سان لڙهه وڇڙ وڌين، ته ڪيترا دراوڙي لفظ سنسڪرت ۾ چالو ٿيا. اهڙن لفظن جي هڪ وڏي يادداشت بشپ ڪالڊ ويل

پنهنجي ٺاهيل دراوڙي ٻولين جي گرامر (صفحي ۵۶۷ کان ۵۷۹ نائين) ڏني آهي، جنهن مان ٿورا مثال هي آهن: مڪت (موتِي)، ڪُنڀا (جهوپڙي)، ڪڏار (ڪهاڙو)، ڪوٽ (قلعو)، ڪٽوا (ڪٽ)، شرنگ وڃر (هڱ)، مڪل (مڪڙي)، پشپ (گل) ۽ نير معنيٰ پاڻي.

جان جاڳان جند جهوڙيءَ ۾. نيٺين وهائين ويٺي نير،
ڪر منهنجي خواب جو تعبیر. (ڪافي)

سنڌ ۾ هن وقت دراوڙ

۱۳- ويدن واري زماني ۾ دراوڙن سان جيڪا آڳاٽن آرڊن جي لڙهه، وڇڙ شروع ٿي، سا پوءِ به هلندي آئي. سنڌ ۾ هن وقت جيڪي ”اوڏ“ آهن، سي اصل دراوڙن جي ڪل مان آهن. سنڌ ۾ ٻيا هن وقت ساڃر ذات جا مهاڻا آهن. انهن جو وڌيڪ احوال لاڙي ٻوليءَ جي ذڪر ڪندي ڪبو. آڳاٽي وقت کان وٺي دراوڙي ٻولين جا جيڪي به اثر لاڙي ٻوليءَ خواه سنڌي ٻوليءَ تي ٿيا آهن، تن جو مناسب هنڌن تي ذڪر ڪبو. انهن سڀني جي ڀڃڪڙي ڏانهن ضميمي پهرين ۾ ڏني ويئي آهي.

آرين جون بيڙيون

۱۴۔ رگ ويد مان معلوم ٿئي ٿو، ته آڳاٽا آريه لوڪ جدا جدا ڪلن يا خاندانن ۾ ورهايل هئا، جن مان پنجن ڪلن وارا مکيه هئا، جنهنڪري ”پنج جن“ (Five folks or Five peoples) لفظ رگ ويد ۾ گهڻا گهمرا ڪم آيل آهي، جنهن جي اڪري معنيٰ آهي ”پنج ڇڻا“. انهن مان هڪڙا ڀرڙ، ٻيا آڻو، ٽيان درهيو، چوٿان يدو ۽ پنجان تروسو هئا. تازين کوجنائن موجب چون ٿا ته سڀ آريه لوڪ وچ-ايشيا کان ايران واري واٽ وٺي، انڊسستان ۾ آيا ۽ باقي يدو ۽ تروسو آرين بابت ته خود رگ ويد ۾ لکيل آهي، ته اهي سمنڊ جي رستي آيا هئا ۽ انڊر ديوتا کين سلامتيءَ سان آڻي پهچايو هو.*. وڌيڪ کوجنائن سان يورپي لوڪن کي يقين ٿيو آهي، ته اهي يدو ۽ تروسو بابل يا بيلان کان سمنڊ جي رستي اچي، اول سنڌ ۾ رهيا

*“Thou roaring Iudra, dravest on the waters that make a roaring sound like rushing rivers, What time, O Hero, o’er the sea thou broughtest, in safety broughtest, Turvasu and yadu.”

Rg Vedo, vi 20 12. Griffith's translation.

هئا، انهن کوجنائن جا بيان رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل ۾ ڏنل آهن، جن مان ٿورو مضمون سنه ۱۹۱۰ع ۾ سنڌ ڪاليج مسيلمي ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو*. يورويي عالمن جو چوڻ آهي ته آڳاٽن آرڊن جي بئبلان (بابل) سان لهه وچڙ هئڻ ڪري، انهيءَ طرف جا ڪي لفظ سنسڪرت ۾ اچي ويا، مثلاً 'من' (سنسڪرت 'من' - ۴. سير) بئبلونيا جو لفظ آهي، جو فارسيءَ ۾ به اچي ويو آهي. اهڙو ٻيو لفظ 'کنس' آهي جنهن جو اچار سنڌيءَ ۾ آهي 'ڪنجهو' (ساڳيءَ طرح 'هنس' جو اچار ڦري ٿيو 'هتجه' - هنج پڪي). ڀانئجي ٿو ته ڪنجهي جي پاسن جوڙڻ جو رواج ئي بئبلونيا طرف جي ماڻهن وٽان سکيا آهيون.

۱۵- رگ ويد ۾ سڀني ڪلن جي آرڊن بابت ڄاڻايل آهي، ته اهي ستن ندين جا ڪنارا پاڻيءَ جي سهنج ڪري والاري ويٺا هئا، جن مان پنج نديون. پنجاب وارون هيون، ڇهين مرسوتي ۽ ستن سنڌو، جنهن ۾ سنڌونديءَ جون ڀرتي ڪندڙ نديون (ڪابل ندي وغيره) به لڳيون وڃن ٿيون. انهن ستن ئي ندين کي گڏي 'سپت سنڌو' يعني ست درياءَ سنڌيندا هئا، جنهن جو اچار پارسين جي زنداوڻستا ۾ 'هپت'

* "We know from recent historical research that before the Aryan conquest, Sind was peopled by the tribes of Yadus and Turvasus".

D. F. Sind College Miscellany, monsoon term issue of 1910, P. 82

هندو، لڪيل آهي * انهيءَ ايراضيءَ ۾ سنڌ، پنجاب ۽ گندار (هاڻوڪو پشاور ۽ ان جو آسپاس وارو ملڪ) اچي ٿي. ويا. هندستان جي ٻين ڀاڱن (بينگال وغيره ۾) ان آريه قومون رهنديون هيون.

سنڌ ۾ پنڊپال جي حڪومت

۱۶- رگ ويد جي پهرين ٽي پهرين منڊل مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهيءَ قديم زماني ۾ سنڌ جو راجا سونڊ، ڀاڙو Svanya Bhavaya هو، جنهن جي راڻيءَ جو نالو ”روماسا“ هو. اهو راجا ڪروي (Krivi) آرين مان هو، جي پوءِ ”پنڊپال“ سڏجڻ ۾ آيا. انهن سان ڪي اسڪني (چناب) نديءَ جي ڪناري تي، ته ڪي سنڌونديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. سندن سؤت ’پرو‘ آريه لوڪ هئا، جن مان ڪي شتدري (ستلج) ته ڪي سرسوتي نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. اهي سنڌ ۽ پنجاب وارا آريه لوڪ هئا، جن ان آريه لوڪن يعني دراوڙن وغيره سان جنگيون جوٽي، پنهنجو دڳو ڄمايو ۽ پنهنجي سنسڪرت ٻوليءَ جي ڦهلاءَ ڪيو، جنهن مان پوءِ سنڌي، هندي وغيره ٻوليون پيدا ٿيون.

* ”سنڌو“ لفظ جو اُچار آڳاٽن ايرانيين ڦيرائي ڪيو هندو، جو نالو پوءِ سڄي هندوڄاتيءَ پاڪ سڄي هندستان تي پيو. ”هندو“ (سنڌو) لفظ جي اصل معنيٰ هئي، سنڌونديءَ جي ڪناري تي رهندڙ يا سڀيت سنڌوءَ ۾ رهندڙ. پوءِ ٻيون قومون آيون، ته ”هندو“ جي معنيٰ ٿي ’برهمڻي‘ تر ڪي مڃيندڙ.

ويدڪ سنسڪرت

۱۷- هندن جا چار ويد آهن، جن مان رگ ويد سڀني کان آڳاٽو آهي، رگ ويد ۾ جيڪي منڊل (باب) آهن، سي جدا جدا زمانن جا لکيل آهن، تنهنڪري خود رگ ويد جي ٻوليءَ ۾ ڦير آهي. رگ ويد جون ڪي ڪي (رچنائون Hymns) اهڙيءَ ڪنهن قديم سنسڪرت ۾ لکيل آهن، جو جيڪي رشي، ويدن واري زماني کان سگهوئي پوءِ ٿي گذريا، سي به انهن جو مطلب سمجهي نٿي سگهيا، جڏهن حقيقت ٻا ڪتر پندار ڪر پنهنجي ڪتاب 'ولسن فئلا لاجيڪل ليڪچرس' (علم لغات بابت تقريرن جي صفحي ۱۶) ۾ ڄاڻائي آهي، ٻين ٽن ويدن جي ٻوليءَ ۾ به ٿورو ٿورو ڦير آهي، پر ٽلهي ليکي انهن ڇڻي ويدن ۾ ڪم آيل ٻوليءَ کي 'ويدڪ سنسڪرت' يعني ويدن جي زماني واري سنسڪرت*.

* سنسڪرت لفظ جو ڌاتو يا بنياد آهي 'ڪر' Kri معنيٰ ڪرڻ، جنهن جو اسم مفعول 'ڪرت' معنيٰ ڪيو يا ڪيل. 'سم' هڪ اڳواڙي (prefix) آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'پڳو'، تنهنڪري 'سمڪرت' (سنسڪرت) ٻولي معنيٰ چڱي يا صاف ٿيل يعني آڃاريل يا ستاريل ٻولي Polished or refined language. سنسڪرت ۾ قاعدو آهي ته 'ڪر' ڌاتوءَ جي اڳيان جيڪڏهن 'سم' اچي، ته 'س' جو آچار بالائي گڏڻ ڪهرجي. انهيءَ سبب 'سمڪرت' بدران 'سمسڪرت' (سنسڪرت) ۽ 'سمگار' بدران 'سمسگار' (سنسگار) چئبو آهي.

سڌو اٿن. سر گريٽرسن ۽ ڪن ڏيهي عالمن جو چوڻ آهي، ته آڳاٽا آريه لوڪ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾، توڙي لکپڙهه ۾ جيڪا ٻولي ڪم آڻيندا هئا، تنهن جو مثال رگ ويد واري ٻولي سمجهڻ گهرجي.

آرين جو هتي ڏيڻ ڏي وڃڻ

۱۸- رگ ويد کان پوءِ پڇر ويد آهي، جنهن ۾ سنڌونديءَ ۽ ان جي ڀرتي ڪندڙ ندين جو نالو به ڪونهي.* آڳاٽن آرين مان جيڪي ’پرو‘ آريه لوڪ هئا، تن مان هڪ راجا ’ڪرو‘ ٿي گذريو آهي، تنهن جي نالي پٺيان ڪي پاڻ کي ’ڪرو‘ به سڏائيندا هئا، جن جو اولاد پوءِ ڪورو ٿيا، جي پانڊون جا سؤت هئا. اهي ’پرو‘ يا ’ڪرو‘ آريه لوڪ ۽ سندن ڏورانهان سؤت ’پنچال‘، جن جي سنڌ ۾ حڪومت هئي، تن مان ڪيترا پڇر ويد واري زباني ۾ سنڌ ۽ پنجاب جا وڻ ڇڏي هاڻوڪن آگري ۽ انڌ جي گڏيل پرڳڻن ڏي ويا. اُتي جنهن هنڌ بيٺڪون وڌائون، سو هنڌ سندن نالن جي پٺيان ڪرو-پنچال ديش سڏجڻ ۾ آيو. انهيءَ پاسي ٻيا آريه لوڪ به رفتي رفتي ايتريقدر ٿڙي ٻڪڙي ويا، جو هماليه جبل کان وٺي وڻڌيا جبل تائين سمورو ملڪ سندن ٿيو ۽ اهو ملڪ ديش يعني وچولو ملڪ Midland

“We hear no more of the Indus and its tributaries, for the geographical date of all the recensions of the Yajura Veda point to the Kurupanchal country lying between the Saraswati and Drishdavatī (Ghoghra).” Dr. Macdonell *Sanskrit Literature*.

سڏجڻ ۾ آيو. اهو ”آريه ورت“ يا آرين جو ڪنڊ به ڪوٺجي ٿو. انهيءَ پاسي هو ٻين ٻين اڻ آريه قومن سان لڙهه وڇڙ ۾ آيا، ته سنڌين ٻوليءَ ۾ ڪجهه بگاڙو ٿيو. پر سنڌ جي ستمسڪرت اڃا ئي هئي. اڄ به سنڌي ٻوليءَ ۾ قديم ستمسڪرت جا ڪي اهڙا نشان آهن، جي مڌيه ديش جي هالوڪي هنديءَ يا هندستانڻيءَ (اردو) ۾ ڪنهن.

سنڌ ۾ پنجاب جي گڏيل حڪومت

۱۹- پجرويد واري زماني ۾ ڪيترا آريه لوڪ سنڌ ۾ پنجاب مان لڏي مڌيه ديش ڏي ويا، ته اُهو آريه لوڪن جو مڪو مڇي ويو. اُهي پنهنجي تمام آڳاٽي وڏي ڏاڏي راجا آنوءَ جي نالي پٺيان ”آنو“ يا ”آڻو“ Anava يعني راجا آنوءَ جو اولاد سڏبا هئا، ۽ ڪي پنهنجي ويجهي ڏاڏي ”شوي“ جي نالي پٺيان ”شوي آريه“ سڏبا هئا. رگ ويد واري زماني ۾ اهي ڀرشنِي (راوي) نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. انهيءَ پاسي هو جنهن هنڌ جاوا ٺٽا هئا سو هنڌ سندن نالي پٺيان ”شيو پور“ (شوي، سبي) سڏبو هو، ۽ هاڻ شارڪوٽ ڪوٺجي ٿو.* انهن شوي آرين جي اولاد مان

* “ShorKot in the Jhang district was the capital of the Sibi Country, its ancient name being Sibi and Shivapur, as proved by an inscription dated 83 G.E. (= A.D. 402-03) on a large copper Cauldron from a Buddhist monastery now in the Lahore Museum.

Dr. V. A. Smith: *Early History of India*, 4th Ed: p. 97. (Footnote).

هڪڙو هو ڪيڪي ۽ ٻيو سووير. انهن ٻن ڀائرن پنهنجا جا ڪي ڀاڱا هٿ ڪيا، جي سندن نالن پٺيان ڪيڪي ۽ سووير سڏجن ۽ آيا سندن ٻين ڀائرن پنهنجا جا ٻيا ڀاڱا هٿ ڪيا، انهيءَ ريت شوي آرين سڄوئي پنهنجا، بلڪ ايران جو ڪجهه پاسو، پنهنجي قبضي ڪيو. پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي ته انهن شوي آرين سنڌ به فتح ڪئي*. انهيءَ ريت پنهنجا ۽ سنڌ جي گڏيل حڪومت ٿي.

۲۔ آڻو يا سوي آرين جا ڏورانهان سوٽ درهيو آره هئا. انهن مان هڪ راجا گندار هو. جنهن هاڻوڪو پشاور ۽ ان جي آسپاس وارو ملڪ پنهنجي قبضي ڪيو هو ۽ اهو سندس نالي پٺيان ”گندار“ سڏبو هو. جنهن جو آچار هاڻي قندار ڪيو اٿن. انهن درهيو آرين مان ڪيترا پنهنجا ۽ هئا، تن کي آڻو آرين اٿان هڪاليو ته اهي گندار ڏي وڃي رهيا.

ٽيٽ سنسڪرت جو سنڌ تي اثر

۲۱۔ گندار (قندار) وارو پاسو توڙي ڪيڪي پرڳڻو، جو هاڻوڪي ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان کان وٺي ملتان جي حدن تائين هو، سي ٽيٽ سنسڪرت جي ڪري ايتريقدر مشهور هئا، جو خود مڌي ديش وارا انهيءَ اثر طرف وڌيا ۽ پراڻل ويندا هئا. انهيءَ اثر طرف کان جيڪي

* F. E. partiger: Ancient Indian Historical Tradition, pp. 264 and 293.

علم ۽ پراڻي ايندا هئا، تن جا آچار صحيح ۽ چٽا هوندا هئا ۽ ماڻهو کين سنڌ ڪري ليکيندا هئا. هيءَ ڳالهه خود ويدن جي هڪ پرهمڻ ۾ ڄاڻايل آهي.*. سڄيءَ سنڌ ۾ اڄ به سنڌ جي وچولي جي سنڌي ٻولي جهڙي ٺٽ چئجي، تهڙي ٻي نه آهي، اهو شوي آرين جي سنسڪرت جو اثر آهي. سرحد سنڌ جا رهاڪو، خاص ڪري شڪارپوري، قديم زماني کان وٺي گندار (قنڌار) طرف وارن وارا سنسڪار پراڻي رهيا آهن، ته اڄ به ڏسو ته آچار سندن صفا ۽ چٽا آهن ۽ شڪارپور جي ٻوليءَ ۾ پڻ اهاجهڙو آهي، جو سڄيءَ سنڌ ۾ ٻئي ڪنهن به هنڌ جي ٻوليءَ ۾ ڪونهي. هنن ڳالهه جي وڌيڪ ايتار ”وچولي“ ۽ ”سريلي“ جي ذڪر ۾ ڪبي.

سنڌ ۾ مڌيم ديش وارن جي حڪومت

۲۲- شوي آرين جي حڪومت سنڌ ۽ پنجاب ۾ شايد ويدن واري زماني تائين هلي. انھاسن واري زماني ۾ اهي ٻيئي هنڌ مڌيم ديش وارن جي تابعي هئا. رامائين واري زماني (تريتا جڳ) ۾ مڌيم ديش طرف ايوڌيا جو راجا دسرت

* In the northern quartere Speech is uttered with most discernment, and northward go men to learn speech; he who comes thence to him men hearken". Kaustaki Brahmana vii-6 A.B. Keith's Translation, Quoted by Dr.S.K. Chatterji: *The Origin and Development of the Bengali Language, Vol: 1, P. 44.*

هو. ڪائڻس پوءِ سندس مربي پٽ سري رامچندر ايڊوڊيا جي ڪاڊيءَ تي ويٺو، جو راڻي ڪوشليا مان ڄائو هوس.* سندس ٻي راڻي ڪيڪمي هئي، جا ڪيڪميءَ پر ڪٽي جي راجڪماري هئي، تنهنڪري الهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي. راجا دسرت ڪي راڻي ڪيڪميءَ مان پرت نالي پٽ هو، جنهن کي سندس ناناڻو پر ڪٽو ڪيڪمي مليو، پر رڪهو وٽس (۱۵) ۸۷) ۾ ڄاڻايل آهي ته پرت ڪي سنڌ ديش مليو.* هن حقيقت موجب چئبو، ته آڻو يا شوي آرين جو زور انهن سورج وٽسي گهراڻي جي راجائن اڪيئي پڇي، سنڌ ۾ ڪيڪمي جا پر ڪٽا پنهنجي قبضي ڪيا هئا، جنهنڪري راجا دسرت کان پوءِ سندس حڪومت جو ورهاڱو مٿين ريت ٿيو.

۱۳- مهاڀارت واري زماني ۾ سنڌ جو راجا جئدرت هو، هراڻن پٿاندر هو پنچالن مان هو، جي بجرويد واري زماني

* ايڊوڊيا جو نالو هاڻوڪي اڏوڌ تي پيل آهي. اهو اڏوڌ وارو پاسو اڳي 'ڪوشل' سڏبو هو، جو هن ڀاڱن ۾ ورهايل هو؛ هڪڙو اتر ڪوشل، جنهن کي 'گور' به سڏيندا هئا. جتي جا 'گور' برهمڻ اڄ تائين مشهور آهن، ٻيو 'ڏڪڻ ڪوشل'. سري رامچندر جي سڳي ماءُ راڻي ڪوشليا انهيءَ ڏاکڻي ڪوشل جي راجڪماري هئي، تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي.

* Quoted by F. E. Partiger: Ancient Indian Historical Tradition, P. 278.

* Dr. Sita Nath Pradhan Chronology of Ancient India, p. 103.

۾ مڌو ديش ڏي ويا هئا. مهاڀارت ۾ راجا جندرت جو ٻيو نالو 'سؤوير' ڄاڻايل آهي. البروني (سنه ۱۰۳۰ع ڌاري) ڄاڻايو آهي. ته اڳي ملتان ۾ چهارواڙ کي 'سؤوير' سڏيندا هئا. انهيءَ سبب سمجهڻ سولو ٿيو آهي ته راجا جندرت ملهائي هو. اهو سؤوير پرڳڻو، شوي آرين ويدن واري زماني ۾ هٿ ڪيو هو، پر مهاڀارت واري زماني ۾ سندن هٿ ۾ نه هو.

۲۴- سنڌ گزيٽيئر موجب مهاڀارت واري لڙائي عيسوي سنه کان ٻارهن يا تيرهن صديون اڳي لڳي هئي. انهيءَ لڙائيءَ ۾ راجا جندرت پنهنجن سالن ڪڙرون جي پاران لڙيو هو، پر پانڊون هٿان مارجي ويو هو. کانئس پوءِ سنڌ جو پرڳڻو پانڊون جي تابعي ٿيو.

تعليم جو واڌارو

۲۵- سري راجندر جي ڀاءُ ڀرت جا ٻه پٽ ٽڪش ۽ پشڪر هئا، تن پوءِ ڪنڌار (قنڌار)* وارو پاسو پنهنجي قبضي ڪيو. اتي سندن گاديءَ جا هنڌ سندن نالن پٺيان ٽڪش سلا

* راجا ڌرتراشٽر جي راڻي، 'گانداري' جا درٻوڏن ۽ ٻين ڪڙرون جي ماءُ هئي، سا انهيءَ ڪنڌار پرڳڻي جي راجڪماري، راجا سنبل جي نياڻي هئي، تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي.

* ڪن تاريخن ۾ ٽڪش سلا Taxila لکيل آهي، پر صحيح اچار 'ٽڪش سلا' Taksha-sila آهي.

۽ پيشڪروتي سنڌجن ۾ آيا. انهيءَ ٻاسي تعليم جي واڌاري لاءِ پوءِ هڪ وڏو وشو وديالو (يونيورسٽي) ۽ ٻيو سنه کان ڇهه صديون کن اڳي، تڪش سلا* ۾ ٻريا ٿيو، جو سڄي هندستان ۾ برک هو. انهيءَ يونيورسٽيءَ جو ويرانو اڄ تائين راولپنڊي ضلعي ۾ آهي. انهيءَ يونيورسٽيءَ جي ويجهو ناسيارو پانٿي مٺي عيسوي سنه کان پنج صديون کن اڳي ڄائو هو، جنهن جو جوڙيل سنسڪرت گرامر 'اشٽاڌياڻي' اڄ تائين مشهور آهي.

سنسڪرت ۾ ڦيرڦار

۲۶- پڇر ويد واري زماني ۾ ڪيترن آرڻن مڌه ديش وڃي وسايو، ته اتي ٻين ٻين قومن سان لڙهه وڃڻ ۾ اچڻ ڪري سنڌين ٻوليءَ ۾ ڪجهه بگاڙو ٿيو هو. انهن ساڳين آرڻن پوءِ موٽي سنڌ، پنجاب ۽ گندار پنهنجي قبضي ڪيا، ته سنڌين بگڙيل ٻوليءَ جو اثر انهن هنڌن جي ٻوليءَ تي به ٿيو، جنهنڪري پوءِ اها به گهڻو ڪري مڌه ديش جي ٻوليءَ جهڙي ٿي پيئي ۽ رفتي رفتي ان وانگر بگڙجي اول وڇولي ۽ پوءِ آخرين درجي تي آئي. مطلب ته سنسڪرت جا ٽي قسم آهن: قديم، وچولو ۽ آخرين. قديم سنسڪرت بابت مٿي (صفحي ۲۷) ۾ اڳيئي چيو ويو آهي، ته اها 'ويدڪ سنسڪرت' سڏجي ٿي، تنهنڪري هيٺر اول وڇولي سنسڪرت جو ذڪر ڪجي ٿو.

وچولي زماني جي سنسڪرت

۲۷- ويدن ۾ رچائون (Hymns) آهن، پر ويدن کان پوءِ جي سنسڪرت (Post-Vedic Sanskrit) ۾ اڪثر 'سوتر' آهن، تنهنڪري اها سوترن جي زماني واري سنسڪرت (Sanskrit of the Sutra Period) سڏجي ٿي. 'سوتر' لفظ اهو ساڳيو آهي، جنهن جو بگڙيل اچار سنڌيءَ ۾ آهي 'سُت'. وچولي زماني ۾ وڏيون ڳالهيون ٿورڙن لفظن ۾ ائين آئيندا هئا، جن ته ست يا ڏاڳي ۾ موتي پوئيندا هئا. سوترن جي مکيه خاصيت آهي 'ٿورا ڪرائي' (Brevity). سنڌيءَ ۾ جيڪي بهاسا آهن، سي اڪثر سوترن جي نموني جڙيل آهن. مثلاً 'جڙيءَ کي جس،' 'ڪندو سو پاڻندو' يا 'جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي'. هتي ڏسو ته هر هڪ بهاسي ۾ لفظ ٿورڙا آهن، پر منجهن وڏي فيلاسوفي سمائل آهي. سوترن ۾ اڪثر قاعدا ڄاڻايل آهن. 'ڌرم سوترن' ۾ ڌرمي ڳالهين بابت ۽ 'گرهه سوترن' ۾ گهرو ڳالهين بابت قاعدا آهن ته گهر ٻاريءَ يا ڪٽنبِي ماڻهوءَ کي پنهنجي حياتي ڪيئن گذارڻ گهرجي. انهن 'سوتر'

اشارو- ويدن جو هڪ ڀاڱو جو 'برهمڻ' (فقه) (Theological portion) سڏجي ٿو سو، ۽ ٻيو ڀاڱو 'نرڪت' (Vedic glossary) ۽ ٻين معنيٰ جي اشتادٻائي (سنسڪرت گرامر ان اڌيائن يا بابن ۾) وچولي سنسڪرت ۾ لکيل آهن. ٻيو ڀاڱو معنيٰ عيسوي سنه کان ڇهه صديون کن اڳ ٿي گذريو آهي.

لفظ جي معنيٰ ٿي قاعدو، قول، يا نُڪتو، جو ٿورڙن پر مائيدار لفظن ۾ ڄاڻايل هجي. سوترن ۾ لفظ ٿورڙا، معنيٰ وڏي-ويتر منجهن ٻولي به آڳاٽي ڪم آيل آهي، تنهنڪري سوترن تي وڏيون ٽيڪائون (نشريحتون) لکيل آهن. سوترن واري ٻولي وچولي زماني جي ڪتابي ٻوليءَ جو نمونو ڄاڻائي ٿي؛ پر عام طرح جيڪا سنسڪرت ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، تنهن ۾ هوءَ به غير ٻوندو ويو، جنهنڪري آخرين درجي تي آئي.

آخرين درجي واري سنسڪرت

۲۸. آريه لوڪ مڌي ديش ڏي ويا، تنهن کان پوءِ به هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ ٿڌندا پکڙندا ويا. مثلاً مهاڀارت واري زماني ۾ سري ڪرشن ڪيترا هزار جادوونسي، مٿرا مان ساڻ وٺي، دوارڪا ڏي وڃي رهيو. ائين سنسڪرت جو ڦهلاءُ جدا جدا هنڌن جي اڻ آريه قومن ۾ ٿيو، ته انهن جي ٻولي وڌيڪ بگيڙي؛ جنهنڪري وچولي سنسڪرت ڦري آخرين درجي تي آئي. هنڌن جا انھاس (رامائڻ ۽ مهاڀارت)*، سمرتيون، ڪوي ڪاليداس

*رامائڻ ۽ مهاڀارت واري سنسڪرت ڪجهه قدر قديم آهي، تنهنڪري ان کي 'انھاسڪ سنسڪرت' Epic Sanskrit سڏين ٿا، پر ان ۾ ڪو گهڻو تفاوت ڪونهي، تنهنڪري عام طرح اها به آخرين درجي واري سنسڪرت جي ذمعي ۾ ليکجي ٿي.

جا ناٽڪ ۽ ٻيا جيڪي به ڪتاب اڄ تائين سنسڪرت ۾ نڪتا آهن، سي سڀ انهيءَ ۾ لکيل آهن. هندن جا پراڻ به ان ۾ لکيل آهن، تنهنڪري اها عام طرح ”پراڻڪ سنسڪرت“ Puranic Sanskrit سڏجي ٿي. حقيقتاً اڄڪله سنسڪرت سڏبوئي انهيءَ آخرين درجي واري سنسڪرت (Classical Sanskrit) کي آهي ۽ اها ئي هن وقت اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهڻ ۾ اچي ٿي.

سنڌ ۽ پنجاب ۾ پشاجن جون بينڪون

۲۹- مهاڀارت واري لڙائي جنهن وقت لڳي، تنهن وقت دواپورجڳ ۾ پورو ٿيڻ تي هو، ۽ ڪلجڳ شروع ٿي ٿيو. انهيءَ وقت ڌاري ڪي پشاج لوڪ آيا، جن جو ذڪر انهناس ۽ پراڻن ۾ آهي. اهي ڪير هئا، تنهن ڳالهه جو ذڪر هندن جي ڪنهن ڌرسي هسٽڪ ۾ ڪونهي. سرڪريٽرسن پنهنجي ٿاهيل لنگسٽڪ سروي آف انڊيا ۾ داردڪ ٻولين جي ذڪر ڪندي لڄائڻو آهي، ته ٻولين جي کوجنائن مان ايترو معلوم ٿيو آهي، ته قديم زماني ۾ جيڪي آريه لوڪ هميشه لاءِ ايران ۾ رهيا، تن سڀي آريه ٻولي جڏهن اڃا پورو ايراني نمونو اختيار نه ڪيو هو، تڏهن ايران وارن آرين مان ڪي هندستان ڏي آيا ۽ ڪافرستان کان وٺي ڪشمير تائين پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا. منجهائن ڪن پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي بينڪون وڌيون. انهن مان ڪي ايشيا ۽ يورپ ڏي به ويا ۽ اهي ”جپسي“ (Gipsy) سڏجن ۾

آيا، اهي به آريا هئا؛ پر ايران طرف گهڻو رهيا هئا، تنهنڪري سنڌين رهڻي توڙي ڪهڻي (ٻولي) ٻيءَ طرح جي هئي. اهي ڪڇو گوشت ۽ مڇي ماس کائيندا هئا، مڌ، ديش وارا آريا لوڪ به اڳي مڇي ماس کائيندا هئا، پر پوءِ اهڙا ڀڪا وڃي رهيا، جو مڇي ماس کي ڇهندا به، ڪين هئا (ڏسو مهاڀارت جو شانتيه، ٻيو، سوڪش ڌرم، ۲۵۵). مڌ ديش جي آرڊن هنن ايران مان آيل ماڻهن کي مڇي ماس کائيندو ڏٺو ته اهڙي پڇاڻ آڏن جو ڪين ”پشاج“ نالو ڏنائون. اهو نفرت يا ڌڪار جو لفظ آهي ۽ ڀوت جهڙي معنيٰ آهي. سنڌين ٻوليءَ کي به سڏيائون ”ڀوت پاشا“ يعني ڀوتن جي ٻولي. ڪشمير جي پريان چترال ۽ گلگت طرف اڄ تائين ”درد“ لوڪ رهن ٿا، جي انهن ايران کان پوءِ آيل آرڊن مان آهن. اهو سڄو پاسو سنڌن نالي پٺيان ”دارستان“ سڏجي ٿو، تنهنڪري سنڌين ٻولين کي سرگرمين ”داردڪ“ ٻوليون سڏيو آهي، ۽ هن کان پوءِ اسين به اهوئي نالو ڪم آڻينداسون.

۳۰۔ ڪشمير طرف کان آيل پشاج لوڪن جي شايد سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ بيهڪ هئي، جو اڄ به جهپير ذات وارا مهاڻا اتي آهن. جي هن وقت ڪشمير ۽ پنجاب ۾ به ڪهڻي تعداد ۾ آهن. داردڪ ٻولين ۾ ”ڪهوڙو“ بدران چون ”گورو“. ڪراچي ضلعي واري لاڙ خاص ڪري نئي طرف جا اچار به اهڙائي بگڙيل آهن. هنن ڪالھين جي وڌيڪ آڀتار ”لاڙي“ ٻوليءَ جي ذڪر ڪندي ڪبي.

سنڌ جو مڌي ديش سان ڦاٽو ڦٽ

۳۱- پنجاب ۽ سنڌ ۾ جنهن وقت پشايچ لوڪن
 بينڪون وڌيون، تنهن وقت مڌي ديش وارن آرڊن ۾
 ذات پات جو پيد ڪهڻو هو. ان وقت مڌي ديش جي
 ٻاهرئين پاسي، يعني پنجاب، سنڌ، گجرات، بهار، بينگال
 ۽ ٻين هنڌ، جنهن کي جتان وٺندو هو سو اتان پرڻبو
 هو. مڌي ديش وارن آرڊن پوءِ قاعدو ڪيو، ته آرڊن
 جو سڱ ٻي ذات وارن ۾ نه ٿئي، نه منجهن نچو آرڊن
 جو رت هجي، ته آرڊن قوم سدائين ٻلوان رهي ۽ ورڻ
 شڪر پيدا نه ٿين. ٻين هنڌ لنگ جي پوڄا جو به رواج
 هو، جيئن قديم قومن ۾ هو. ويدن کي مڃندڙ آريا
 انهيءَ پوڄا جي برخلاف هئا. اهڙن سببن ڪري ٻين
 هنڌن جي ماڻهن کي نالوثي ڏنائون ورائي (Vratya)
 يعني نيات ڪڍڻ، نڪتل يا ڪريا ڪرم کان رهت
 (Outcasts or riteless people). هنن لاءِ هيءُ قاعدو
 ڪيائون ته کين پنهنجي نيات ۾ تڏهن گڏينداسون، جڏهن
 هو ورائي ستوم (Vratya-stoma) ڪندا. هي شدي
 ڪرڻ لاءِ هڪ يگيه هو. پنجاب ۽ سنڌ، جتي پشايچ بڻڪون
 وڌيون هيون، تن لاءِ چيائون ته اهي ”مليچ“ (جهنگلي
 يا پليڊ) ديش آهن ۽ مڌي ديش مان جيڪو ايڏاڪين ويندو
 تنهن کي پراچت ڪرڻو پوندو. ههڙن سخت قاعدن جاري

* ٻوڏاين جي سوترن ۾ ڄاڻايل آهي، ته انهن هنڌن
 جا رهاڪو گڏاڏنسل جا آهن.

ٿيڻ ڪري پنجاب ۾ سنڌ جا رهاڪو، آرڊن جي نيات منجهان ئي نڪري ويا. هيءُ ڪلچر جو پهريون چٽو چٽبو. ۳۲- عيسوي سنم کان ڇهه صديون کن اڳي، ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم جاري ٿيا، جن ۾ ذات پات جو پيدائش ڪونه. جهڪي ماڻهن برهمڻن کان سڙيا ويا هئا، تن اهي ڌرم سڀني کان اڳي اختيار ڪيا. سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم زور ڏنو، ته به برهمڻ اڃا گهڻي هئا.

سنسڪرت جو ڦري پراڪٽ ٿيڻ

۳۳- مڌه ديش وارن آرڊن نه، رڳو ڌرمي ۽ پنڌي وغيره ڳالهين بابت سخت قاعدا جاري ڪيا، پر پنهنجي ٻوليءَ جو به اونو ڌاريائون. هيءُ حڪم جاري ڪيائون ته: شوردن کي ويدن پڙهڻ جو ڪوبه اذڪار (حق) ڪونهي؛ پڙهڻ ۽ پاڙهڻ جو ڪم رڳو برهمڻ ڪن ته ويدن جا منتر اهي پوريءَ طرح اُچارين. پر چالو ٻولي ڪنهن جي پنڌڻ ۾ ٻڌجڻ جي ڪانه هئي. سنسڪرت پوءِ به ڦرندي رهي. رفتي رفتي اهڙي حالت ٿي، جو جيڪا سنسڪرت عام طرح ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا سموري ڦري ٻنهي هڪ نئين قسم جي ٻولي ٿي پئي، ۽ اها ”پراڪٽ“ سڏجڻ ۾ آئي. عام طرح ماڻهو پراڪٽ ڳالهائڻ لڳا، ته سنسڪرت ڳالهائڻ جو رواج ئي بند ٿي ويو. هنن جا ويد ۽ ٻيا ڌرمي پستڪ سنسڪرت ۾ لکيل آهن، تنهنڪري برهمڻن ان جو درجو پراڪٽ کان مٿي رکيو ۽ اڄ اها سڄي هندستان جي پوتر پاشا يا پاڪ ٻولي ليکجي ٿي.

سنسڪرت جو سنڌيءَ تي اڄ تائين اثر

۳۴- هن وقت سنسڪرت ٻولي دنيا جي ڪنهن به ڀاڱي ۾ عام طرح ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي، ته به ’مئل ٻولي‘ نه آهي. اڄ تائين سنسڪرت ۾ نوان نوان پستڪ ڏکڻ پيا. ڪيترا پمڊت ڌرمي ڳالهين بابت بحث مباحثو ڪندائي سنسڪرت ۾ آهن. برهمڻ، آرين سماجي ۽ ٻيا ڪيترا هندو روزمره جي ٻاڻ ٻوڙا وغيره ۾ اهاڻي ٻولي ڪم آڻين ٿا، ۽ اها اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ به پڙهڻ ۾ اچي ٿي. انهن ڳالهين جو نتيجو هي ٿيو آهي، ته ڪيترا سچ سنسڪرت لفظ وري نئين سر چالو ٿيا آهن. ائين سنسڪرت جو اثر سنڌي، هندي، بينگالي وغيره تي اڄ تائين پيو ٿئي، پر خود سنسڪرت ۾ ڪابه ڦيرڦار ڪانه ٿي ٿئي. ڦير ٻوندوئي چالو ٻوليءَ ۾ آهي، هن وقت سنسڪرت ٻولي عام طرح ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي، ته ان ۾ ڦير ڪونه ٿو ٻوي. انهيءَ سبب جيڪا سنسڪرت ٻانڌي ٻني، ڪتابانيه ۽ پتتجالي رشيءَ جي جوڙيل ڪراسن پٿاندر نه هوندي، سا غلط ليکبي.

”پراڪٽ“ لفظ جون معنائون

۲۵- پراڪٽ ٻوليءَ جي معنيٰ پرڪرتيءَ مان پيدا ٿيل ٻولي. ’پرڪرتي‘ لفظ جي هڪڙي معنيٰ ’آهي قدرت‘ (Nature)، ۽ ٻي معنيٰ اٿس ’اصلوڪي صورت‘. جنهن جو ضد آهي ’وڪرتي‘ معنيٰ ’بگڙيل صورت‘. پراڪٽ ٻوليءَ جي پرڪرتي يا اصلوڪي صورت آهي سنسڪرت

تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ اصلوڪي صورت يعني سنسڪرت مان پيدا ٿيل ٻولي، جا قدرتي طرح يا ٻاهرادو سنسڪرت مان ٺهي پيئي. اها ٻولي عام طرح ڪم ايندي هئي، تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ عام يا رواجي ٻولي به آهي. مرهڪ پرڳڻي جي پراڪرت پنهنجي پنهنجي هئي، تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ پرڳڻي جي ٻولي به آهي. هن وقت سنڌ جي پراڪرت هاڻوڪي سنڌي ٻولي آهي.

پالي يا قديم پراڪرت

۳۶- گوتم ٻڌ، جو عيسوي سنه کان ڇهه صديون کن اڳي ٿي گذريو آهي، تنهن جي وقت ۾ سنسڪرت ٻولي اڪثر رڳو برهمڻ ڄاڻندا هئا. ٻيا ماڻهو عام طرح هڪ جهوني پراڪرت ٻولي ڳالهائيندا هئا، جا هاڻ ’پالي‘ سڏجي ٿي. انهيءَ سبب گوتم ٻڌ پنهنجي ڌرم جو پرچار انهيءَ قديم پراڪرت ۾ ڪيو، ته سندس مٿا ماڻهو پوريءَ طرح سمجهن. هن حقيقت مان انسٽيٽيوٽ پڊپا برٽشڪا واري اهو بلڪل پورو انومان ڪيو آهي ته عيسوي سن کان اٽڪل هڪ هزار ورهيه اڳي سنسڪرت ڦري پالي ٿي هئي، جنهنڪري گوتم ٻڌ کي انهيءَ ٻوليءَ ۾ پرچار ڪرڻو پيو هو.

۳۷- ڪي يورويي عالم چون ٿا، ته ’پالي‘ لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ’پرالي‘، معنيٰ سڙت (ڪتاب جي)، ڌرمي ليکڪ. ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي ڪتاب ان ۾ لکيل

آهن، تنهنڪري اهو نالو ٻيو اٿس. ٻڌ ڌرم وارا چون ٿا، ته سنسڪرت ۾ ’ڀال‘ معنيٰ پالڻ، تنهنڪري ’پالي‘ ٻولي معنيٰ اها ٻولي، جنهن ۾ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي مقابلا يا سنڀاليل آهن. هن وقت پالي ٻولي برسا، سيام ۽ سلون (لنگا) جي ٻڌ ڌرم وارن جي پوٽن پاشا يا پاڪ ٻولي آهي.

پالي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ

۳۸- ٻڌ ڌرم وارن ڪتابن ۾ لکيل آهي، ته گوتم ٻڌ پنهنجا پوٽر چرن (پاڪ پير) اسان جي سنڌ ۾ پهچي ۾ به گهمايا هئا، ۽ سنڌي ماڻهن به ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو هو. هن مان ظاهر آهي، ته ان وقت سنڌ ۾ پالي ٻولي ڇالو هئي، جنهنڪري اسان جا ماڻهو گوتم ٻڌ جو پرچار ۽ ٻڌ ڌرم جا ڌرمي پستڪ سمجهي سگهيا ٿي.

۳۹- گوتم ٻڌ پنهنجي وقت ۾ ٻڌ ڌرم جو ڦهلاءُ پئي ڪيو، ته مٿي ديش وارن آرين پنهنجي برهمڻي ڌرم ڦهلائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. مثلاً، عيسوي سنه کان ڇهه صديون کن اڳي، اگست مني، ونديا جبل لتاڙي ڏکڻ-هندستان ڏي ويو ۽ اتي وڃي برهمڻن جون بيٺڪون وڌائين. ائين مدراس کاتي ڏي برهمڻي ڌرم ۽ سنسڪرت جو ڦهلاءُ ٿيو. ان وقت اتر-هندستان ۾ ماڻهو عام طرح پالي ٻولي ڳالهائيندا هئا، تنهنڪري ڏکڻ-هندستان ڏي پالي جو به ڦهلاءُ ٿيو.

۴۰۔ عيسوي سنه کان پنج صديون کن اڳي، وڃي نالي هڪ راجڪمار، ڪيترن ماڻهن سان 'لاٽ' * مان لڏي لنڪا (سلون) ڏي ويو ته ٻڌ ڌرم ۽ ٻالي جو ڦهلاءُ اوڏهين ٿيو ۽ اتي جي ٻالي ٻولي هوءَ ڦري سنهالي (سنگهالي) ڀراڪرت ٿي، جا هندستان جي ڀراڪرت ٻولن جي ڏورانهين سؤٽ چڻبي*.

۴۱۔ عيسوي سنه کان چار صديون کن اڳي سنڌ، ديش وارن آرين، بهار کان وڌي بنگال وارو پاسو وسايو. ۷. انهيءَ پاسي اڳي ڪول، سنٿال ۽ هندستان جا ٻيا آڳاٽا رهاڪو هئا. انهيءَ وقت جو سنڌ بابت ڪجهه تاريخي احوال ڏجي ٿو، نه هن جهوني زماني جون حقيقتون سمجهڻ سوليون ٿين.

سنڌ تي ڌارين جون ڪاهون

۴۲۔ ٻڌ ڌرم واري زماني کان ئي اڳي سنڌ جو پرڳڻو سڀيتا ۽ شاهوڪاريءَ سبب ماکان ماک مشهور هو. انهيءَ تي ايران جي بادشاهه دارا ٻهريين جو وات ٻائي ٿيو، سوعيسوي

* گجرات جو ڪنڀات جي نار وارو پاسو ۽ سنڌ جو ڏاکڻو ڀاڱو اڳي 'لاٽ' سڏبا هئا. هيٺ 'لاٽ' بدران چئون 'ت' مڻجي 'ز' ٿيو آهي.

* ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چئٽرجي: بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ، جلد ۱، صفحو ۱۵.

7 ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چئٽرجي: بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ، جلد ۱، صفحو ۶۲ ۽ ۷۹.

سنه کان ۵۱۶ کن ورهيه اڳي پنجاب، گندار (گندار) ۽ سنڌ تي ڪاهي آيو. انهن تنهن هندن جا رهاڪو هندن ڏن-پرو ٿيا. ته ٿي سؤ سٽ (۳۶۰) ٽئين، يعني اڪل ۾ سؤ سٽ (۲۶۰) مڻ، سون خالص جا ٻاڙيائي ڍل طور کيس ڏيندا هئا؛ ۽ ايتري ڍل پئي ڪڍن ٻه هندن ڪانه ملندي هيس. انهي ٽنهي هندن جا نالا ايران جي هڪ ڪتبي (اڪريل نوشتي) ۾ اڄ تائين لکيل آهن. دارا بادشاهه جي پوئين ٻه ڪي سال انهي ڏن پئي اڳڙيو ان وقت پنجاب ۽ سنڌ ۾ ايراني پنهنجي آيويتا (الف-بي) چالو ڪئي. اسان جا ماڻهو ديوناگري اکرن تي هريل هئا؛ ۽ هنن اکرن جي شڪل بيدولي ڏٺائون، ته انهيءَ آيويتا تي نالوئي رکيائون ”کر-وشني“ يعني ڪڏه جا چپ، سنسڪرت ۾ ”کر“ معنيٰ خريا ڪڏه ۽ اوشٽ معنيٰ چپ. اها آيويتا ڪئين ورهيه ساندهه پئي هلي ۽ هندستان مان عيسوي ٽينءَ صدي ڌاري غائب ٿي*.

سنه ۱۹۲۲ع ۾، موهن جي دڙي جي کوٽائي ٿيڻ وقت، اتي هڪ جهونوئل پيٽل هو، جنهن جي هڪ ديوار تي ڪي اکر ڪشمن گهراڻي جي حاڪم وسديو پهرئين (۱۵۸-۱۷۷ع) جي وقت جا لکيل هئا. آرڪيالاجيڪل کاتي جي سپرنٽينڊنٽ مسٽر رڪلداس بئرجي ۽ اهي اکر سڃاتا، ته ”کر-وشني“ ۽ لکيل آهن. هن حقيقت موجب چئبو ته عيسوي ٻي صديءَ ۾ به اهي اکر سنڌ ۾ چالو هئا.

۴۳- ايران جي ڪيائي بادشاهن جو زور، عيسوي سنه کان ۳۳۰ ورهيه اڳي سڪندراعظم ڀڳو. ان وقت پنجاب، سنڌ ۽ گندار (قندار) ايراني حاڪمن جي تابعي هئا، تنهنڪري سڪندراعظم اهي به اچي هٿ ڪيا. ان وقت الور (روهڙي) ۾ 'ميوسڪنس' (موشڪن جو راجا) هو، تنهن اول ان مڃي ٿي ۽ پوءِ پنهنجي برهمڻ وزيرن جي مت تي لڳي يونانين کي سامهون ٿيو، ته يوناني لشڪر کي اهڙي باهه وٺي ويئي، جو کيس جهلي ڪڍي ڇڏيائون، ۽ سڀني برهمڻن جون سسيون لهرائي انهن کي ڪجهن جو گهاٽ ڪيائون! هيءَ حقيقت 'ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا' جي جلد پهرئين ۽ 'سنڌ گزيٽيئر' جي صفحي پنجاسي ۾ به ڄاڻايل آهي. سنڌ جا سوين برهمڻ قتل ٿي ويا، ته سنسڪرت جو جيڪو ٿورو گهڻو ڦهلاءُ انهن ٻئي ڪيو، تنهن کي گويا پنڄو اچي ويو ۽ هالي ٻوليءَ جو واهڻو وڌندو رهيو- اڄ به سنڌ ۾ برهمڻ تمام ٿورڙا آهن.

۴۴- سڪندراعظم، پنهنجي پاران پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڪي گورنر مقرر ڪري، پاڻ بابلان ڏي موٽيو ۽ عيسوي سنه کان ۳۲۳ ورهيه اڳي گذاري ويو. سندس مرڻ جي خبر پئي، ماڻهن يوناني لشڪر کي تڙي ڪڍيو ۽ پنهنجي هر گهڻي جا پاڻ والي ٿيا.

۴۵- انهن ڏينهن ۾ مگد، يعني بهار جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾، نند گهراڻي جي حاڪمن راج ٿي ڪيو. سندن لشڪر جو سڀهه سالار چندر گپت نالي هڪ جوڌو جوان هو، جنهن ڪيترائي

شمرام سان ڪري پنجاب مان يونانين کي لوڏي ڪڍيو. انهيءَ ڳالهه ۾ سوڀارو ٿيو، ته سنڌ به پنهنجي قبضي ڪيائين؛ بلڪ نند-گهراڻي وارن جو به زور پيڇي، هاڻ سڄي اتر-هندستان جو والي ٿيو ۽ سؤرين-گهراڻي جو بنياد وڌائين.

۴۶- سڪندر اعظم کان پوءِ سندس بادشاهت جو ڪجهه ڀاڱو سيليوڪس نڪيٽر کي مليو، پنجاب ۽ سنڌ هٿ ڪرڻ لاءِ هو عيسوي سنه ۳۰۵ ورهيه اڳي، پنجاب تي ڪاهي آيو. ان وقت ٽائين مهاراجا چندرگپت اهڙو زور ورتو هو، جو سيليوڪس جي ساڻس پڇڻ جي جاءِ نه هئي. مهاراجا چندرگپت اهڙو ته سوڙهو ڪهڻيس، جو سيليوڪس پنجاب ۽ سنڌ تان نه هٿ ڪريو، پر پنهنجي ڌيءَ جو سڱ مهاراجا کي ڏيئي، ساڻس صلح ڪيائين ۽ افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي پاسا کيس ڏاجي ۾ ڏنائين.

سنڌ ۾ سؤرين گهراڻي جي حڪومت

۴۷- مهاراجا چندرگپت جي وقت ۾ ٻڌ ڌرم زور هو. پاڻ به اهو ڌرم اختيار ڪيائين، ته رعيت مان ڪيترن سندس پيروي ڪئي. ان وقت ٻالي ٻولي چالو هئي، سا به رفتي رفتي هڪاري اهڙو عام ٿي، جهڙي هيٺر هندستاني ٻولي سڄي هندستان ۾ عام آهي. هن لاءِ هيءَ ثابتي آهي، ته مهاراجا چندرگپت جو ڀوتو مهاراجا اشوڪ (۲۷۲-۲۳۲ ق.م)، جو سنڌ سميت سڄي اتر-هندستان جو والي هو، تنهن ٻڌ ڌرم کي زور وٺائڻ ۽

افنسا جي مت ٿيڻ لاءِ ڪي شاعري فرمائڻ، اناهن جبلن ۾ ٽڪرين تي آڪرائي ڇڏبا هئا، جن مان چاليهه فرمان اڄ تائين هندستان جي ڪيترن ڀاڱن ۾ صحيح سلامت پيدا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ (۱۹۳۲ع ۾) اهڙا يارهن وڌيڪ فرمان مدراس طرف ٽڪرين تان لڌا اٿن. هن مان ظاهر آهي ته ٻڌڌرم اتر توڙي ڏکڻ - هندستان ڏي ٿيلو، ته ٻالي ٻولي به، انهن سڀني هنڌ چالو ٿي، جنهنڪري فرمان سڄي هندستان جا ماڻهو سمجهي سگهيا ٿي. اڳ لڌل چاليهن - ڪتبن (اڪريل نوشتن) جي ذڪر ڪندي جنرل اي. ڪنگهام ۽ ٻين عالمن چالو آهي، ته مهاراجا اشوڪ جي ڏينهن ۾ ٻالي ٻوليءَ جا گهٽ ۾ گهٽ ته ٽي قسم هئا، جن جو واهيو اتر - الهندي هندستان، ٿر، سنڌ، راجپوتانا، گجرات، ڪاٺياواڙ، مهاراشٽر ۾ وڃي هندستان ۾ هو.

سنڌ جي ٺيٺ ٻولي

۴۸ - مهاراجا اشوڪ پاڻ مڪڌ يعني بهار جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ رهندو هو ۽ اتي جي ٻالي ٻوليءَ کان سنڌ جي ٻالي ٻولي وڌيڪ ٺيٺ هئي. سنڌ مان ڪي اڪريل نوشتا ڪونه لڌا آهن، ته به هن ڳالهه لاءِ ثابتيون آهن. ڪنڌار (قنڌار) ۾ گهڻي ۾ شهباز گهڙي ۽ طرفان مهاراجا اشوڪ جي وقت جا جيڪي ۾ ڪتبا (اڪريل نوشتا) لڌا آهن، تن ۾ ڪم آيل ٻولي، قديم سنسڪرت کي گهڻو ويجهي آهي ۽ پر انهيءَ ۾ گهڻي مهاراجا جا جيڪي ڪتبا بهار طرفان لڌا آهن،

تن جي ٻولي سنسڪرت کان گهڻو ڦريل آهي. هيءَ حقيقت ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چئترجي جي ٺاهيل 'بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ' (جلد ۱، صفحي ۴۴ ۽ ۴۵) ۽ ٻين ڪن ڪتابن ۾ ڄاڻايل آهي. سر گريئرسن پنهنجي 'جوڙيل لنگسٽڪ سروي آف انڊيا' (جلد ۸، پاڻو ۱، صفحي ۲ ۽ ۷) ۾ لکيو آهي، ته ڪنڌار (قنڌار) ٻر ڪٽي وارن نوشتن ۾ جيڪا ٻولي ٻولي ڪم آيل آهي، تنهن ۾ اُچارن سان لاڳاپو رکندڙ ڪي ڪي اهڙيون خاص ڳالهائون آهن، جي اڄ تائين داردڪ ٻولين (ڪشميري وغيره)، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ نظر اچن ٿيون. مثال ڏنو اٿس، ته سنسڪرت لفظ 'پڪت' جو اچار ٻوليءَ ۾ بگڙجي ٿيو 'پت' Bhatta ('ت' اکر ٻڌو)، پنجابي، لهندا (پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي، ڊيري غازي خان واري ۽ سرائڪي)، ۽ سنڌيءَ ۾ به چون 'پت' باقي هندستاني، ڪجراتي، سرائڪي وغيره ۾ چون 'پات'، يعني ٻئي 'ت' جو اچار ڪڍي ڇڏيو اٿن، ۽ انهيءَ ڪوٽ جي ميجرائيءَ لاءِ لفظ جي منڍ واري 'آ' جي اچار کي وڌائي 'آ' ڪيو اٿن. سر گريئرسن هيئن به چيو آهي ته آءُ پنهنجي دل ڪري ائين سمجهان ٿو ته ڪنڌار طرف نڪش سلا ۾ جيڪا ٻولي ٻولي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا ٻڌ ڌرم وارن پنهنجن ڌرمي پستڪن ۾ ڪم آندي، اسان به مٿي اڳي ئي چيو آهي (ڏسو صفحو ۳۱)، ته انؤ (شوي) آرين جي جذمن سنڌ ۾ صاحبي هئي ۽ ڪنڌار طرف درهيو آرين راڄ ٿي ڪيو، تڏهن انهن ٻنهي هنڌن جي سنسڪرت ملڻ، ديش

وارن آرين جي سنسڪرت کان وڌيڪ ٺيڻ هئي. سنسڪرت ۾ ٻه بگڙ جي ٻولي ٿي، ته سنڌ ۽ ڪنڌار طرف جي ٻولي به ضرور بهار ۽ ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان وڌيڪ ٺيڻ ٿيندي. ٻي مکيه ڳالهه هيءَ به آهي، ته ٻولي ٻوليءَ جا نه رکڻو اچار، پر ڪي لفظ به، جهڙا اسان جي سنڌي ٻوليءَ سانڍيا آهن، تهڙا ٻيءَ ڪنهن به ڏهه آريه ٻولي نه سانڍيا آهن. جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

ٻوليءَ جا سنڌي ۾ نشان

۴۹- ٻولي ٻوليءَ جي اچارن ۾ هڪ مکيه ڳالهه، جا گهڻو ڌيان ڇڪي ٿي، سا هيءَ آهي، ته جن سنسڪرت لفظن ۾ ڌتبه يعني ٻٽا اکر يا گڏيل حرف صحيح آهن، تن جا اچار ٻوليءَ ۾ ٻڌجي يا ملي هڪ روپ (Assimilate) ٿي ويا آهن. مثلاً، سنسڪرت 'سمپت'، ٻولي 'مست'، سنڌيءَ ۾ به چئون 'ست' (v)؛ پر هندستانيءَ وغيره ۾ چون 'سات' - ڏسو ته اسان جا اچار بجنسي ٻوليءَ وارا ٻيٽا آهن! ٻيا مثال:

سنسڪرت ٻولي سنڌي سنسڪرت ٻولي سنڌي

ڌرم ڌرم ڌرم ڌرم ڌرم ڌرم ڌرم ڌرم ڌرم ڌرم

سنسڪرت لفظ 'ڌرم' ۽ 'ڌرم' ائين هئا جيئن جو تئين

چئون ٿا، پر ڌرم مل ۽ ڌمي ٻائي (ڌرمي ٻائي) نالن ۾

نچ ٻولي لفظ 'ڌرم' ڪم آڻيون ٿا، جو ٻئي ڪنهن به

ٻوليءَ ۾ ڪم نٿو اچي. ٻيو ٻائي نالي ۾ 'ٻيو'، نچ

ٻولي لفظ 'ٻيم' (ٻرمي) آهي، جنهن ۾ 'م' ڪي مٿي

”و“ ڪهه اٿئون. سنڌ جي ڪن هندو ڇوڪرين ۽ زالن جو نالو ”ميمي“ آهي اهو به اصل ۾ ساڳيو ٻولي لفظ ”ميمي“ آهي، جنهن ۾ ”پ“ کي مٿي ”م“ ڪيو اٿئون. ڪٿي آهن ”ڌم“ ۽ ”پير“ لفظ هندستاني ۽ ٻين آريه ٻولين ۾؟ نڌهين چئبو ته شاباس اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي آهي، جا قديم زماني جي ٻوليءَ وارا نشان اڄ تائين سانڍيندي پئي اچي.

۵۰۔ سنڌيءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ آهن، جن جي اصلاوڪي سنسڪرت صورت ايتريقدر متنجي ويئي آهي، جو اهي سڃاڻڻ ئي مشڪل؛ پر ٻوليءَ ۽ ٻراڪرت جي آچارن سان انهن جي پيٽ ڪجي، ته پوءِ سڃاڻڻ سولاً ٿين ٿا. مثلاً سنسڪرت لفظ ”للات“ جو آچار سنڌيءَ ۾ آهي ”لرڙا“ هن ۾ هڪڙو به ساڳيو اکر ڪونهي، نه پوءِ سڃاڻجي ڪيئن؟ سنسڪرت جو آچار ٻوليءَ ۾ ٿيو ”للات“ ٻراڪرت ۾ ”نڊال“ (نڊال) سنڌيءَ ۾ نراڙ. لرڙ معنيٰ پيشاني. ائين ٻوليءَ ۽ ٻراڪرت ٻوليون سنڌي لفظن جي بنيادن ڳولي لهڻ ۾ وڏي واهر ڪن ٿيون.

۶۰۔ سنسڪرت ۽ ٻوليءَ جي باريڪ پيٽ ڪرڻ سان، عالمن کي معلوم ٿيو آهي ته ٻهئي ٻولين جي وچ ۾ ڇههويهه ڪ تفاوت آهي، ته به ٻولي ٻولي سنسڪرت کي بلڪل ويجهي آهي. ڊاڪٽر ڀنڊار ڪر پنهنجن تقريرن (صفحو ۴۶) ۾ ڄاڻايو آهي، ته اٽڪل روءِ ٻوليءَ ۾ پنجن مان ٽي ٻيون لفظ نچ سنسڪرت آهن؛ باقي ٻن ٻين ۾ به رڳو ٿوري تبديل

معلوم ٿئي ٿي. سنسڪرت وياڪرڻ جي، ٻالي وياڪرڻ سان پيمت ڪرڻ سان عالمن کي معلوم ٿيو آهي ته ٻاليءَ مان ’دووجن‘ (Dual) ذڪري ويو آهي. اهن جي حالتن ۽ فعان جي گردانن ۾ به نورو ڦير آهي. اهڙيءَ طرح ڪن جزوي ڦير ڦارين کان سواءِ، ٻنهي ٻولين جو وياڪرڻ به گهڻو ڪري ساڳيو آهي. مطلب ته سنسڪرت کي جهڙو ٻالي ٻولي ويجهي آهي، تهڙو ٻي ڪابه پراڪرت ٻولي ويجهي ڪانهي. حقيقتون پراڪرت، ٽالوئي انهن ٻولين تي پيل آهي، جي ٻاليءَ کان وڌيڪ بگڙيل هيون. جنهن صورت ۾ ڪونه ٻڌ پنهنجو پرچار ٻالي ٻوليءَ ۾ ڪيو هو، ۽ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي ڀينرڪ ان ۾ لکيل آهن، تنهن صورت ۾ ٻالي ٻولي ٻڌ ڌرم وارن جي پوتر پاشا يا ٻاڪ ٻولي ٿي ۽ ان جو مرتبو ٻين پراڪرت ٻولين کان مٿي ليڪجن ۾ آيو.

سنڌ تي بختر جي يونانين جي ڪاهه

۵۲. مهاراجا اشوڪ جي وقت ۾ سنڌ ۾، ڪن هنڌ ’سٽوپ‘ (Stupa) ٺهيا ۽ اهي تيرنن جا هنڌ ليڪجن ۾ آيا. ان وقت ٻڌ ڌرم هڪاري زور ورتو ۽ ٻالي ٻوليءَ ۾ به ترقي ڪئي. مهاراجا اشوڪ، عيسوي سنه کان ۲۷۷ ورهيه اڳي گذاري ويو. ڪائس پوءِ عيسوي سنه کان ۱۸۰ع کن ورهيه اڳي، بختر (بئڪٽريا) طرف جا ڪي يوناني لوڪ پنجاب تي ڪاهي آيا ۽ پوءِ سنڌ جي به فتح ڪيائون. سندن وقت جي نشاني، بختي، بخدي، ۽ بلغاري لفظ آهن.

بغدي بلوچن جا آڻ ويهون آڻن،
 ڌاڙي خاطر ڌاريا، مهري ملوڪن،
 ٽنگن ڊگها، وڃن سگها، جن جا چهر يا چپ چرن،
 ڪنڌن ڪارا، پچ بهارا، جن جا ڪر نه ڪرڻ ڪن،
 نڪ ۾ نوڙي، وڃن ڊوڙي، بختي بلوچن،
 منزل مارڻ، پوءِ نهارڻ، اهو عيب آڻن،
 وڃي واءِ چڙهن، ته به ڪنهن ڪين، ڪير چوي.
 (ڪبير شاهه)

بغدي معنيٰ بلخ (بلخ-بخارا) جو آڻ، بختي معنيٰ
 بخت (بڌڪٿريا) جو آڻ. اهي ٻهئي يوناني لفظ آهن. بڌڪٿريا
 (بڪتر-بختير) جو قديم فارسيءَ ۾ آچار 'باختري' ۽
 'باخدي' هو، ۽ اهو هاڻ 'بلخ' (بلخ) سڏجي ٿو.*
 انهن نالن مان 'بغدي' ۽ 'بختي' لفظ ٺهيا آهن. اهي
 آڻ ٻن ٿوهن سان هئا ۽ پنڌ جا ٽڪا هئا، تنهنڪري ٻنهي
 جي هاڻ معنيٰ آهي 'ڀلو مهري آڻ'.

(الف) بولنگار جو شهر وولگا نديءَ جي ڪناري
 تي آهي. اتي جي نانگ جي ورن وانگر حَقن جا نڙ
 سنڌ ۾ عام ٿيا. ته اهي 'بلغاري' يعني بولنگار جا سڏجن ۽ آيا
 انهن نڙن سان ٿوڪ سٺي ڀري سگهجي ٿي. تنهنڪري پوءِ
 'بلغاري' معنيٰ ٿي سٺي مٽل چلڻ يا چڱو مٽل حقو.

سنڌ تي مصيبت پٺيان مصيبت

۵۳- بمبئي جي يونانين مٿان سنه ۷ع ڌاري سٿين (ساڪ) لوڪ ڪاهي آيا. ڪانئن اڳي ٻيا جيڪي ڌاريا ماڻهون آيا، سي ساڪ ڦري هليا ويا پر هي سٿين لوڪ هندستان ۾ ڪوپو ڪوڙي ويهي رهيا. پوءِ به سٿين لوڪن جون ٽولين پٺيان ٽوليون هندستان ڏي ڌوڪينديون پئي آيون. راجپوتن مان راجا ساليوان انهن سٿين يا ساڪ لوڪن کي ملتان کان ٿيهه ڪوهه پري ڪامروڙ جي نزديڪ اهڙي سخت شڪست ڏني، جو سندس ماڻهن کيس لقب ڏنو 'ساڪاري' - يعني ساڪ لوڪن جي آري (دشمن). هن وڏي سوڀ جي ببادگيري قائم ڪرڻ لاءِ انهيءَ مهاڀاري لڙائيءَ واري سال (۷ع) کان ساليواهن جو ساڪ يعني سٿين شروع ڪيائون، جو اڄ تائين هلندو اچي. راجا ساليواهن جي ٻولي جو نالو 'پٽي' هو، جنهن جو اولاد جيسلمير جا پٽي راجپوت آهن.

۵۴- سنڌ ۾ ڪا اهڙي ٻيهر ڪانه هئي، جا ساڪن کي سامهون ٿئي، تنهنڪري هنن ڌارين جي ڌم اڪثر سنڌ ڏي هڻي. انهيءَ وقت ڌاري سٿين لوڪن جون ٻيون به ذاتيون پنجاب ۽ سنڌ ڏي آيون: انهن مان هڪڙا 'جت' ۽ ٻيا 'ميد' (مير) هئا. سنڌ ۾ جت اڄ تائين آهن - راجپوتانا ڏي اهي پاڻ کي 'جات' (راجپوت) سڏائين ٿا، سنڌ جي مهاڻن مان اڄ تائين ڪي 'مير' سڏبا آهن - اهي سٿين لوڪ اصل ٿاناري لوڪن مان هئا ۽ سنڌ ۾ اهڙو زور ٿي ويا، جو ان

وقت سنڌ تي نالوئي پيو ”انڊر-ستيا“ (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحو ۸۷). انهن نڪو ڪو نئون ڌرم آندو، نڪا ڪا اوچي ٻولي آندائون. سندن وقت ۾ ٻڌ ڌرم زور هو، ته پاڻ به اهو اختيار ڪيائون ۽ ٻولي به اسان واري اختيار ڪيائون؛ پر پاڻ اُچار بگيڙيائون. سندن صاحبيءَ ۾ سنڌ جو واپار روم سان هلندو هو. سنڌي ماڻهو روم مان چڱو ڏڪو ماري ايندا هئا، جنهن ڳالهه جي يادگيري اڄ به هڪ ٻهاڪو ڏياري ٿو. ”نوڙي وڃي روم، ته به ڇوڏو ۽ ٿوم، لڪيو لوح قلم ۾.“ مطلب ته روم ۾ وڃي ماڻهو شاعوڪار ٿئي ٿو، پر جيڪڏهن ڪنهن جو نصيب ڪوٺل هوندو، ته اتي به ڇوڏو ۽ ٿوم (غريبانو روزگار) حاصل ٿيندس.

۵۵- سٿين جي وقت ۾ ٻرڻو (ٻهلو) Parthians آيا. ”پيرپلس“ ۾ ڄاڻايل آهي، ته عيسوي پهرئين صديءَ ۾ اهي سٿين ۽ ٻرڻو سنڌ ۾ پاڻ ۾ ٻئي لڙيا ۽ هڪٻئي کان زور ٿيڻ جي ڪوشش پئي ڪيائون. پر ”چورن مٿان مور پيا“ وڃائين ڪشن لوڪ آيا، جي زور ٿيا.

۵۶- ڪش ڪهرائي جي راجا ڪنشڪ ٻڌ ڌرم کي گهڻو زور وڌايو، جنهنڪري سنڌ سميت مڇي اتر-هندستان ۾ اهو ڌرم هڪاري وڌيو ۽ ڦهليو، کانئس پوءِ وسديو پهريون، ۽ وسديو پوءِ سنڌ جا حاڪم ٿيا. موعن جو ڌڙو، ڪاعوءَ جو ڌڙو ۽ ٻيا هنڌ جتي ٻڌ ڌرم وارن جا نل ٺهيل آهن، سي نل انهيءَ وقت ۾ ٺهيا هئا.

سنڌ ڀر ڳڻڻو گهٽ گهراڻي وارن جي قابضي
 ۵۷- عيسوي سنه کان ۱۸۴ ورهيه اڳتي، جڏهن
 مورين گهراڻي جو زور ٿيو، تنهن کان وٺي اٽڪل
 ۳۲۰ع تائين، يعني ڀريا پنج سؤ ورهيه ساندھ، سنڌ ڀر ڳڻي
 گهڻا لاهيا- ڇاڙها ڏنا، انهيءَ کان پوءِ ۳۲۰ع ڌاري
 مٽي ديش جي پنچالن جي ڪل وارن پنهنجو نالو ڪڍيو.
 بجز ويد واري زماني کان وٺي اهي پنچال، ڪاٺيه ڪمڇ
 (ڪنوڇ) ۾ راج ڪندا هئا. هيٺ سندن ڪل وارن
 ڪپت گهراڻي جو بنياد وڌو ۽ سنڌ جي سٿين حاڪمن
 کي پنهنجو ڏن- ڀرؤ ڪيائون؛ پر سنڌ جي حڪومت
 جون واڳون وري به سٿين لوڪن جي هٿ ۾ ڇڏيائون.
 ۵۸- ڪپت گهراڻي جي راج شروع ٿيڻ سان برهمڻن
 لاءِ چڻ نه سونو سڄ اڀريو؛ ڇاڪاڻ ته ڪپت گهراڻي
 وارا سڀ ڪريا ڪرم برهمڻن کان ڪرائيندا هئا. ٻڌ ڌرم
 جاري ٿيڻ ڪري برهمڻن ٺوڪر کاڌي هئي، سي هيٺ
 ڇيٽي هلڻ لڳا ڪن لنگ جي ٻوڄا ٿي ڪڍي ۽
 ٺاڪردوارا ٿي ٺاهيا، ته انهن گالهين تي اعتراض ڪونه
 اٿارايائون. ائين ماڻهن جي پيٽ تي هلڻ لڳا ته ٻڌ ڌرم
 هوندي به، برهمڻي ڌرم وري پاڻ کڻڻ لڳو. راجا
 سمدر گهٽ جو پٽ راجا چندر گهٽ ٻيو، جو عام طرح
 وڪرماجيت (وڪرمادتيه) سڏجي ٿو، تنهن جي ڪوشش

* هن راجا کان چار سؤ کن ورهيه اڳتي ٻيو راجا
 وڪرماجيت ٿي گذريو هو، جنهن جو سڀت عيسوي سنه
 کان ۵۸ ورهيه اڳ ليکجي ٿو.

سان وديا جو ڦهلاءَ چڱو ٿيو۔ سندس درٻار ۾ جيڪي عالم ۽ فاضل هئا، تن مان نوَ ڄڻا ’نو رتن‘ (Nine gems) سڏجن ۾ آيا، جن مان هڪڙو ناسيارو ڪوي ڪاليداس هو، جنهن جا سنسڪرت نالڪو مشهور آهن. ٻيو وررچي هو، جنهن جي جوڙيل پراڪرت وياڪرڻ مان هن ڪتاب جوڙڻ ۾ ڪجهه مدد ورتي ويئي آهي.

۵۹۔ ڪپت گهراڻي وارن جي صاحبيءَ ۾ ماڻهو سک سانگت ۾ گذارڻ لڳا. گهرن ۾ ڪٿائون ٿيڻ لڳيون ۽ ماڻهو پراڪرت لفظن بدران ڪيترائي سنسڪرت لفظ ڪم آڻڻ لڳا.

سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو راڄ

۶۰۔ ڪپت گهراڻي وارن جي راڄ شروع ٿيڻ کان پوءِ ڏيڍ سؤ کن ورهيه ساندھ، هندستان جي ماڻهن نهايت امن امان ۾ گذاريو ۽ پر پوءِ ”هون“ لوڪ هندستان تي ڪاهي آيا، جي ”هون“ به سڏبا هئا۔ انهن مان ڪي گورجر، ڪي اهير (اپير) ۽ ٻين ذاتين وارا هئا، پر سڀني کي گڏي ”هون“ Huns سڏيو اٿن۔ سندن مهندار ”مهرگل“ نالي هو، جو نهايت ظالم هو ۽ ٻيا ڪن سڄ مان وسندي، هر هيءَ وسنديءَ مان سڄ ڪرڻ وارو هو۔ گندار (قندار) طرف نڪش سلا يونيورسٽي هئي، تي هن مهرگل جي ماڻهن ڦرلٽ ڪري ماڻهن جي گهرن کي باهيون ڏنيون. هندن ۾ اهڙو هراس پيدا ٿيو، جو اهو سمورو پاسو خالي ڪري ويا ۽ هن وقت

انهيءَ پاسي رڳو پٺاڻ رهن ٿا. پنجاب جي الهندي طرف
ڪيڪي جو ٻر ڪٿو، جو وڏا جو وڏو مرڪز هو، سو ٻه
هنن هون لوڪن باغيون ڏيئي جلايو ۽ هتي جي هندن
کي به لڏايو ويو. اڄ اهو ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي
خان وارو پاسو ٻروچڪو آهي. اهي ئي هون لوڪ
هئا، جن ڪپٽ گهراڻي جو خاتمو ڪيو ۽ سنڌ ۾ اچي
راءِ گهراڻي جو راج ٻڌا ڪيو. اهي ئي لوڪ پهريائين
شودر ليکبا هئا؛ پر برهمڻي ڌرم کي مڃڻ لڳا، ته
برهمڻ گهڻي خوشيءَ سان سندن شدي ڪري، کين
ڪٿري پٽايو. ڀانئجي ٿو ته اگني (بام) هاري هون هوم
ڪري، سندن شدي ڪيائون، جنهنڪري سندن اولاد
”اگني ڪل“ يعني بام جي خاندان مان پيدا ٿيل راجپوت
(راجا جا پٽ) سڏجن ۾ آيو (ڏسو ڪرنل لاءِ جو
”راجستان جو احوال“) هندستان جي تازين جڙيل تاريخن
۾ راجپوتن جو زمانو سنه ۶۵۰ع کان وٺي لکيو وڃي
ٿو. انهن ڌارن لوڪن به، اچي هندستان جون ڀراڪرت
ٻوليون اختيار ڪيون.

* هوان شيانگ نالي هڪ چيني مسافر، عيسوي ستين صديءَ
۾ راءِ سامسيءَ جي وقت ۾ آيو هو. هن صاحب پنهنجي
سفرنامي ۾ ڄاڻايو آهي، ته سنڌ جو راجا هڪ شودر هو.
ڀانئجي ٿو ته انهيءَ وقت کان سگهوئي پوءِ هيءَ راءِ گهراڻي
وارا جا ڪم ڪٿري راجپوت سڏجن ۾ آيا.

پراڪرت ٻولين جا قسم

۶۱- ٻالي ٻولي سڄي هندستان ۾ ڦهليل هئي ۽ پوءِ بگڙجي پراڪرت ٿي، ته هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ پراڪرت ٻولي پنهنجي پنهنجي نموني واڌارو ڪيو، جنهنڪري ان جا گهڻا نمونا ٿيا. چين ڌرم وارن جا ڌرمي ڪتاب انهن مان ڪن ۾ لکيل آهن. اسانجن آڳاٽن ماڻهن انهن جا گرامر به ٺاهيا، جي اڄ تائين موجود آهن. ڇنڊ نالي هڪ شخص عيسوي سنه ڪان ٿي هئو ڪن ورهيه اڳي، يعني مورين گهراڻي جي صاحبيءَ ۾ پراڪرت ٻولين جو وياڪرڻ 'پراڪرت لکشن' نالي جوڙيو هو، جنهن جو ترجمو ڊاڪٽر هورنل Dr. Hoernle ڪيو آهي. ڇنڊ کان پوءِ ورڇي، جو مهاراجا وڪرمراجيت جي درٻار جي نون راتن مان هڪ ليکيو وڃي ٿو، تنهن 'پراڪرت پرڪاش' ٺاهيو، جنهن جو ترجمو ڊاڪٽر ڪوويل Dr: Cowell ڪيو آهي. چين ڌرم جو نامور اهاڪ هيمچندر آچاري، جو سنه ۸۹-۱۰۸۸ع ڌاري احمدآباد ۾ ڄائو هو، تنهن 'هيم وياڪرڻ' جوڙيو، جنهن جي اٺين باب ۾ پراڪرت ٻولين جو وياڪرڻ ڏنو اٿس. هيم وياڪرڻ جو ترجمو ڊاڪٽر پشل Dr: Pischel ڪيو آهي. هيمچندر آچاري کان پوءِ نروڪرم لکشميتار، مارڪنڊيه (عيسوي سترهين صديءَ ۾) ۽ ٻين، پراڪرت وياڪرڻ ٺاهيا. انهن ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو، ته ٻاليءَ واري زماني کان پوءِ هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جيڪي پراڪرت ٻوليون ڄالو هيون، تن مان ڇهه مکيه هيون:

(۱) مها راڻي (۲) ساڳڙي (۳) ارڏ ساڳڙي (۴) شؤرسيني (۵) پشچاڇي (۶) اڀرنش. انهن ڇهن نالن مان ظاهر آهي ته پهريون چار پراڪرت ٻوليون جن هنڌن ۾ ڪالهاڻن ۾ اينديون هيون، تن هنڌن جا نالا مٿن رکيل هئا، ۽ پشچاڇي پراڪرت، پشچاڇ لوڪن جي ٻولي هئي، جن بابت مٿي اڳهڻي چيو ويو آهي ته ڪلجڳڻ شروع ٿيڻ وقت هنن پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي بيٺڪون وڌيون هيون (ڏسو صفحو ۳۸). ”اڀرنش“ معنيٰ بگڙيل ٻولي، تنهنڪري اها ڪنهن خاص هنڌ جي ٻولي نه هئي؛ پر جيڪا به ٻين پراڪرتن کان وڌيڪ بگڙيل هئي سا انهيءَ نالي سان سڏبي هئي. انهن ڇهن پراڪرتن مان مهاراشٽريءَ جو درجو سڀني کان مٿي ڪري ليکيو اٿن. جيئن ڌرم وارن جا ڌرمي هستڪ ان ۾ لکيل آهن. اها وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي ۽ اهڙي ته مکيه هئي، جو هيچندر آچاريه جڏهن رڳو ”پراڪرت“ لفظ ڪر آڻي ٿو، تڏهن مطلب ئي اٿس ”مهاشٽري پراڪرت“. ٻنهنجي گرامر ۾ ڪهڙو ذڪر ڪيوني ان جو اٿس. ٻين پراڪرت نجيون به قاعدا رڳو مهاشٽري پراڪرت جا ڏنا آهن؛ ٻين پراڪرت ٻولين بابت رڳو ايترو ڄاڻايو اٿن ته اهي فلائين فلائين ڪالھين ۾ مهاشٽريءَ کان علحيدون آهن.

اڀرنش

۶۲- وچولي زماني جون پراڪرت ٻوليون، جي پاليءَ جو درجو لنگهي وڌيڪ ايتريون، سي هوءَ وڌيڪ بگڙيون.

اهو سپاويڪ آهي ته جٽ، ڌنار ۽ ٻيا اڻڙهيل ماڻهو لفظن جا اچار بگڙين ٿا. وقتي ساڳيا واڳيا به ٻوليءَ ۾ ڇڪون ڪن ٿا. انهن ٻولين ۾ بگاڙو هوي ٿو. پر پاليءَ واري زماني کان وٺي هندستان ۾ حالتون ئي اهڙيون اچي پئيون، جو هڪڙي پٺيان ڌاريا لوڪ ڪامي پئي آيا ۽ انهن به اهي ئي ٻوليون اختيار ڪيون، ته پاڻ اچار وڌيڪ بگڙيائون، جنهنڪري آڳاٽن نحوين، انهن بگڙيل ٻولين کي 'اڀرنش' سڏيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي مقرر درجي کان ڪيريل Falien from the normal، يعني بگڙيل يا ڪريل ٻولي* . اڀرنش جو درجو سڀني ٻولين کان گهٽ ڪري ليکيو اٿن. هندستان جي جدا جدا ڀاڱن جون اهي اڀرنش، ٻوليون بگڙجي هاڻوڪيون هندي، سنڌي، گجراتي وغيره ٿيون آهن. جنهنڪري چئبو ته آڳاٽين ٻولين ۾ هاڻوڪين ٻولي جي ڀيڻ جو وچ وارو ڏاڪو آهي اڀرنش ٻولين ۾.

۶۳- اڀرنش جو ذڪر ٻاراڪرت ڪراسر جوڙيندڙن هيچندر آچاري، تروڪرم، ڪرمڏيشور ۽ مارڪنڊيه ڪيو آهي. ڏنڊن پنهنجي 'ڪاوه درش' ۾ ڄاڻايو آهي ته

*سنسڪرت ۾ 'اڀرنش' معنيٰ ڪرڻ. 'آپ' هڪ اڳواڻي prefix آهي، جا بگڙجڻ يا خراب ٿيڻ جي معنيٰ ڏيکاري ٿي. مثلاً 'مان' معنيٰ عزت، ۽ 'آپمان' معنيٰ بيمعزي.

اڀرنش ٻولي، اڀرن (اڀرن يعني گهوارن دٻا مالدارن) جي ٻولي هئي ۽ سنڌ جا اڀر اڀرنش ۾ شعر چوندا هئا. ان وقت جو سنڌ جو شعر ملي ٿو سگهي، باقي گجرات طرف جي ناگر اڀرنش جو شعر موجود آهي، جنهن مان ٿورا ٽڪرا ڊاڪٽر پنڊارڪر پنهنجي ڪتاب "Wilson Philological Lectures" ۾ ڏنا آهن. سنڌ ۾ اهي ڪوبه سمجهي ڪونه سگهندو، تنهنڪري هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو ته ان ۾ 'دوهر' يعني ٻن ستن وارا بيت آهن ۽ سنڌ جو به قديم شعر 'دوهر' آهي.

پراڪٽ جا هزدار مثال

۴۴- پراڪٽ ۽ اڀرنش ۾ ۴۴ مکيه ڳالهيون گهڻو ڏيان چڪين ٿيون. ڪيترن لفظن جي وچ ۽ ٻڌڻيءَ مان حرف صحيح ايتريقدر نڪري ويا آهن، جو هن وقت پراڪرن ۾ سڀڪنهن لفظ جي ٻڌڻيءَ ۾ هڪ نه ٻيو حرف علت يا 'مه' جو اچار آهي ۽ ٻيو ڪوبه حرف صحيح ڪونهي! لفظن مان ڇڻ ته هڏا ويا آهي نڪري، باقي رڳو ماس پيو لسڙڪي! مثلاً سنسڪرت لفظ 'مرديه' معنيٰ هردويه دل، ۽ 'متر' معنيٰ ميت (مات). پراڪٽ ۾ انهن جا اچار ٿييا 'هنه' ۽ 'منه'! ڪنهن کي جيڪر اعتبار ۾ ئي ڪونه اچي، ته ڪو پراڪٽ ڳالهائيندڙ، هن ريت لفظن مان حرف ڪڍي، رڳو ٻان وائڱر (ا-ا-ا-ا-ا-ا-ا-ا-ا-ا) پيا ڪندا هئا. پر ڏسون ٿا، ته اهي ساڳيا لفظ سنڌي

۾ آهن: پراڪرت لفظ 'منم' بدران چئون 'منئون-هنئون' معنيٰ دل ۽ 'منم' بدران چئون 'مينئون' (ميان)-مثلاً، ميان قادربخش. پراڪرت ٻوليءَ ۾ خود 'پراڪرت' لفظ جو اچار آهي 'پاييه'، جنهنڪري ڏنڀال آچار به پنهنجي جوڙيل پراڪرت ڪوش (ڊڪشنريءَ) جو نالوئي رکيو آهي 'پاييلچي'. جو اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ 'پراڪرت لڪشمي'. 'لڪشمي' جو اچار بگڙجي 'لچمي' ۽ پوءِ 'لچي' ٿيو آهي. اهو اچارن جو نمونو اڄ تائين ڪجهه قدر لاڙ جي هندن ۾ آهي، جي 'ناريل' بدران چون 'نابير'!

۶۵- پراڪرت ڳالهائيندڙن جا اچار نه رڳو ٻانڌ جهڙا هئا، پر ڪجهه گهڻن جهڙا به هئا- مثلاً،

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي
نر	ٿرو	نر (مونث: 'مادي')
نشڪرمڻ	ٽمڪڻ	نڪرڻ (ٻاهر وڃڻ)
نيان	ٺيان	نيان (حوض-چشمو)
نگر	ٺڙ	نير-معنيٰ شهر

مثلاً، 'بيڪانير' جو شهر بيڪي نالي هڪ راجپوت جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. پراڪرت ڳالهائيندڙ گهڻن وانگر 'ن' بدران 'ڻ' ايترو قدر ڪم آڻيندا هئا، جو پراڪرت ۾ اهڙا سڀ لفظ 'ن' بدران 'ڻ' سان شروع ٿين ٿا. اسان به شايد انهن جي آڏي ڇڪي آهي، جو لفظن ۾ نڪ جو آچار گهڻو ڪڍيون ٿا- مثلاً 'تهجو' ۽ 'مهجو' بدران چئون 'ٺهنهجو' ۽ 'منهنجو'، ۽ 'پري' بدران عام طرح چئون 'پرين'،

ٻياريءَ ۽ ٻوليءَ ۾ هوندي به ايترو چٽو، پراڪرت ڪالهاڻيندڙن کان اسان جا اچار وڌيڪَ ملا آهن. هن وقت سنڌيءَ ۾ ڪوبه لفظ ’ڻ‘ سان شروع ڪونه ٿو ٿئي؛ رڳو هڪ لفظ ’ڻوڻ‘ (جمع ڻوڻيون) آهي، پر ان جو صحيح اچار آهي ’روڻ‘ (جمع روڻيون). درياھ جو پاڻي اٿلي، ڪنهن بند ڪسي ويڙهي ويندو، ته بند ڪسي اول سيڪ ايندو، يعني پڇي آلو آيندو. پوءِ روڻ پوندس، جنهن مان پاڻي ’روڻ روڻ‘ ڪري وهندو ۽ پوءِ بند ڪي گهارو پوندو. اهو لفظ ’رون رون‘ (آواز) مان ٺهيل آهي.

اڀرنش پراڪرت جا مثال

۲۶- سنسڪرت لفظن جا اچار پراڪرت واري زماني ۾ ماڻهن هڪڙيءَ ريت بگيڙيا، ۽ گهٽ گهراڻي وارن جي صاحبيءَ ۾ جيڪي سنسڪرت لفظ وري نئين سر چالو ٿيا، تن جا اچار اڀرنش واري زماني ۾ ماڻهن پيءَ ريت بگيڙيا. مثال، سنسڪرت ’هردي‘، پراڪرت ’هنته‘، سنڌي ’هنئون‘، پر اڀرنش ۾ اچار ٿيس ’هيج‘ Hija، جنهن مان سنڌي لفظ ’هيج‘ ٺهيو آهي، ۽ معنيٰ اٿس دل جو چاهه يا خوشي. ’هيج‘ نه هوندو جن، سي ڪيئن وندر وينديون. (شاهه)، اهڙيءَ طرح ساڳين سنسڪرت لفظن جون سنڌيءَ ۾ ڪيتريون عايدون عايدون صورتون آهن.

(الف) جيڪي لفظ پراڪرت ۾ ورهين کان چالو هئا، تن مان ڪيترن جا اچار پوءِ اڀرنش ٿيا، يعني

بگڙيا۔ مثلاً، سنسڪرت لفظ 'راجا' جو اچار ٻراڪرت ۾ ٿيو 'راڻا' نه اهو اڀرنش ۾ وڌيڪ بگڙجي ٿيو 'راء' سنڌ جي شاهي گهراڻي وارا حاڪم پاڻ کي 'راء' (راجا) سڏيندا هئا، اهو لفظ خود اڀرنش ٻراڪرت جو آهي۔ هن وقت اسين اهو لفظ ماڻهن جي نالن پٺيان گڏيندا آهيون۔ مثلاً حشمتراف، بستتراف، هن طرح چالو لفظن جا اچار وڌيڪ بگڙيا، تنهن لاءِ تاريخي سبب به هئا۔ جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

برهمڻ گهراڻو ۽ عربن جي ڪاهه

۶۷۔ راءِ گهراڻي وارن اٽڪل ۴۹۰ کان وٺي ۶۳۲ع تائين حڪومت ڪئي. سندين صاحبيءَ جي اوائل ۾ ايرانين سنڌ ۾ اچي ڦرلٽ ڪئي. هن گهراڻي جي پوئين حاڪم جي وقت ۾ ڇچ نالي، هڪ برهمڻ حرفت ڪري سنڌ جي حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ کيون، ۽ برهمڻ گهراڻي جو بنياد وڌائين. ڪائنس پوءِ پائس چندرا ٻڌ ڌرم کي مڃڻ لڳو، پر ست سال تڳيو. هن کان پوءِ راجا ڇچ جو پٽ راجا ڏاهر گاديءَ تي ويٺو، جنهن جي صاحبيءَ ۾ عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي.

۶۸۔ سنه ۷۱۱ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي ۽ ۷۱۲-۱۳ع ڌاري ملتان به ورتائون. انهيءَ وقت ڪيترا هندو، مسلمان ٿيا ۽ ڪي مسلمان ٻين هنڌان اچي سنڌ ۾ رهيا. انهيءَ ريت سنڌ ۽ ملتان ڏي عربي ٻوليءَ جو واهپو ٿيو. عربي تاريخ نويس اصطخري، پنهنجي ڪتاب 'مسالك الممالڪ' ۾ ڄاڻايو

آهي، ته منصوره، ملتان ۽ انهن جي آسپاس وارن شهرن ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون چالون هيون. اهو ڪتاب هجري سنه ۲۴۰ ھم يعني ۹۵۰ع جو لکيل آهي. منصوره جو شهر هاڻوڪي شهدادپور تعلقي ۾ برهمڻ آباد جي نزديڪ هو، ۽ ان وقت ملتان جو شهر به سنڌ جي حڪومت هيٺ هو. انهي سموري اراضيءَ ۾ عيسوي ڏهين صديءَ ۾ وراڇڊ اپڙنش چالو هئي. اهائي سنڌ جي ٻولي هئي: تنهنڪري اصطخري ۽ ٻين عربي تاريخ نوڙي جا گرافي نويسن انهيءَ کي 'سنڌي' يعني سنڌ جي ٻولي سڏيو آهي. عربن کان پوءِ غزنوي گهراڻيءَ جي حڪومت ۱۰۲۵ع کان وٺي هلي، پوءِ سگهوئي سومرن جي صاحبي ٿي.

۶۹- هون لوڪ، جن سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو بنياد وڌو. تن جي اچڻ جي وقت کان وٺي عربن جي ڪاهه تائين جيڪي ٿيو، تنهن جو مختصر ذڪر پيمس صاحب پنهنجي ٺاهيل ڏيهي آريه ٻولين جي گرامر ۾ هن ريت ڪيو آهي:

The first province of India which was conquered by foreigners was Sind, the next the Punjab. These provinces, especially the former, adopted the Muhammadan religion at an early date. Brahmans are and have long been, comparatively scarce in both places. The Prakrits in use in both, especially in Sind, were always noted for their extreme corruptness. A soil, for the most part sterile, and more

suited to a pastoral than to an agricultural people, was left by the main stream of the Aryan immigrants to the cattle tending Abhirs, or Ahirs, and to the Gujars and other rude tribes, to whom supervened the Jats, a branch of the great Kshatriya or Rajput caste who had been excluded from fellow-ship for some reason which has not yet been fathomed. With so rude a population as this it is not wonderful that the language became debased, and that the constant state of warfare and turmoil in which the people lived for ages, the perpetual sieges of their towns, pillagings of their humble dwellings, wholesale slaughter of their cattle, and other annually recurring horrors with which they were visited, should have left them neither opportunity nor inclination for literary pursuits, by which alone their language could have been polished and continually renewed by resuscitation of pure Sanskrit words.

Fohn Beames: Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India Vol: 1, pp. 92-30.

هاڻوڪيون ڏيهي آريه ٻوليون

۷۰- هندستان ۾ هن وقت جيڪي سنسڪرت مان پيدا ٿيل

ڏيهي آريه ٻوليون (سنڌي، هندي، گجراتي وغيره) چالو

آهن، سي مٿي ذڪر ڪيل (ڏسو صفحو ۵۷) پراڪرت

ٻولين جي اڀرڻ يا بگڙڻ صورتن مان هيٺينءَ ريت پيدا ٿيون آهن:

(۱) مهاراشٽري۔ مرهٽن جي ملڪ کي ’مهاراشٽر‘ معنيٰ وڏو برکڻو يا وڏي حڪومت چئبو آهي، ۽ اتي جي ٻولي مهاراشٽري پراڪرت سڏبي هئي، جا پوءِ ’اڀرڻش‘ ٿي، معنيٰ بگڙي. اها مهاراشٽري اڀرڻش پراڪرت وڌيڪ بگڙي، جنهن مان مراٺي ۽ ڪوڪني ٻوليون پيدا ٿيون.

(۲) ماڱڙي۔ بهار جو ڏاکڻو ڀاڱو آڳاٽي زماني ۾ ’مگد‘ سڏبو هو ۽ اتي جي ٻولي ’ماڱڙي پراڪرت‘، معنيٰ مگد ديش جي پراڪرت، سڏبي هئي. اها ٻولي وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي، تنهنڪري ان جي اڀرڻ يا بگڙيل صورت جا گهڻا نمونا هئا. انهن علحدن نمونن مان هاڻوڪي بنگ پاشا معنيٰ بينگالي، ٻولي، آسامي، آڙيا، معنيٰ اوڙيسا جي ٻولي، مٽلي، ڀوڄپوري ۽ ناگپوري ٻوليون پيدا ٿيون آهن. بينگلي ۽ آڙيا هڪٻئي کي گهڻو ويجهيون آهن.

(۳) ارد ماڱڙي۔ مگد معنيٰ بهار جي ڏاکڻي ڀاڱي (بينگال وغيره) کان وٺي هاڻوڪي الله آباد جي دنگ تائين جيڪا پراڪرت چالو هئي، سا ’ارد ماڱڙي‘، معنيٰ ’ارد ماڱڙي‘ سڏبي هئي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ارد جي پري ماڱڙي ۽ ارد جي پري پنجاب طرف جي شومو سيني پراڪرت گڏيل هئي. انهيءَ ارد ماڱڙي جي اڀرڻ يا بگڙيل صورت مان ’پوري هندي‘ پيدا ٿي، جا آڱري ۽ اڻوڌ جي گڏيل برکڻن (United provinces) جا پوري پيشا ڪالهائيندا آهن.

”پڇمي هندي“ جنهن کي عام طرح ’هندستاني‘ (اڙدو) چئجي ٿو، سا هن ’پوربي هندي‘ کان نرالي آهي۔ مثلاً:

پوربي هندي۔ پيڻ، ڪا ڪـروت هو؟

پڇمي هندي۔ پائي ڪيا ڪرتبي هو؟

پوربي هندي۔ موري اڪيان، يعني منهنجون اڪيون.

پڇمي هندي۔ ميري آنڪين، يعني منهنجون اڪيون.

اهڙيءَ طرح ٻيا منجهن گهڻا تفاوت آهن.

پوربي هنديءَ جون مکيه شاخون اڻوڌي يعني اڻوڌ

(اڻوڌا) جي ٻولي، بنڊيلي يعني بنڊيل ڪنڊ جي ٻولي ۽

ڪڇوڇي آهن. ٽلسي ڪرت رامائڻ، ڪبير ڀڳت جا سلوڪ

۽ ٻيا ڪيترا هسٽڪ پوربي هنديءَ ۾ لکيل آهن.

(۴) **نڌورسيني**۔ مهاڀارت جي ڙماني ۾ راجا ڪنڻس

کان گهڻو اڳي مٿرا جو راجا شورشين هو، تنهنڪري مٿرا

۽ ان جو آسپاس وارو ملڪ سندس پٺيان شورشين سڏبو هو

۽ اتي جي ٻولي شورشيني ڀراڪرت ڪوٺجڻ ۾ آئي. اها

ڀراڪرت تمام وڏي ايراضيءَ ۾ ڦهليل هئي. ڊاڪٽرسنيتي

ڪمار چئڻجي پنهنجي ٺاهيل بينگالي ٻولي جي تاريخ صنفجي

۱۱۳ ۾ ڄاڻايو آهي ته شورشيني اڀرنش پنجاب جني

الهندي طرف کان وٺي ڪجرات ۾ بينگال تائين ڇالو هئي، ۽

جيئن هيٺو هندستاني ٻولي عام آهي، تيئن عام هئي. ان جي

اڀرنش ٿا بگڙيل صورت جا گهڻا نمونا هئا.

(الف) مٿرا ۽ ان جي آسپاس واري ملڪ ۾ بلڪد هليءَ

تائين، شورشيني اڀرنش ڇالو هئي، جا ڦري هاڻوڪي

پڇمي هندي ٿي، جنهن جي مکيه شاخ 'برج پاشا'، يعني برج جي ٻولي آهي*. پڳت سورداس جسي واڻي برج پاشا ۾ لکيل آهي.

(ب) مغلن جي صاحبيءَ ۾ اڪبر بادشاهه جي عدل ۽ انصاف جون ساڪون ٻڌي، ڪٿان ڪٿان جا مسلمان دعويءَ ۾ آيا ۽ اتي جي هنديءَ ۾ سندن ڪيترا عربي ۽ فارسي وغيره لفظ کڏجي ويا. اها ڪاڏڙ ٻولي پوءِ مغلن جي اڙدو يعني لشڪر جي چانوڻيءَ ۾ عام طرح ڪالهائڻ ۾ ايندي هئي، تنهنڪري 'اڙدو' يعني لشڪر جي چانوڻيءَ جي ٻولي نالو پيس. اڙدو ۾ لکيل شعر جي ٻوليءَ کي عام طرح 'ريختد' سڏين ٿا، جنهن جي معنيٰ آهي ذرا ٻا ڪيريل ٿڪر. ان ۾ ڪي جزا هنديءَ جا نه ڪي عربي ۽ فارسي وغيره جهڙا آهن، تنهنڪري اهو نالو پيس. مغلن جي لشڪر اها ٻولي پوءِ هندستان جي ڪڇ پاڻي ۾ ڦهلائي، تنهنڪري 'هندستاني' سڏجڻ ۾ آئي. هاڻ تفاوت هي آهي ته 'هندي' اها چئجي، جنهن ۾ سنسڪرت بنياد جا لفظ گهڻا هجن ۽ اڙدو يا هندستاني اها آهي، جنهن ۾ عربي، فارسي لفظ گهڻا مليل هجن. پر اڙدو به شوريمني ۾ اڪثر مان پيدا ٿي آهي. (پ) سڄي پنجاب ۾ اصل شوريمني ۾ اڪثر چالو هئي، جنهن مان هندي ڌار ته اڙدو ڌار پيدا ٿي، پر الهندي

* مٿرا جي پسگردائي ۾ چاليهن ميلن جي مفاصلي تائين گوگل، بندرابن ۽ ٻين هنڌن کي گڏي 'برج' يعني وٿاڻ سڏين ٿا، جو اڳي اتي 'گوال' (گنوار) رهندا هئا.

طرفان پنجاب ڏي ڪشميري، سرائڪي ۽ ٻين داردڪ ٻولين جي لهر آئي، ۽ اتي جي ’ناڪ‘ لوڪن جي نالي پٺيان اها ’ناڪ اپيرنش‘ سڏجڻ پڻ آئي، جا پوءِ ڦري پنجابي ٻولي ٿي. مطلب ته هنديءَ ۾ ڪشميري ۽ سرائڪي گڏجي ويئي، ۽ انهن جي ميلاپ مان پنجابي ٻولي ٺهي.

(پ) گجرات ۽ راجپوتانا ڏي به پنجاب واري شؤرسيني ٻراڪرت چالو هئي، جو مهاڀارت واري زماني کان وٺي، سري ڪرشن ۽ ڪيترائي ٻيا جادوئسي، دوارڪا طرف اچي رهيا هئا ۽ پوءِ به لڙهه وڇڙ جام هئي، پر گجرات ۾ ڏکڻ طرفان مهاشٿري، ٻراڪرت جي به لهر آئي. هيءَ تاريخي حقيقت آهي ته جيئن مهاراجا اشوڪ ٻالي ٻولي ڦهلائي، تيئن ۶۸ع ۾ راجا هالا مهاراشٿري ٻراڪرت جو ڦهلاءُ ڪيو. مرهٽن به وارو ڏيئي گجرات تي هڻي ڪاهيو. انهيءَ ريت پنجاب واري شؤرسيني ٻراڪرت جي ميلاپ ڪري گجرات ۾ هڪ گڏوڏ ٻولي ٺهي، جنهن تي علاحدو نالو ’شؤراشٿري ٻراڪرت پيو. ’شؤراشٿري‘ جو اچار بگڙجي ’سورٺ‘ ٿيو آهي. شؤراشٿري يا سورٺي ٻراڪرت جو هڪ بگڙيل نمونو ’ناگر اپيرنش‘ آهي (گجرات جا ’ناگر‘ برهمڻ اڄ تائين مشهور آهن). ناگر اپيرنش وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي، تنهنڪري ان جا ٻه مکيه نمونا هئا: هڪڙو ناگر ۽ ٻيو آهناگر. گجرات تي نالو ’گورجر‘ قوم تان پيو آهي ۽ انهن گورجرن جي ٻولي ’گورجر اپيرنش‘ سڏبي هئي، جا ڦري هاڻوڪي گجراتي ٻولي ٿي آهي. ناگر اپيرنش جو ٻيو بگڙيل

نمونو، جو آجپن ۽ ان جي آسپاس وارن هنڌن ۾ چالو هو، تنهن کي 'آوٽه اڀرئش' چوندا هئا ۽ انهيءَ مان راجستاني يعني راجپوتانا طرف جون ٻوليون (مارواڙي ۽ جيسلميري وغيره) پيدا ٿيون آهن.

(ت) سنڌ ۾ جڳا اڀرئش چالو هئي، سا گهڻو بگڙيل هئي، تنهنڪري اها 'وراڄڊ اڀرئش' يعني گهڻو بگڙيل يا ردي ٻولي سڏبي هئي. اها وراڄڊ اڀرئش وڌيڪ بگڙجي هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي. سنڌ جي ٻولي وڌيڪ بگڙجڻ جا سبب اڪيئي ڄاڻايا ويا آهن.

وراڄڊ اڀرئش

٧١- هندي، پنجابي ۽ گجراتي ۽ وانگر سنڌي ٻوليءَ جو سمورو گهات پنجاب واري شؤرسميني پراڪرت تي ٻڌل آهي؛ پر جيئن گجرات طرف جي ٻوليءَ تي ڌار نالو سؤراشٽري پراڪرت رکيل هو، تيئن سنڌ جي پراڪرت تي ڪو ڌار نالو رکيل هو يا نه، سا ڳالهه ڪنهن به ڪتاب ۾ ڄاڻايل ڪانهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجين علم لغات بابت تقريرن (صفحي ٢٣٢) ۾ هيئن چيو آهي ته جنهن صورت ۾ پراڪرت وياڪرڻ رچيندڙن 'اڀرئش' نالو ڪتب آڻي شؤرسميني پراڪرت جي باري ۾ آندو آهي، تنهن صورت ۾ گجراتي، سنڌي، پنجابي ۽ هندي اهي چارئي قديم شؤرسميني پراڪرت جون عيوضياڻيون

ڪري سمجهڻ گهرجن. هيءَ به تاريخي حقيقت آهي ته پنجاب، گجرات، راجپوتانا ۽ سنڌ جي حڪومت اڃان کان گڏيل هئي ۽ انهيءَ ڪري انهن سڀني هنڌ شؤرسيني پراڪرت چالو ٿي هئي. اهي ڳالهون ڳڻي، سنڌي ٻوليءَ جي هن وقت جهڙن ٻيڙهي چڪبي، ته چئبو ته وراڇڊ اڀرنش ان جي سڳي ماءُ ٿئي، پنجاب واري شؤرسيني پراڪرت (يا ان جو ڪو نمونو جو سنڌ ۾ چالو هو) ان جي ناني ٿئي، ۽ سنسڪرت ٻولي، جا رگ ويد واري زماني کان وٺي سڄي هندستان ۾ ڳالهائڻ ايندي هئي، سا ان جي پڙ ناني ٿئي، ۽ سنسڪرت خود انڊو-يورپين ٻولين جي هڪ شاخ آهي، جنهنڪري سنڌيءَ جو جگري ناٿو ايران ۽ يورپ جي ڪيترن ٻولين سان آهي (ڏسو صفحو ۸-۹)

وراڇڊ اڀرنش جون مکيه خاصيتون

۷۲- وراڇڊ اڀرنش ڦڙي هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي، سا پڪ اسان کي هن طرح ٿي آهي، جو مارڪنڊيه نالي هڪ پراڪرت وياڪرڻ جوڙيندڙ پنهنجي ٺايل وياڪرڻ (ص ۱۸-۱) ۾ چٽيءَ ريت ڄاڻايو آهي، ته سنڌ ۾ جيڪا اڀرنش چالو هئي، سا 'وراڇڊ اڀرنش' يعني گهڻو بگڙيل ياردي ٻولي سڏبي هئي. مارڪنڊيه ان جي ڪن مکيه خاصيتن جو به ثورو ذڪر ڪيو آهي: پنهنجي وياڪرڻ (ص ۱۸-۵) ۾ چوي ٿو ته 'سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظن جي اڳياڙيءَ وارو 'ت' ۽ 'ڌ' جو اچار، وراڇڊ ۾ ڦيرائي 'ٺ' ۽ 'ڏ' ڪندا هئا'. هيءَ هڪ

چڱو ڏس ڏنو اٿس. اڄ به ڏسون ٿا، ته هنديءَ ۾ چون 'ڏانبا' ته اسين چئون 'ڏانون'، سنسڪرت 'دان' بدران چئون 'ڏان'۔ هتي 'ڏا' کي ڦيرائي 'ڏ' ۽ 'ن' کي ڦيرائي 'ڻ' ڪيو اٿئون. سنسڪرت 'ديرگه' بدران چئون 'ڊگهو'؛ سنسڪرت لفظ 'ستان' جو اچار سنڌيءَ ۾ 'آستان' ۽ 'ٿان' آهي؛ پر 'ٿان' به چئون ٿا۔

مجت بهجن گهوڙا گهڻا، انهيءَ کي چون ٿا 'دبوان گل'۔
۷۳۔ يارڪنڊ به پنهنجي وياڪڻ (ص ۳-۱۸) ۾ ٻي مکيه ڳالهه هيءَ ڄاڻائي آهي، ته وراڇڊ اڀرڻش ۾ 'س' جو اچار ڦيرائي 'ش' ڪندا هئا. اها عادت به اسان ۾ برابر آهي۔ مثلاً، سنسڪرت لفظ سنه، شيوا ۽ سيوک بدران چئون شينهن، شيوا ۽ شيوڪ. فارسي لفظ 'شيخ' بدران ڪيترا چون 'شيخ'، اها عادت اڀرهيان ۾ هڪاري گهڻي آهي، جي 'خاصو' بدران چون 'کاشو' ۽ 'سائين' بدران چون 'شائين'۔

۷۴۔ وراڇڊ بابت ارڪنڊ به ٻه ٻه ڪجهه چيو آهي، پر هن وقت وراڇڊ کان سنڌي ٻولي گهڻو ڦريل آهي، تنهنڪري اهي ڳالهون پوريءَ ريت سمجهڻ ۾ نٿيون اچن. ڀانئجي ٿو ته پ، ڄ، ڙ ۽ ڳ اکر، جي سنڌيءَ ۾ آهن ۽ هنديءَ وغيره ۾ ڪينهن تن جو ذڪر ڪيو اٿس.

سنڌي ٻوليءَ جي جنم جي تاريخ

۷۵۔ سڀني ڏهه آريه ٻولين ۾ جهوني ۾ جهونو ڪتاب 'پرڻراج رسن' نالي برج پاشا (هندي) ۾ لکيل آهي،

جو نامور چارڻ چندبر دائي جو جوڙيل آهي. هو لاهور جو ويٺل هو ۽ دهليءَ جي ٻوئين راجا پرٿي راج چوهاڻ جي درٻار جو پٽ هو. پنهنجي هن ڪتاب ۾ راجا برٿي راج چوهاڻ جي اصل نسل، جنم ۽ ڪارناما جو نهايت عمديءَ ريت شعر ۾ ذڪر ڪيو اٿس. اهو چارڻ اٽڪل ۱۲۰۰ع ڌاري ٿي گذريو آهي. مراهتي ٻوليءَ ۾ جهوني ۾ جهوني ڪتاب ۱۲۹۰ع جو لکيل آهي ۽ پر 'پاڻن' جي شعر ۾ مراهتيءَ ۾ ڪي اڪريل سٽون سنه ۱۲۰۸ع جون لڌيون آهن. جنهن صورت ۾ اها ڪم آهي ته اڀرنش پراڪرت ٻوليون عيسوي ڏهين صديءَ تائين عام طرح ڳالهائڻ ٻولهائڻ توڙي لکڻ ۾ ڪم اينديون هيون* ۽ هندي ۽ مراهتي سنه ۱۲۰۰ع عيسوي ڌاري ڌار ٻوليون ٿي ڪم اينديون هيون، تنهن صورت ۾ وولٽر صاحب ۽ ٻين عالمن اهو بلڪل واجبي انومان ڪريو آهي، ته سنڌي، هندي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون سنه ۱۱۰۰ع ڌاري، سومرن جي صاحبيءَ ۾، پراڪرت مان ڦٽي ڌار ٿيون هونديون.

سنڌيءَ جي سنسڪرت ۽ پراڪرت سان ڀيٽ

۷۶- سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون، جي سنسڪرت

مان ڦٽي نڪتيون آهن، سي بگڙيل پراڪرت ٻوليون آهن؛

*Roughly Speaking it (Apabhransha) extends (in round figures) from 600 A. D. to 1000 A.D. P.V. Jahagirdar: *An Introduction to the Comparative Philology of Indo-Aryan Languages*, p. 27.

پر انهن کي جيڪڏهن بگڙيل سنسڪرت سنڌ جي تم به روا آهي، ڇاڪاڻ ته بنياد وري به سنسڪرت اٿن. وراڇڊ اپرنش ۾ هڪڙو به ڪتاب ڪونهي، باقي ڪجرات جي ناگر اپرنش ۾ ڪجهه ساهت آهي، جنهن جي وسيلي ڪجهه روشني پئجي سگهي ٿي. نمولي لاءِ هتي اول هڪ ننڍڙو جملو سنسڪرت ۾ ڏجي ٿو ۽ اهو ساڳيو پراڪرت ۾ ناگر اپرنش ۾ سنڌيءَ ۾ به ڏجي ٿو، ته پيٽ ڪرڻ ۾ ڪجهه سولائي ٿئي.

سنسڪرت - هي راجن، ايشهه برهمن ڪٿم سڪشي پوشيتي؟
 پراڪرت - هي راجن، ائسو ويٺو ڪڏن سهر و پوتسدي؟
 اپرنش هي راج، يهه بهڻ ڪم سڪڙيو هوسئي؟
 سنڌي - اي راج، اهو ٻانڊن ڪيئن سڻي. هوئيندو (ٿيندو).
 هن هڪڙي ئي مثال مان ڏسڻ ۾ ايندو، ته سنڌي جملن جي بناوت سنسڪرت جملن جهڙي آهي ۽ منجهن لفظ به ساڳيا سنسڪرت وارا ڪم اچن ٿا، رڳو آچار ٿورو ڦريل اٿن.

سنڌي ۽ ٻين ڏيهي آريه ٻولين جا لفظ

۷۷ سنسڪرت سنڌي هندي ڪجراتي مرهٽي بينگالي
 رشي رشي رشي رشي رشي رشي

۱. اشارو - هن قسم جي وڌيڪ جملن لاءِ ڏسو ڪجراتيءَ ۾ ڇپيل 'ڪجراتي پاشا لون اتهاس' لسڪيل ورجه لال شاستري جو. پڻ ڏسو مسٽر لڪشميدار وارو ڪجراتي ۾ ٺاهيل ڪتاب 'شد پاشا چندريڪا'.

ڪنڌ	ڪانڌا	ڪانڌو	ڪاندا	ڪانڊا
ڪاڻ	ڪاڻو	ڪانا	ڪاڻو	ڪاڻا
مستڪ	مٿو	ماڻا	ماڻو	ماڻا
هست	هٿ	هاٿ	هاٿ	هاٿ

هتي ڏسو ته لفظ ساڳيا آهن، رڳو آچار ڦريل اٿن. هيئن به آهي ته ڪيترا سنسڪرت ۾ پراڪرت لفظ هڪڙي ڏيهي ٻوليءَ ۾ عام آهن، پر ٻيءَ ۾ عام نه آهن.

سنڌيءَ بابت عالمن جا رايو

۷۸. سنڌي ٻولي جنهن وقت کان وٺي ڌار ٻولي ٿي ڪم اچڻ لڳي آهي، تنهن وقت کان وٺي منجهس گهڻي ڌاريا لفظ اچي ويا آهن، پر ٻيءَ طرح گهڻو واڌارو ڪونه ڪيو اٿس. انهيءَ سبب ڪيتريون اهڙيون آڳاٽيون نشانين اڄ تائين قائم ڪيو پئي آهي، جي پڻ ڏيهي آريه ٻولين ۾ ڪينهن، تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جو درجو انهن کان مٿي ليکجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جي نحوي بناوت جي ٻرڻن صاحب، ڪڇڻن جارج سنسڪرت ۽ پڻ عالمن گهڻي ساک ڪئي آهي. ڊاڪٽر ڌرمپال ته جنسي ڍڪ ڀريا آهن. اجهي هيءَ آهن سندس لفظ.

The Sindhi is a pure Sanskritical language more free from foreing elements than any other of the North-Indian Vernaculars. The old Prakit grammarians may have had their good reasons to designate the Apabhhrnsha dialect, from which

the modern Sindhi is immediately derived, as the lowest of all the Prakrit dialects; but if we compare now the Sindhi with its sister-tongues, we must assign to it, in a grammatical point of view, the first place among them. It is much more closely related to the old Prakrit than the Marhti, Hindi, Punjabi and Bengali of our days, and it has preserved an exuberance of grammatical forms, for which all its sisters may well envy it. For, while all the modern Vernaculars of India are already in a state of complete decomposition. The old venerable mother-tongue being hardly recognisable in her degenerate daughters the Sindhi has, on the contrary preserved most important fragments of it and erected for itself a grammatical structure, which surpasses in beauty of execution and internal harmony by far the loose and levelling construction of its sisters. *Dr: E. Trumpp:*

بيمس صاحب هيئن چيو آهي:

Looking upon the change from a synthetical to an analytical state as progress and development, not as corruption or decay, it may be interesting not as corruption between the several languages in this respect...The most advanced language is the Hindi, which is closely followed by the Punjabi and Gujrati.....Sindhi ranks

next in the matter of development. It is a rough language. Loving thorny paths of its own, but there hangs about it, to my mind, somewhat of the charm of wild flowers in the hodge whose untamed luxubriance pleases more than the regular splendour of the parterre. Even as early as prakrit times the dialect of the Indus valley shook it self free from trammels, and earned for itself from the pendent followers of rule and line, the contemptuous epithet of *Apabhramsa* or vitiated. There is a flavour of wheaten flour and a reek of cottage smoke about Punjabi and Sindhi, which is infinitely more natural and captivating than anythign which the hide-bound Pandit-ridden languages of the eastern parts of India can show us. *John Beames Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India* i, 48 to 51.

ڪيپٽن جارج سنڌڪ پنهنجي ٺاهيل سنڌي گرامر جي مکيه ۾ چوي ٿو ته سنڌس وقت (۱۸۴۷-۴۵) ۾ سنڌي ماڻهن جو چاهه، عربي ۽ فارسيءَ سان هو ۽ سنڌيءَ لاءِ چوندا هئا ته اها مسخرون جي ٻولي آهي. پاڻ پنهنجي سر سنڌيءَ جي گهڻي ساک ڪئي اٿس.

"Learned Musalmans read Arabic and Persian Hindus the latter, or Punjabi and Hindhi. The speech they learn at their mother's breasts,

was thought only fit for clowns. Yet I am confident the Sindhi will to the philologist prove a more interesting study than that of many of the other Indian dialects. The habit of affixing signs to words in lieu of the Pronouns and the Prepositions governing them, the regular form of the Passive Voice, the use of Impersonals, the reduplicated Causal Verbs, and other points which the learner will mark as he proceeds, give to it beauties distinct from most Indian tongues."

دارد ڪ ٻولين جو بنياد

۷۹- هندستان ۾ دارد ڪ ٻولين جو بنياد پشچاچ لوڪن وڌو، جن ڪشمير، پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي بيٺڪون وڌيون. (ڏسو ۳۴). پراڪرت گرامر جوڙيندڙ مارڪنڊي، جنهن ڄاڻايو آهي ته سنڌ ۾ ”وڙاچڊ اپرنش“ چالو هئي (جا ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي)، تنهن عيئن به لکيو آهي، ته سنڌ ۾ هي ٻولي ”وڙاچڊ پشچاچي“ به چالو هئي، ۽ گهڻو زور هن حقيقت تي ڏنو اٿس، ته وڙاچڊ پشچاچي جو مکيه نمونو ”ڪيڪيه پشچاچي“ هو. هيچندر آچاريه پنهنجي ٺاهيل ”هيم ويا ڪرڻ“ ۾ ”ڇوڙڪا پشچاچي“ جو به ذڪر ڪيو آهي. انهيءَ ريت معلوم ٿئي ٿو، ته پشچاچي جا جملي ٽي نمونا هئا. اهي ٽيئي ڦري هاڻوڪيون ”دارد ڪ ٻوليون“ ٿيون آهن.

چوڻ لڳا پٽشاجي - سرگريٽسمن جي چوڻ موجب اها ٻولي ڪشمير ۽ ان جي الهندي طرف چالو هئي، جنهن مان ڪافرستان، چترال، ڪشمير ۽ داردستان (گلگت، شنا وغيره) جون ٻوليون پيدا ٿيون، جن سڀني کي گڏي 'داردڪ ٻوليون' سڏيو اٿس. (ڏسو صفحو ۳۵).

ڪيڪيم پٽشاجي - ڪيڪيم جو پرڳڻو، جنهن جو ذڪر اڳيئي (صفحي ۲۷) ڪيو ويو آهي، سو هاڻوڪي ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان کان وٺي ملتان جي حدن تائين هو. ملتان وارو پاسو 'سؤوير' سڏبو هو (ڏسو صفحو ۳۰) ڪيڪيم ۽ سؤوير ٻيئي وائر هئا (ڏسو صفحو ۲۹)، تنهنڪري سندن انهن ٻنهي پرڳڻن جي ٻولي ساڳي هئي. انهن پرڳڻن ۾ پشاجن بيٺڪون وڌيون، ته اتي جي پراڪرت 'ڪيڪيم پشاجي' سڏجڻ ۾ آئي، جنهن مان هاڻوڪي 'لهندا' ٻولي يعني پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي پيدا ٿي آهي، جا پنجاب جي اتر-الهندي ڏي ديري غازي خان، ديري اسماعيل خان ۽ ميانوالي تائين، ۽ پنجاب جي اتر-اڀرندي ڏي بهاولپور رياست جي حدن کان وٺي مائنگومري (ساهيوال)، پنجاب واري ڪجرات ۽ ڪشمير طرف پيرپنڇل واري ڪهاٽ تائين ڳالهائين ۾ اچي ٿي. اها ملتان ڏي 'ملتانِي' ۽ بهاولپور ڏي 'بهاولپوري' سڏجي ٿي. اهو سڄو ٻروچڪو ملڪ آهي؛ پر ايڏهين ڪيترا پنجابي هندو به اها ٻولي ڳالهائيندا آهن، تنهنڪري پٺاڻ ۽ ٻيا 'لهندا' کي 'هندڪي' يعني هندن جي ٻولي به سڏيندا آهن.

وراجڊ پگشاهي - پشاه لوڪن مان جن سنڌ ۾
 بيٺڪون وڌيون، تن جي پراڪرت ٻولي وڌيڪ بگڙيل
 هئي، جنهنڪري اها 'وراجڊ پشاهي' پراڪرت سڏجن ۾
 آئي، ڇا ڦيري هاڻوڪي سرائڪي ٻولي ٿي آئي. هن مان
 ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌي ۽ سرائڪي ٻيئي اسان جي سنڌ ۾ رهي
 ۾ سنه ۱۱۰۰ع ڌاري گڏ ڇاڏيون هيون، جنهنڪري چئبو
 ته هڪسرتيون آهن. اڄ به ٻنهي ٻولين جي وچ ۾ ڪو
 گهڻو تفاوت ڪونهي. انهن جو وڌيڪ ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

ڀاڱو ٻيو

باب پهريون

بين ٻولين مان لاتو

ٻوليءَ جو بنياد ۽ خاندان

۸۰۔ سنڌي ٻوليءَ بابت هن کان اڳ جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان معلوم ٿيندو، ته اسان جي پرڳڻي جي ٻوليءَ جو بنياد سنسڪرت مان آهي. سنسڪرت مان اول ٻوليءَ ۽ ڪي ٻراڪرت ٻوليون پيدا ٿيون، جي هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ڳالهائڻ ۾ اينديون هيون. سمي ٻائي اهي سڀئي 'اڀرنش' ٿيون يعني بگڙيون. اهي بگڙيل ٻراڪرت ٻوليون ٿيڻي، هاڻوڪيون هندي، ڪجراتي وغيره ٻوليون ٿيون آهن. سنڌ ۾ جيڪا شُورسني ٻراڪرت جي نموني ٻولي چالو هئي (ڏسو صفحو ۶۹) سا وڌيڪ بگڙيل هئي، تنهنڪري اها 'وارچڻ اڀرنش' يا گهڻو بگڙيل ٻراڪرت سڏجڻ ۾ آئي (صفحو ۶۹) ۽ اها ٿيڻي هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي، جا اٽڪل سنه ۱۰۰ع کان وٺي تار ٻولي ٿي ڪم اچڻ لڳي (صفحو ۷۲). سنڌي، هندي، ڪجراتي وغيره به اٽڪل روءِ ساڳي ئي سال ۾ پيدا ٿيون. تنهنڪري اهي سڀ ٻاڻ ۾ جڙيون پيئرون چئيون. انهن سڀني جي بنياد جي تاريخ اهڙيءَ طرح ڳنڍي ڳڻي پئي آهي، جو منجهان ڪهڙيءَ

۴. هڪڙيءَ جي ذڪر ڪرڻ لاءِ سڀني جو ذڪر ڪڏي ڪرڻو پوي ٿو (ڏسو صفحو ۶۴ کان ۷۰). اهي سڀ سنسڪرت مان پيدا ٿيون آهن، ۽ سنسڪرت جو نالو ايراني ۽ ڪيترين يورپي ٻولين سان آهي (ڏسو صفحو ۸ ۽ ۹). اهي سڀئي ڳالهائون ڳڻي چٽبو، ته سنڌي ڪا چوري چيني ٻولي ڪانهي، پر نهايت بڻائڻي آهي. ان جو نسل انهيءَ عالي خاندان سان وڃي لڳي ٿو، جنهن جون لامون هندستان، ايران، وچ ايشيا ۽ يورپ جي ڪڇ پاڻي ۾ ڪتل آهن ۽ اهو ’انڊو-يورپين‘ خاندان سڏجي ٿو (ڏسو ۸).

مکيم دفعو—سرائڪي ۽ آبي جي ٻولي

۸۱- سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون، جي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتيون آهن، تن کي عالمن جدا جدا دفعن ۾ ورهايو آهي ۽ جنهن جنهن هنڌ اهي ڳالهائڻ ۾ اچن ٿيون، تنهن تنهن هنڌ جو نالو هر هڪ دفعي تي رکيو اٿن. مثلاً ڏاکڻي دفعي ۾ مراٺي ۽ وچولي دفعي ۾ هندي، پنجابي، راجسٿاني ۽ گجراتي ٻوليون لکيون اٿن. هندستان جي ٻنهي اتر-اولهه طرف جيڪي ٻوليون سروج آهن، تن کي ’اتر-اولهه دفعو‘ (The North-Western Group) سڏبو اٿن. انهيءَ دفعي ۾ (۱) سنڌي (۲) لهندا، ٻوليون شمار ڪيون اٿن.

۸۲- ’لهندو‘ لفظ اصل ۾ آهي ’آلهندو‘ ۽ خاص طرح معنيٰ اٿس ’پنجاب جو الهندو طرف‘، ۽ اتي جي ٻولي

’لهندا‘ يعني پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي سڏجي ٿي (صفحو ۸۸). اها ملتان ڏي ملتان، بهاولپور ڏي بهاولپوري، ۽ سنڌ ۾ سرائڪي سڏجي ٿي.

۸۳- ’سرائڪي ٻولي‘ معنيٰ سنڌ توڙي سنڌوندي جي سري معنيٰ مٿين ڀاڱي جي ٻولي. سنڌ جو سِر وارا وارا پاسو (جيڪب آباد طرف) ٻروچڪو ملڪ آهي، تنهنڪري اها ’ٻروچڪي‘ به سڏجي ٿي. سنڌ ۾ جت اڪثر اها ٻولي ڳالهائيندا آهن، تنهنڪري اها جتڪي به ڪوٺجي ٿي.

۸۴- سرائڪيءَ جو ٻيو نمونو آهي ’آپي جي ٻولي‘. پنجاب جو ڏاکڻو ڀاڱو، بهاولپور جي حد کان وٺي سنڌ جي اتر واري ڀاڱي (اهاوڙي ۽ ڪهوٽڪيءَ طرف) تائين ’آپو‘ سڏجي ٿو. ’آپو‘ معنيٰ مٿيون پاسو (درياءَ جي وهڪري جو). ان جو ضد آهي ’لمو‘ معنيٰ ڏاکڻو يا هيٺاهين ڀاڱو. آپي جي ٻولي اهاوڙي، ڪهوٽڪي ۽ ميرپور ساٿيلي طرف چالو آهي، جتي اڪل ڏهه هزار ٻروچ ڪن ڪسبن کان بهاولپور کان لڏي اچي رهيا آهن. (لنگسٽڪ سروي، جلد ۸، ڀاڱو ۱: صفحو ۳۶۰). اها آپي جي ٻولي سرائڪيءَ کان ڪجهه قدر قبل آهي. ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ پاڪستاني ۽ جيڪب آباد ۽ شڪارپور طرف جا ڀاڱي، نارڊوال، چاٿي، روهاڻي ۽ ٻيا ڪيترا هندو، جي اصل قلات طرفان آيا آهن، سي اڄ تائين زالن مڙسين، ٻارن ٻچين، سرائڪي ۽ سنڌي ٻيڻي ٻوليون ڳالهائيندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ جملي هڪ لک کن ماڻهو سرائڪي

۴ آئي جي ٻولي ڳالهائين ٿا. (لنگسٽڪ سروري جلد ۸، ڀاڱو ۱، صفحو ۵).

۸۵- سرائڪي ۽ آبي جي ٻوليءَ جو جگري نالو پنجاب جي ’لهندا‘ ٻوليءَ سان آهي (صفحو ۸۸) اهي سڀ داردڪ بنياد جون آهن ۽ پشايچ لوڪن جي پشايچي پراڪرت مان پيدا ٿيل آهن، تنهنڪري اسان جي سنڌي ٻوليءَ سان جگري نالو ڪونه اٿن. پر ’لهندا‘ ۽ ’سنڌي‘ ٻيئي هندستان جي ٻنهي اتر-اولهه طرف چالو آهن ۽ رڳو انهيءَ سبب انهن جو هڪ ٻڪو دفعو ليکيو اٿن.

سنڌي ٻولي ڪٿي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي

۸۶- سنڌي ٻولي قديم وڏي سنڌ جي ٻولي آهي، جنهن جون حدون ڪشمير کان وٺي ڪيجرات جي سورت شهر تائين هيون، جنهنڪري پنجاب جو گج ڀاڱو راجپوتانا، سڄو ڪڇ علائقو ۽ ڪاٺياواڙ جو اتر وارو ڀاڱو سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. هوڏانهن افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي پاسا، لسٻيلي ۽ مکران سميت، سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا، انهن سڀني هنڌ اسانجن سنڌي ماڻهن راج ٿي ڪيو، جنهنڪري سنڌي ٻولي انهن پاسن ڏي چالو ٿي، بهاولپور ۽ ملتان جي حدن تائين هن وقت بهاولپوري ۽ ملتان ٻوليون چالو آهن، ته به انهيءَ اتر طرف ڪيترا سنڌي ڳالهائين ٿا. هوڏانهن بلوچستان طرف لسٻيلي ۾، ته هيڏانهن ڪڇ ڀڄ ۽ ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي تائين، سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. مطلب ته سنڌي

ٻولي هاڻوڪيءَ سنڌ جي چئني حدن کان ڪهڙو ڀري
 بلوچستان، پنجاب ۽ ڪجرات جي حدن ۾ داخل ڪري
 بيٺي آهي. سنڌي ٻوليءَ جون اهي حدون اڄ تائين قديم
 وڏي سنڌ جي حدن جا اهڃاڻ ڏين ٿيون. مطلب ته 'سنڌي
 ٻولي' جنهن کي چئجي ٿو، سا قديم وڏيءَ سنڌ جي
 ٻولي آهي، ۽ نه هاڻوڪي محدود پرکڻي جي.

۸۷- سر ڪريٽرسن چالڊو آهي، ته سنڌ مان ڪي سنڌي
 هجرت ڪري (لڏي پلاڻي) گنگا نديءَ جي اتر واري
 دواپي ڏي وڃي رهيا آهن، ته اتي ڇي رهاڪن سان
 لڙهه وڇڙ ۾ اچڻ ڪري سنڌين ٻولي بگڙجي هڪ نئين قسم
 جي ٻولي ٿي پيئي آهي، پر بنياد سنڌي آهي. وڌيڪ هيئن
 چيو اٿس، ته لڏ پلاڻ سبب ٻوليءَ ۾ ڪيئن ڦير پوي ٿو ۽
 ڪنهن فرقي يا قوم جي آپياشا (Tribal dialect) ڪيئن
 ٺهي ٿي، تنهن جو هيءُ عمدو مثال آهي*. مصنف کي
 پڇاڻن مان معلوم ٿيو آهي، ته اهي سنڌي اصل شڪارپور
 جي انصاري آڪهه وارن جا ماڻگ آهن، جن ورهين کان
 سهارنپور ضلعي ۾ وڃي بيٺڪ ڪئي آهي، ته به اڄ تائين
 شادي غميءَ ۾ توڙي ٻين وقتن تي هڪٻئي وٽ ايندا
 ويندا آهن. اهي جيڪا سنڌي ڳالهائين ٿا، سالهندا (سرائڪي)
 ۽ پنجابي نموني جي آهي، ته به ڪي سنڌي لفظ ڪم آڻين ٿا.

* لنگشٽڪ سروي آف انڊيا، جلد پهريون، ڀاڱو پهريون،

مثلاً هندي يا پنجابي حرف ”ڪا“ بدران ”جو“ اضافت ڪتب آڻين ٿا.

سنڌيءَ جو سرائڪي ۽ ڌارڻڪ ٻولين سان ناتو

۸۸- مدين کان سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير جا رهاڪو هڪٻئي سان گهڻو لڙهه وڇڙ ۾ آيا آهن، ۽ خود ڪشمير وارو پاسو، پنجاب سميت، ڪيترو وقت سنڌ جي حڪومت هيٺ هو، تنهنڪري سنڌيءَ جو انهن ٻولين سان ججهو ناتو ٿيو آهي. اڄ به ڏسو ته، سنڌي ٻولي سنڌ جي اتر ڏي آهاوڙي طرف سرائڪي يا آبي جي ٻوليءَ جو نمونو اختيار ڪندي، بهاولپور ڏي به اهوئي بيڪ ڌاريندي، ملتاني ٻوليءَ سان وڃي گڏي آهي، ۽ ملتاني، لاهور ۽ سرسڙ طرف، اڻلڪي طرح ڦرندي وڃي پنجابيءَ سان گڏي آهي، جنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو، ته سرائڪي ٻولي ڄڻ ته وڃون ڏاڪو ٿي وڃ واري ڪڙي آهي، جا سنڌيءَ کي پنجابيءَ سان ڪنڊي ٿي، ۽ پنجابي ٻولي اتر ڏي ڪشميريءَ سان وڃي گڏي آهي. انهيءَ ريت سنڌ کان وٺي ڪشمير تائين ٻولين جو هاڻ ۾ ڪڙو ڪڙي سان ڳنڍيو پيو آهي. ٻولين جي انهيءَ ناتن مان اهو به سمجهي سگهجي ٿو، ته آڳاٽا پشچ لوڪ اهاڻي وات وٺي آيا هئا يعني ڪشمير کان پنجاب ۽ بهاولپور ۾ بيٺڪون وجهندا، ۽ پوءِ سنڌ ۾ پنهنجا ماڳ جوڙي اچي ويٺا هئا. هن وقت جيتوڻيڪ انهن سڀني هنڌن جون ٻوليون پنهنجي پنهنجي نموني آهن، ته به آچارن

۽ نحوي بناوت (Grammatical fromation) ۾ هڪ ٻئي سان گهڻيون مشابهت رکن ٿيون. اهي ٻه ٻوليون مناسب هنڌن تي کولي ٻڌائينون. انهن جي ڀڳي يادداشت ضميمي ۾ ٻئي ۾ ڏني وئي آهي. هتي رکو چئن مکيه ٻالهيون جو ذڪر ڪجي ٿو.

۸۹- سنڌيءَ ۾ پ، ڄ، ڙ ۽ ڳ اهي چار نج سنڌي اکر ليکيا وڃن ٿا. انهن مان ڪوبه اکر جنهن لفظ ۾ ايندو آهي سو نج سنڌي ليکيو ويندو آهي. مثلاً چڇ، ٻڌڻ، ڏيڻ، ڳڻڻ. اهي چارئي اکر نڪي سنسڪرت ۾ نڪي ڪنهن پراڪرت ٻوليءَ ۾ آهن، ته پوءِ اسان ڪٿان آندا؟ پٿرو پيو آهي، ته سرائڪي ٻالهيون سان نهايت قديم زماني کان وٺي، ويندي ٻالهوڙن ۽ مڙن جي صاحبن تائين، گهڻو لڳل وڃڻ ۾ اچڻ ڪري ڪانئن سکيا آهيون. سرائڪي ۾ چارئي اکر آهن. مثلاً:

دم دم سان ڏي دل تي سڃڻان ديان ٻالهيان،

ڏاڍا فراق لڳڙا، برهمه باهيان ٻاليان. (بيڪس)

هتي ڏسو ته 'ٻاليان' ۾ 'پ'، 'سڃڻان' ۾ 'ڄ'، 'اسان ڏي' ۽ 'ڏاڍا' لفظن ۾ 'ڙ' ۽ 'ٻالهيان' ۾ 'ڳ' آهي. ٻيا مثال:

سنڌي	سرائڪي	هندي
ڏيڻ	ڏيوڻ	دینا
ڏند	ڏند	دانت
ڏسڻ	ڏيکڻ	دیکھنا

اهڙا ٻه ڪيترا مثال آهن جن ۾ ’ر‘ بدران سنڌي توڙي سرائڪيءَ ۾ ’ڙ‘ جو اُچار آهي. مثلاً هندي لفظن ’ڪڙي‘ ۽ ’ڪوڙي‘ بدران سرائڪيءَ توڙي سنڌيءَ ۾ چون ’گاڙي‘ ۽ ’کوڙي‘. سرائڪي ڳالهائيندڙ انهيءَ ريت ’ر‘ کي به مٿي ’ڙ‘ ڪندا آهن. مثلاً هندستاني ’سيرا‘ ۽ ’نيرا‘ بدران چون ’سيڙا‘ ۽ ’نيڙا‘. هن مان ظاهر آهي، ته اها عادت سرائڪيءَ ۾ زور آهي. ڊيري اسماعيل خان هاسي به ’د‘ بدران ’ڙ‘ چوندا آهن. مثلاً دادل دال ۽ دو بدران چون ڏاڏا ڏال ۽ ڏون معنيٰ به. اهو ساڳيو نمونو ملتان، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ به آهي. ’ڏينهن مڙيئي ڏون‘ اُتي لوچ لطيف چوي. (شاهه).
هاڻ ته هيڪاري ظاهر آهي، ته هن ڳالهه ۾ سنڌي ٻوليءَ تي داردڪ ٻولين جو اهو اثر ٿيو آهي. انهيءَ اثر جي وڌيڪ آڀار ’سنڌي صرف جي اصولن‘ جي ذڪر ڪندي ڪجي.

۹. هندي ۽ ٻين ڪيترين ڏيهي ٻولين ۾ هيءَ عام قاعدو آهي ته ’ت‘ اکر جڏهن ٻن علت حرفن جي وچ ۾ ايندو آهي، تڏهن حذف يا گم ٿيندو آهي يعني لفظن مان نڪري ويندو آهي. مثلاً سنسڪرت لفظ ’ڪرت‘ Kṛti معنيٰ ڪرڻ، ’ڪرت‘ معنيٰ ڪيو. سرائڪيءَ ۾ چون ’ڪيتا‘ پر هندستاني ۾ چون ’ڪيٽا‘. ساڳيءَ طرح سرائڪيءَ ۽ پنجابيءَ ۾ چون ’سيٽا‘، پر هندستانيءَ ۾ ’سيٽا‘. سنڌيءَ ۾ ائين ’چئهن‘ مان ’چئٽو‘ (هندستاني چوٽا)، پيئهن مان ’پيٽو‘ (هندستاني پيٽا)، چائهن مان

ڄاتو (سنسڪرت 'جڃانڪ') سڃاڻڻ مان 'سڃانو' (سنسڪرت 'سمجڃيانڪ') چئون ٿا. سرائڪي ۽ پنجابي ٻالهاڻيندڙن سان گهڻو لڙهه وڃڻ ۾ آيا آهيون، ته هنن وانگر 'ت' جو اچار ڪيترين حالتن ۾ قائم رکون ٿا، جنهنڪري سنڌيءَ ۾ بيمقاعدي اسم مفعول تمام گهڻا آهن. هندستانيءَ ۾ بيمقاعدي جڙيل اسم مفعول ڏهه به مشڪل ٿيندا، جن مان هيءَ عام آهن: ۱- ڪرنا- ڪيا، مرنـا- مئا، لينـا- ليا، دينـا- ديا ۽ ڄاڻا- ڄيا. لاڙ ۾ ڪن ظرفن جي وچ مان 'ت' اڪر ڪڍيو ڇڏين. مثلاً 'انان- اٿان، نٿان- تٿان، جٿان- جٿان ٻاڪ، 'ڪٿان' بدران چئون 'ڪٿان'. مثلاً:

'ڪٿان سڪين سپرين ڪاساڻڪي ڪار' (شاهه)

۹۱- ضميري پڇاڙيون رڳو ڪشميريءَ، لهندا، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ آهن. مثلاً ڪشميري 'مورم'، سرائڪي 'ماريم' (ماري-م) ۽ سنڌي 'مارتم' معنيٰ مون مارڻو. اهي پڇاڙيون انهن ٻولين کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ (هندي وغيره) ۾ ڪنهن به ايراني ٻولين ۾ آهن. انهيءَ سبب چئبو، ته سڄي هندستان ۾ رڳو اسان جي سنڌي ٻولي هڪ گنديدڻڻ ڪڙو يا وچ وارو ڏاڪو آهي، جا هندستان جي ٻولين کي ايراني ٻولين سان گندي بڻي آهي.

سنڌ جو بلوچي ۽ پشتو تي اثر

۹۲- ويدن واري زماني کان وٺي سنڌ ۾ گندار (گندار) جي ماڻهن جي پاڻ ۾ گهڻي لڙهه وڃڻ ۾ اهيءَ کان پوءِ

۾، هندن جي صاحبيءَ ۾ افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪجهه ڀاڱا سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سببن ڪري سنڌيءَ جو بلوچي ۽ پشتو تي گهڻو اثر ٿيو، جو ضميمي ٿيڻ ۽ چوٿين ۾ ڄاڻايو ويو آهي. سنڌي ٻولي اڄ تائين لسٽيلي (بلوچستان) ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي ۽ اها سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اڀياسا يا ننڍو دفعو Dialect ليکجي ٿي.

سنڌ جو گجرات ۽ راجسٿان سان ناتو

۹۳- قديم زماني ۾ گجرات ۽ راجسٿان وارا سنڌ حڪومت هيٺ هئا. ڪڇ جو راڄ جاڙيجن جي نسل مان آهي. انهيءَ خاندان جو بنياد وجهندڙ جاڙو ولد لاکو ننگر ٿئي جو ويٺل هو ۽ ذات جو سمو هو. اڄ تائين ٿر ڊويزن جي ماڻهن جون مٿيون ماڻهيون ڪڇ ۽ گجرات وارن مان آهن. انهن سببن ڪري سنڌي ٻولي ڪڇ ۾ چالو ٿي، جا اڄ تائين اتي جا ڪيترا ماڻهو ڳالهائين ٿا. ’ڪڇڪي‘ ٻولي سنڌيءَ جي هڪ اڀياسا (Dialect) ليکجي ٿي.

۹۴- سنڌ ۾ راڄ ڏهاڇ (راڄ ڌياس) ۽ سورٺ جو قصو مشهور آهي. اهو راڄ ڏهاڇ، جو سنه ۱۰۱۰ع ۾ پنهنجو سولهارو سر ڏيئي، ڪاٺياواڙ جي تاريخ جا ورق پنهنجي رت سان رنگي ويو، سو سنڌ جي چوڙا سما راجپوتن مان هو. اهڙن لاڳاپن ڪري سنڌي ٻولي ايڏاهين چالو ٿي، جا اڄ تائين ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي ۽ ’ڪڇڪي‘ سنڌيءَ جي هڪ ننڍي شاخ ليکجي ٿي. انهيءَ

پاسي ڪڇڪي سنڌي اٽلڪي طرح ڦرندي ڦرندي گجراتي ٻوليءَ جي آپاشائن سان وڃي گڏي آهي. انهيءَ مان سمجهجي ٿو، ته ڪجرات ۽ سنڌ جي ٻوليءَ جي وچ ۾ ڪا به ٻي ٻولي به چالو هئي، جنهن انهن ٻنهي کي پاڻ ۾ گنبدو ٿي.

۹۵- ٿر ڊويزن ڏي سنڌي ٻولي راجستاني (مارواڙي وغيره) سان وڃي گڏي آهي. خود مارواڙ ۾ ڪيترا سنڌي به ڳالهائين، ته مارواڙي به ڳالهائين. ائين سنڌيءَ جا ڪيترا لفظ مارواڙيءَ ۾ ۽ مارواڙيءَ جا سنڌي ۾ اچي ويا آهن. انهيءَ هوندي به هن پاسي سنڌي ٻولي پنهنجو پاڻ جهلي بيٺي آهي ۽ ڦري مارواڙي ڪن ٿي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو اسٽان Position

۹۶- مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان معلوم ٿيندو ته سنڌي ٻولي اتر ڏي اٽلڪي طرح ڦرندي ڦرندي وڃي ملتانءَ سان گڏي آهي. ساڳيءَ طرح ڪڇ ڪاٺياواڙ ڏي گجراتيءَ سان ملي ويئي آهي، پر مارواڙ ۽ لسٻيلي طرف پنهنجو پاڻ جهلي بيٺي آهي.

آپداساڻن جا نالا

۹۷- سنڌ جي الهندي ڏي ڪوهستان يعني جابلو ملڪ آهي، جو سنڌ کي بلوچستان کان ڌار ڪري ٻيٽو آهي، ۽ اڀرندي ڏي ريگستان يعني وارياسو ملڪ. پاڻ ٿر آهي، انهن ٻن علائقن طبعي صورتن وارين حدن جي وچ وارو پاسو ٿن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جي سڙو، وچولو ۽ لاڙ سڏجن ٿا. انهن هنڌن جون ٻوليون انهن نالن پٺيان سڏبي، وچولي ۽ لاڙي ڪوئچن ٿيون. ٿر جي ٻوليءَ کي ’ٿريلي‘ سڏيندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌيءَ جون چار آپداساڻون آهن، ٻه لسٻيلي واري ’لاسي‘ ۽ ڪڇ واري ’ڪڇڪي‘ به سنڌي ٻوليءَ ۾ شمار ڪرڻ گهرجن، جنهنڪري چئبو ته سنڌيءَ جون جملي ڇهه آپداساڻون آهن.

پاشا ۽ آپداساڻا بابت سمجهاڻي

۹۸- ’پاشا‘ معنيٰ ٻولي Language ۽ ’آپداساڻ‘ معنيٰ ٻوليءَ جو نالو ۽ ذوق (Dialect). اهو تفاوت اهڙو آهي جهڙو جبل ۽ ٽڪريءَ جي وچ ۾ تفاوت.

چوڻي آهي ته، 'ٻارھين ٻارھين ڪوھين تي ٻولي پي'*. اھو ٻھاڪو دنيا جي سڀني ٻولين سان ھڪجھڙو لاڳو آھي. مثلاً رڳو سکر ضلعي ۾ ئي ڏسجي ٿو، ته شڪارپور جي ٻولي ھڪڙي، سکر ۽ روھڙيءَ جي پي ۽ آھاڙي طرف جي وچائين ٿين. انھيءَ ڪري ھيءَ بہ چوڻي آھي ته 'سنڌ ۾ چڄي چڄي تي ٻولي پي' ائين ٿوري ٿوري پنڌ تي وڏو فرق اول اچارن ۾ آھي ۽ ٻيو آھي لفظن جو. چوڻي آھي نہ

'جھڙو چراخ تھڙو جرڪ، ٻوليءَ ٻوليءَ فرق'.

ھن ٻھاڪي واري مثال ڏيئي سمجھايو آھي ته 'چراخ' ۽ 'جرڪ' ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ آھن؛ پر ھڪ ھنڌ ھڪڙو ۽ ٻئي ھنڌ ٻيو لفظ ڪم اچي ٿو، جنھنڪري ٻوليءَ ۾ فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

ٺيٺ ڪري ٻولي Standard dialect

۹۹- سڀني ملڪن ۾ جيڪي اڀياسائون ڪم اچن ٿيون، تن سان ڪنھن ھڪڙيءَ کي گھڻو شرف ملي ٿو ۽ اھا ئي

* ٻار ڪاٺن ٻولي بدلي، ترؤور بدلي شاڪا،

ٻڌاڻا مين ڪيس بدلي، لڪشڻ نہ بدلي لاڪا.

يعني ٻارھين ڪوھين تي ٻولي ائين بدلجي ٿي، جيئن وڻ جون ٿاريون. ٻڌاڻن ۾ وار ڦريو وڃن، پر لاڪن جو لڄڻ نٿو مٽجي. (گجراتي ٻھاڪو). گجرات ۾ لاڪا ذات جا واليا پنھنجي نيات جي وھانءَ وڌاڻ جي مجلس ۾ اڻ ڪوليا بہ وڃن. اھا عادت اھڙي اٿن جا مٽجڻ جي نہ آھي.

ڪتابن ۾ ڪم اچي ٿي. ڪڇ ۽ لسٻيلو هاڻوڪي سنڌ کان ٻاهر آهن، تنهنڪري ڪڇڪي ۽ لاسي جي ڳالهه ڇڏي، باقي اتر سنڌ جي اڀاشائن تي ويچار ڪبو، ته معلوم ٿيندو، ته هرڪا پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ٺيڪ (اچي) سنڌي آهي ۽ ڪري ٻولي Standard dialect ٿي ڪم اچڻ جي لائق آهي، مثلاً سري ۾ شڪارپور طرف جي ٻولي مٺي ۽ رسيلي آهي. ساسيءَ جي سلوڪن جي سنڌي، سچل، بيدل ۽ بيگس جي رسالن جي سنڌي درسي ڪتابن ۾ ڪم آڻبي، ته بيشڪ سونهندي.

لاڙ جي هندن جي ٻولي جيڪي سو ڪڇي آهي، باقي لاڙ جي مسلمانن جي ٻولي گهٽ ڪانهي. شاهه جو رسالو گهڻو ڪري سمورو لاڙي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي ۽ اها ٻولي درسي ڪتابن ۾ ڪم اچڻ جي بيشڪ لائق آهي. ساڳيءَ طرح ساهتي پرکڻي (نوابشاهه ضلعي) توڙي سيوهڻ طرف جي ٻولي ٺيڪ آهي، پر هن وقت درسي ڪتابن ۾ رڳو وڇولي، خاص ڪري حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي ۽ اهائي سڀني کان وڌيڪ ٺيڪ ۽ ڪري ٻولي ليکجي ٿي. هن جو سبب هيءُ آهي، ته سنه ۱۸۵۳ع ۾ جڏهن سنڌ جي تعليم کاتي وارن پهريون گهمرو اسڪولن جي ڪم اچڻ لاءِ درسي ڪتاب جوڙايا، تڏهن هنن اهو ڪم حيدرآباد جي ڪن معزز هندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ سپاويڪ طرح ڪتابن لکڻ ۾ هنن اها ٻولي ڪم آڻدي، جا

پاڻ ڳالهائيندا هئا. ائين حيدرآباد ۽ ان جي ڀسگردائيءَ وارن هنڌن جي ٻوليءَ کي شرف مليو ۽ هن وقت اها ئي ڪتابي ٻولي ٿي ڪم اچي ۽ پر انهيءَ تي ڪو ڌار نالو رکيل ڪونهي، تنهنڪري وچولي جي دفعي ۾ ليکجي ٿي. وچولي ۾ ساهتي پرڳڻو (نوشهرو، ڪنڊيارو وغيره) اچي وڃي ٿو ۽ پر انهيءَ پاسي ’چيوائس‘ بدران چون ’چيوائين‘. اهو نمونو درسي ڪتابن ۾ ڪونهي، تنهنڪري ئي چئجي ٿو ته رڳو حيدرآباد ۽ ان جي ڀسگردائيءَ جي ٻولي ڪري ٻولي Standard dialect ٿي ۽ اها ئي ڪتابي سنڌي سڏجي ٿي.

آپياشائن جي پيٽ

۱۰۰- سنڌيءَ جي هر هڪ آپياشا يا ننڍي دفعي جو ڌار ذڪر ڪيو. هتي رڳو نموني لاءِ آپياشائن جي ٿورن لفظن ۽ جملن جا مثال ڏجن ٿا، ته پيٽ ڪرڻ ۾ سولائي ٿئي.

لفظن جي پيٽ

وچولي	لاڙي	لاسي	ڪچڪي
باه	با، چيرو	چيرو	جيرو، لڳاڻو
بلي	ڀسنِي	ڦوسڻي	مڻي
پير	پير، ڀڳ	پيرو	ڀڳ
پري	پري، ڏور	ڏور	چيٽو
جوءَ	جوءَ، وني، وهڻو	زال	وهڻو، ٻاٽڙي
ڇا	ڪڇا، ڪڇاڙو	ڇو	ڪرو
ماڻهو	ماڙو	ماڙو	مارو، ماڙو

هُوَ اُو هُو هُو سو
 هن جو اُن جو وَا جو، هن جو، تي جو (نبهنجو)
 هن کان چڱو اُن ڪنا چڱو وگهراڻ ڪاسو اُن تي ڪاسو

جملن جي پيٽ

وڇولي۔ تنهنجو نالو ڇا آهي؟
 لاڙي۔ توجو نالو ڪهڙو آهي؟
 ڪڇڪي۔ اُن جو نانءُ ڪرو آهي؟
 وڇولي۔ مون هن جي پٽ کي ڪهڙا ڇهڪ هنيان آهن.
 لاڙي۔ مون ان جي پٽ کي ڪهڙا ڇاڀڪ هيا آئن.
 لاسي۔ مون وڇولي پٽ کي ڪهڙو ڇاڀڪان سين ڪٽيو آهي.
 ڪڇڪي۔ مون ان جي چوڪري ڪي (ڪسي)
 جهجهٽين جهجهٽين سين مارو آهي.
 وڇولي۔ تو هُو گهوڙو ڪنهن کان ڪٽيو؟
 ڪوٺ جي هڪڙي هٿائيءَ کان.
 لاڙي۔ اُو ڪورو ڪين ڪمان ورتي؟ (ورنٽ؟)
 ڪوٺ جي هڪڙي هٿائيءَ ڪمان.
 لاسي۔ تو اُو ڪورو ڪين (ڪنهن) گهراڻ ڪٽيو؟
 هڪڙي ڪوٺ جي هٿ واري گهراڻ.
 ڪڇڪي۔ اُو سهرو اُن ڪين (ڪنهن) وٽان وڪاڻو
 (وڪاڻندو) ڪٽيو؟
 ڪام دي (يا ڪام جي) هڪڙي هٿ واري وٽان.
 هيءُ مال ’لنگسٽڪ سروي‘ جلد ائين، ڀاڱي پهرئين مان
 ورتل آهن. هر هڪ آڀاشا جو وڌيڪ ذڪر جدا جدا بابن ۾ ڪيو.

سيريليءَ جون حدون

۱۰۱۔ 'سير' معنيٰ 'مشو' ۽ 'سرو' معنيٰ 'مٺ يا مٺيون ڀاڱو'. سنڌ جو اتر وارو پاسو سنڌ جو توڙي سنڌونديءَ جي وهڪ جو، مٿيون ڀاڱو آهي. انهن ٻنهي سببن ڪري اهو 'سرو' سڏجي ٿو. ٻوليءَ جي مطلب لاءِ ٽلهي ليکي چئبو، ته خيرپور رياست کان وٺي ويندي آهاڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين، ۽ سيوهڻ دادوءَ کان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو توڙي شهدادڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسو، ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين، 'سرو' آهي ۽ اتي جي ٻولي 'سيريلي' سڏجي ٿي.

سيريلي جا چٽا آچار

۱۰۲۔ سنڌ جي سڄي اتر واري ڀاڱي جي ٻوليءَ جا آچار سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي جي ٻوليءَ کان وڌيڪ چٽا آهن.*
ٻنهي هنڌن جي ٻوليءَ ۾ هيءَ هڪ مکيه ڳالهه گهڻو ڏيان

*"The northern or Siraiki (Sireli) dialect has remained far more original and has preserved the purity of pronunciation with more tenaciousness than the southern one." Dr. Tump.
Sindhi Grammar, Introduction, p. ii.

چڪي ٿي، نه اتر ڏي جن لفظن ۾ 'آ' يا 'ا' جو اچار ڪن ٿا، تن ۾ ڏکڻ ڏي 'ا' يا 'اي' جو اچار ڪن ٿا. جهڙوڪ:

جنهن جو جمع جن-ج مٿان زبر (ا)	آتر	ڏکڻ
نهن " " " " " " " " " "	نن-ت " " " " " " " " " "	تن-ت " " " " " " " " " "
ڪنهن " " " " " " " " " "	ڪن-ڪ " " " " " " " " " "	ڪن-ڪ " " " " " " " " " "
جائي " " " " " " " " " "	جتي-ج " " " " " " " " " "	جتي-ج " " " " " " " " " "
ناتي " " " " " " " " " "	نتي-ت " " " " " " " " " "	نتي-ت " " " " " " " " " "
ڪاڻي " " " " " " " " " "	ڪٽي-ڪ " " " " " " " " " "	ڪٽي-ڪ " " " " " " " " " "
جاڏي " " " " " " " " " "	جيڏي " " " " " " " " " "	جيڏي " " " " " " " " " "
ٽاڏي " " " " " " " " " "	تيڏي " " " " " " " " " "	تيڏي " " " " " " " " " "
ڪاڏي " " " " " " " " " "	ڪيڏي " " " " " " " " " "	ڪيڏي " " " " " " " " " "

جنهن، تنهن ۽ ڪنهن لفظن جي منڍ ۾ جذمن زبر () يعني 'آ' جو اچار آهي، نڌن جمع جن، تن ۽ ڪن ۾ به ساڳيوئي اچار 'آ' جو هئڻ گهرجي، تنهنڪري چئبو، ته اتر وارا صحيح آهن. سنسڪرت ۾ تر ۽ نتر (جائي-ناتي، جتي-نتي) جي منڍ ۾ 'آ' آهي ۽ ان جي اچار ڪرڻ لاءِ وات ٽڪرڻو ٻوي ٿو. 'آ' جي اچار ڪرڻ لاءِ وات ٽڪرڻ وڌيڪ ڪوٺو ٻوي ٿو، نه آواز وڌيڪ چٽو ٿئي، پر ڏاکڻي طرف وارا وات ٻوري طرح ٿٽا ڪولين، جنهنڪري 'آ' ۽ 'ا' بدران 'ا' ۽ 'اي' چون ٿا، جن جي اچارڻ لاءِ وات گهڻو ڪوٺو ٿئي ٻوي. شاه جي رسالي ۾ لاڙي اچار آهن، ته به هن حالت ۾ کليل اچار اتر وارا آهن. جهڙوڪ:

”تو جني جي تات، تن ٻڻ آهي تنهنجي.“ (شاهه.)

’هتي‘ ’جنبي‘ ۽ ’نن‘ لفظن جي مندر جي زير () يعني
 ”۲“ جو اچار آهي. لاڙ ۾ جيڪي بلڙي شريف ۽ ٽڪڙ شريف
 وارا سيد ۽ ٻيا مسلمان آهن، سي گهڻو ڪري سڀ
 اصل وچولي يعني هالا تعلقي ۽ ٻين هنڌن کان آيل آهن،
 تنهن ڪري وچولي ۽ سري جي ماڻهن وانگر هن طرح
 اچار ڪن ٿا، باقي لاڙ جي هنڌن ۾ اها ’ا‘ ۽ ’ا‘
 جي عادت گهڻي آهي. ڀانئجي ٿو ته لاڙ جي ماسڪيل
 گهميل هوا سبب لاڙ جي هنڌن ۾ اهو دم نه آهي، جو ا
 جي خشڪ آبهوا وارن ۾ آهي.

۱۰۳- اچارن جي باري ۾ ٻيو مکيه تفاوت ٿ، ڊ ۽ ڍ
 اکرن جي اچارن ۾ آهي. انهن اکرن ۾ ’ر‘ جو ٿورڙو
 اچار سمائل آهي، پر لاڙ جا ماڻهو اهو ڪونه ڪن، جيئن:
 پٽ (پٿر) بدران پٽ، چنڊ (چنڊر) بدران چنڊ ۽ ڏي
 (ڏير) بدران ’ڏڏ‘ چون. وچولي وارا انهن اکرن جا
 اچار بلڪل صحيح طرح ڪندا آهن. سري وارا ته انهن اکرن
 ۾ ’ر‘ جو اچار هيڪاري وڌيڪ چڻو ڪندا آهن، ڪي ته
 اهو اچار لڪندا به آهن. جيئن: ٿيڪمداس بدران لڳن
 ’ٿريڪمداس‘. اهڙيءَ طرح ٻارڪ ٺهوني جاچو ته معلوم
 ٿيندو، ته سري جي ماڻهن جا اچار ٻنهي چٽا ۽ صحيح آهن*.

*"Siraiki (Sireli) Sindhi differs from the Standard Sindhi, having a more clearly articulated pronunciation and slightly different vocabulary".

Linguistic Survey of India vol. viii, part 1,
 p. 140.

شڪارپور جي مٺي ٻولي

۱۰۴- ٻولي ته شڪارپور جي آجهڙي آهي سڻڪ ۽ سواڊي، نهڙي آهي مٺي، ۽ رسبلي. واه جو منجهس ميناج آهي انهيءَ ٻوليءَ سان سنڌ جي ٻئي ڪهڙي به هنڌ جي ٻولي ميناج ۾ مٺ پئجي ڪين سگهندي. ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان شڪارپور جي ٻولي جنهن سبب ڪري رس جس ۾ سرس آهي، سو منب مثال ڏيئي سمجهائجي ٿو: شڪارپوري چون ’پاٽڙا، هٽڙي ويهه‘- هتي ’ويهه‘ جي ٻجڙيءَ ۾ پيش (-) يعني ’ا‘ جو اچار آهي- شڪارپوري انهيءَ ئي زور ڏيئي ان جو اچار اهڙيءَ طرح ڊگهو ڪن ٿا، جو چٽڪ فقط آچار آهي ’ويهه+ا‘. ائين اچار کي برابر ڊگهو ڪن ٿا، تنهن لاءِ ٻيو هڪ مثال ڏجي ٿو: ٻين هنڌ چون ’اٽ نه، هل نه‘ پر شڪارپوري چون ’اٽ ٽي، هل ٽي‘. هتي ته بنهه پڌرو آهي، ته ’نه‘ جي ننڍڙي اچار کي وڏائي ’ٽي‘ ڪن ٿا، جنهنڪري اهو اچار بالڪل چٽو ٿيو پوي، پر ساڳئي وقت اهو سر سان اچارين ٿا، تنهنڪري سندن ڳالهائڻ ملو پيو لڳي.

۱۰۵- حرفن جي ٻڌڻ تي زور ڏيڻ جي ترتيب Accent system جو ذڪر ڏار ڪيو. هتي رڳو ايترو چالائجي ٿو، ته حرفن جي ٻڌڻ تي زور ڏيڻ (accent) ۽ آواز کي ڪلچ يا سر سان اچارڻ Pitch or musical accent آهي. ٻئي ڳالههون ٿي سگهن ٻوليءَ ۾ آهن، پر ڪن جو لاڙو

پڌن تي زور ڏيڻ تي، نه ڪن جو لاڙو آواز ڪڍڻ ۽ سُر سان اچارڻ تي. شڪارپورين جو لاڙو آواز ڪڍڻ ۽ سُر سان اچارڻ تي آهي. اهو نمونو وڌن واري زماني جو آهي. سنڌ سان شڪارپور وارن اهو قديم ۽ سڌو نمونو ڪنڌار (ڪنڌار) طرفان آندو آهي، جيئن مٿي (صفحي ۲۸) ۾ اڳيئي ڄاڻايو ويو آهي. سنڌي هندستان جا هندو آڳاٽن آرين جو اولاد آهن. پاڻيچي ٿو، ته شڪارپور وارا درهيو آرين مان آهن، جن مان هڪڙو راجا ڪنڌار هو، جنهن جي پٺيان پشاور ۽ ان جي آسپاس وارو ملڪ ”ڪنڌار“ سڏجڻ ۾ آيو. جنهن جو اچار پوءِ ”ڪنڌار“ ٿيو (صفحو ۲۷). هندن جي پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي، ته راجا ڪنڌار ڪان پنج پيڙهيون پوءِ جيڪو سندس اولاد ٿيو، سو هندستان ٿي چڙهي اتر طرف هليو ويو. اهي اوڏهين وڃي وڌيا ويجهيا ۽ پنهنجي ڌرم ۽ ٻوليءَ جو قهلاو اوڏهين وڃي ڪيائون (۱). مسٽر پارليجر، جنهن جي ڪتاب ۾ درهيو آرين بابت هيءَ حقيقت لکيل آهي، تنهن جي خيال موجب آڳاٽا آريا لوڪ هتان ايران ۽ وچ ايشيا

*"In the oldest from of Indo-Aryan as preserved in the Rigand other vedas and in the Brahmanas, pitch or musical accent was the predominant one".

Dr. S. K. Chatterji: *The Origin and Development of the Bengali*: pp. 275-76.

(1) F. E. Portiger: *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 264.

ڏي ويا، جتان پوءِ دورپ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ٿڌي پکڙي ويا. ٻيا عالم اها ڳالهه ٿڌا قبول ڪن ۽ پر ايترو ته ضرور چئبو، ته اهي ئي آريا لوڪ افغانستان ۽ بلوچستان ۾ هئا، جي پوءِ ڦيرو ڪري سنڌ ڏي آيا. هن وقت جيڪي پٺاڻ آهن، سي به اصل آريا هئا ۽ انهن تي نالو ئي ”پڪٽ“ آرين تان پيل آهي*، وقتي هيئن به هجي، ته سري جي رهاڪن مان ڪي هندو، سري رامچندر جي ڀاءُ، ڀرت جي نسل مان هجن. ڀرت جو پٽ تڪش هو، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ ڪنڌار طرف سندس نالي پٺيان ”تڪش سلا“ سڏبو هو. اتي دونهورستي به هئي ۽ ماڻهن جا اچار نهايت صفا ۽ چٽا هئا (صفحو ۲۸). اڄ به سڄي سري جي ماڻهن جا اچار صفا ۽ چٽا آهن، ۽ وڏي ڳالهه ته سندن ڪيترين اکهين تي نالا ئي قلات جي شهرن جا رکيل آهن. جيڪب آباد کان اٽڪل پنجويھ ڪوھ پري قلات ۾ ڀاڳ ۽ ناري خيٽ آهن ۽ انهن کان ٿورو ئي پريرو چٽ ۽ روپام آهن. انهن هنڌن کان آيل ڀاڳي، نارڊوال، چاٽي ۽ روپامي سڏجن ٿا. ڀاڳ ۽ ناريءَ کان آيل ڀاڳناري ڪوئچن ٿا. اهي اتي ايتري ته تعداد ۾ هئا، جو سندن سنڌيءَ ٻوليءَ جو بلوچي ۽ پشتو ٻولين تي گهڻو اثر ٿيو (ڏسو ضميمو ٽيون ۽ چوٿون).

* "the Sibis or Sivas have given their name to Sibistan, and the Pakthas to the Afghan Pakthun."

R. D. Banerji: A Junior History of India, p. 15,

اهو پاسو ٻروڇن جو ٿيو، ته اتي اهي هندو ٻروڇڪيءَ تي اهڙو هري وٺا، جو اڄ به پاڪستاني، روپامي وغيره گهرن ۾ به سنڌيءَ سان گڏ ٻروڇڪي ايتريقدر ڪم آڻين ٿا، جو هن وقت تائين سندن مادري زبانون به آهن؛ هڪ سنڌي، ٻي ٻروڇڪي (صفحہ ۸۲). اهي پوءِ جدا جدا وقتن تي ٽوليون ٽوليون ٿي سنڌ ۾ آيا، ڪي احمد شاه دورانيءَ جي وقت ۾ آيا، ۽ ڪي ته ٻنھن ويجهڙائيءَ ۾، يعني ۱۸۵۰ع ڌاري آيا. پاڻي جي تو ته شڪارپوري سنڌ ۾ تڏهن آيا، جڏهن سنسڪرت زماني وارن ملن اچارن جو نمونو سندن ابن-ڏاڏن مان اڃا صفا سڃاڻي نه ويو هو. ڪي پوءِ آيا ۽ اتي ٻروڇڪيءَ جي اثر ڪري اچارن مان ميمڻا گهٽ ٿين. پاڪستاني ۽ ٻيا، اهو ميمڻا ڀريو نمونو قلات ۾ ڦي وڃائي پوءِ سنڌ ۾ آيا، جنهن ڪري شڪارپور جي ٻوليءَ وارو ميمڻا سندن ٻوليءَ ۾ آهي ئي ڪونه. هيئن به آهي ته خود شڪارپور جا وڪيل، ڪامورا وغيره شڪارپور ڇڏي ڪراچيءَ ۾ گهڻو وقت رهيا آهن ۽ حيدرآبادين سان گهڻي رمل ڪئي اٿن، تن سرائتن اچارن جو نمونو ايتريقدر بدلائي ڇڏيو آهي، جو سندن اچارن مان پريان ئي سهي ڪرڻ ڏکيو آهي ته هو اصل شڪارپور جا ويٺل آهن. سندن ٻوليءَ ۾ وري ڪي ٻيون ڳالهون آهن، جن مان ايترو سهي ڪري سگهيو آهي ته سري سجا ويٺل آهن.

سري جي گرامر جون علحديون ڳالهائون

۱.۶۔ عدد: سنڌ ۾ ٻين هنڌ ”ڪارڪ“ جو جمع چون ”ڪارڪون“ ۽ ”زال“ جو ”زالون“ پر سري ۾، خاص ڪري شڪارپور طرف، چون ”ڪارڪان“ ۽ ”زالان“۔ اهي ٻئي نمونا صحيح آهن؛ پر ٻنهي جي ڀيٽ ۾ سري وارو نمونو وڌيڪ اصولو ڪو آهي۔ پراڪرت ۾ جمع جوڙڻ لاءِ ”آ“ ٻڌائي آهي، تنهن ۾ نڪ جو اچار (ن) گڏي ”آن“ چون ٿا۔ سنڌ ۾ ٻين هنڌ ”اُون“ ٻڌائي گڏين ٿا، سو بگڙيل اچار آهي۔ شڪارپور وارو نمونو نهايت آڳاٽو آهي ۽ اهوئي ٻين ٻولين ۾ آهي، جيئن:

”موري اڪيان ڦرڪن لاکي“۔ اک جو جمع اڪيان۔ هندي، ”سهي سڀاڻيان لڪ هوءَ“۔ سڀاڻيا جو جمع سڀاڻيان۔ پنجابي، ”برهه باغيان ڀاڳيان“۔ باهه جو جمع باهيان۔ سرائڪي، ”پر جو جمع پيران ۽ ڏينهن جو ڏينهان“۔ لاسي، ”زن جو جمع زنان، پسر جو جمع پسران“۔ فارسي، ”هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ٻين ٻولين ۾ ”اُون“ ٻڌائي آهي ئي ڪانه۔

جنس: ”مان کي گهڻي رت نڪتي آهي“: ”هن کي اولاد ڪانه ٿي“۔ سري ۾ رت ۽ اولاد جنس مونث ۽ ٻين هنڌ جنس مذڪر ليکين ٿا، هن جو سبب هيءُ آهي، ته سنڌيءَ مان جنس بيجان گهر ٿي ويئي آهي، تنهنڪري اهي ۽ ٻيا اهڙا ڪيترا لفظ آهن، جن جي جنس، ڪو مذڪر ته ڪو مونث ٻيو ليکي.

ضمير: 'مان' ڏهن منجهان سپرين شيل آڪيرون ايندو.
 (دلالت). سري ۾ مون، اسين ۽ توهين پدران مان، اسان
 ۽ توهان چون ٿا. مثلاً چون 'ماتو' (مان آٺو)، معنيٰ
 مون چيو. 'اسان ڪراچي گهمي آياسين'. 'توهان پلي وڃو'.
 (الف) سرحد سنڌ ڏي لاڙ جي ماڻهن وانگر 'هو'
 پدران 'او' ڪونه چوندا آهن. ڪوھ (معنيٰ ڇا) ڪڇا
 ڪڇاڙو ۽ پنڊ (پاڻ) ضمير به رکيو لاڙ ۾ ڪم اچن ٿا.
 ضميري ڀڄاڙيون: سري ۾ چون 'آيم' ۽
 'چوندومانس'. ٻين هنڌ چون 'آيس' ۽ 'چوندوسانس'.
 ٻيئي نمونا رواج ڪري صحيح آهن، پر گراسر جي قاعدن
 موجب چئبو ته وڌيڪ صحيح سرحد سنڌ وارا آهن؛ جڏهن
 'گالهه ڪنڌڙ پنهنجي اچڻ جي گالهه ڪري، تڏهن 'مر'
 ڀڄاڙي ڪم آڻڻ صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته اها ضمير متڪلم
 جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ لاءِ، ڪٿي 'مر' ته ڪٿي 'مس'
 ڀڄاڙي ڪم آڻين ٿا، جا ضمير غائب جي معنيٰ ڏيکاري
 ٿي. — مثلاً چون 'آيس' ۽ 'ويس'، پر 'لڪيس' پدران
 چون 'لڪيم'. 'پڙهيم' معنيٰ 'مون پڙهيو' ۽ 'پڙهيس'
 معنيٰ 'مان پڙهيس'. درسي ڪتابن ۾ به ائين لکندا آهن.
 فعلن جون ڀڄاڙيون: سنڌ ۾ ٻين هنڌن جون
 اينداسون' يا 'اينداسين' (سي) ۽ ٻي سري ڏي چون
 اينداسين' يعني 'اين' جو ڊگهو آچار ڪن ٿا.
 مضارع: اهاڻ ڇا ڪيان؟ سري ۾ هن ريت
 'ڪريان' پدران ڪيان' چون ٿا يعني وڃ واري 'ر'
 ڪڍي ڇڏين ٿا. هيءَ داردڪ ٻولين جو نمونو آهي.

زمان ماضي متعلق: 'هو ويو.' 'و' مٿان زبر (-) پر ٻين هنڌ زبر (ز) ڏهن ٿا. حقيقتون سري وارا صحيح آهن: 'وڃڻ' لفظ جي منڍ ۾ 'و' جي مٿان زبر (-) يعني 'آ' جو اچار آهي، ته 'ويو' لفظ جي منڍ ۾ به ساڳيو 'آ' ۽ -و اچار هئڻ ڪهرجي، پر مٿي اڳيئي چيو ويو آهي، ته سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي جي ماڻهن ۾ 'آ' جي عادت ڪهڻي آهي (صفحو ۹۷).

(الف) سنڌيءَ ۾ 'نهن' مان 'نهيو' ۽ 'چون' مان 'چيو' لفظ، 'يو' پڇاڙيءَ گڏڻ سان ٺهيا آهن. ساڳيءَ طرح سري ۾ 'هئڻ' مان 'هيو'، ('يو' پڇاڙيءَ) ٻين هنڌ 'هئو' ۽ 'هو' چون ٿا، يعني 'ي' کي ڦيري 'ه' ڪيائون ۽ پوءِ اهو اچار بهتيا ٺڪري ويو، مگر سري وارن اهو اصلوڪو اچار اڄ تائين قائم رکيو آهي.

زمان حال استمراري: 'سيڪاريان پيو ٿو.' هن ريت 'پيو' ۽ 'ٿو' ٻيئي گڏي زمان حال استمراري Present Continuous Tense جوڙڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ سري کان سواءِ ٻيو ڪنهن به هنڌ ڪونهي. اسمر مفعول: 'هن راڳ ڳاتو' - ٻين هنڌ 'ڳاتو' بدران چون 'ڳايو'.

'اتر سان ته هٿان، جا نه ملتم سامه ڪي.' (شاهه)
 الف مان التو ۽ ملڻ مان ملتو؛ پر ٻين هنڌ عام طرح چون 'الٽو' ۽ 'سليو'. هن طرح وچواري 'ت' اکر کي قائم رکڻ جي عادت سري ۾ زور آهي (ڏسو صفحو ۸۷).

ڪن ٿورين حالتن ۾ ’ت‘ کي نرم ڪري ’د‘ ڪيو اٿن. مثلاً، وٺڻ مان وٺو، پڙ ’وڙو‘ به چون ۽ وري ’وڙو‘ مان ’ر‘ ڪڍي چون ’وٽو‘ ۽ پوءِ ان جو اچار ڦيري ’ودو‘ به چون، جنهن جو مونث ’ودي‘—

’ساڌ سنگت جي اوت، ودي جنهن ويساه سان‘. (ساسي)

ماضي معطوفي:

’دريءَ منجهان دوست ڏٺوسين،

لاڻ لڙو پايون هليو ويو‘. (سچل)

ٻين هنڌ چون ’هائي هليو ويو‘، يا ’هائو هليو ويو‘ ۽ ٻي سري ۾ ’پايون‘ چون ٿا. ساڳيءَ طرح چون ٿا ’هو ٽنگان ٿيڙيون پيو آهي‘— اهڙيءَ طرح ’يو‘ ٻڌان ’يُون‘ ٻڌائي ڪم آڻين ٿا.

’هتي هٿ ڇڏي ڪري، آوڻا ڀرم نوار‘. (ساسي)
هتي ’ڇڏي‘ ماضي معطوفي جي ٻڌاڻ ڪري ’لفظ‘ به ڪم آيو آهي. اهو ’ڪري‘ ڪڍڻ جو رواج اڪثر سرحد سنڌ جو آهي.

ظرف: پايڙا، هٿڙي ويهه، اسم تصغير واري ’ڙو‘ ٻڌائي ڪم آڻڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ آهي، انهن طرح ظرف مڪان ۾ به اها ٻڌائي ڪڍي، هٿ—هٿڙي، جت—جتڙي، نت—نتڙي ۽ ڪٽ—ڪٽڙي چون جو رواج رڳو سرحد سنڌ ۾، خاص ڪري شڪارپور طرف آهي.

سريلي ۽ ٽي سرائڪيءَ جو اٿو

۱۷— سنڌ جو سرو خاص ڪري جيڪب آباد وارو پاسو،

ٻروچڪو ملڪ آهي ۽ اتي ٻروچڪي يا سرائڪي ٻولي ڄالو.

آهي. جيڪب آباد ۾ شڪارپور جا ڪيترا هندو به ڪهرن ۾ ٻروچڪي ڳالهائين ٿا، جنهن ڪري ٻروچن وانگر ’وهنجڻ‘ بدران ’ڏاون‘ (ڏاون)، ۽ ’ڳالهه‘ بدران ’ڳل‘ چون ٿا. جيئن ’منهنجي ڳل ٻنڌ‘ يعني منهنجي ڳالهه ٻڌ. سربلي جي ڪرامت ۾ جيڪي علحديون ڳالهيون آهن، تن لاءِ به هڪڙو سبب اهوئي آهي ته اتي جي ٻوليءَ تي ٻروچڪيءَ جو اثر ٿيو آهي. مثلاً سرائڪيءَ ۾ ’يار‘ جو جمع ’ياران‘ ۽ ’سڄڻ‘ جو ’سڄڻان‘. شڪارپوري به انهيءَ نموني ’ڪارڪ‘ جو جمع ’ڪارڪان‘ چون ٿا.

(الف) سري ۾ ’امين‘ بدران ’اسان‘ ۽ ’توهين‘ بدران ’توهان‘ چون ٿا، سو به سرائڪي نمونو آهي. مثلاً

’اسان نه ڪنهن دي چاڻي هون،
چاڻي ڪنهن نه ٺپائي هون.‘ (سچل)

(ب) سري جا رهاڪو ’آيس‘ بدران چون ’آهر‘، سو به سرائڪي نمونو آهي. سرائڪيءَ ۾ ’م‘ ضمير متڪلم ۽ ’من‘ ضمير غائب جي معنيٰ ڏيکاري ٿي. ’وسر نه ويسر‘ معنيٰ وسري نه ويندم. ’ويندم‘ معنيٰ مون کي ويندو. ’بخاريس‘ معنيٰ ٽپ اٿس. ’اٿس‘ معنيٰ هن کي آهي.

(پ) ڀٽي چيو ويو آهي ته ’ٿو‘ ۽ ’پيو‘ ٻيئي گڏي زمانن ’ماضي استمراري‘ جوڙڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ سري کان سواءِ ٻيو ڪنهن به هنڌ ڪونهي؛ اهو دستور به سرائڪيءَ

مان ورتو اٿن. 'مان ڪاوان ٿو پيو'. هي جملوئي سرائڪي نموني آهي، جنهن ۾ چون ته "من ڪاواندا پيا مان" (پ) 'من راکب ڪبانو'، يعني 'ڪبانو' بدران 'ڪبانو' چون ٿا. هن طرح وچ واري 'ت' اکر قائم رکڻ جو دستور سرائڪيءَ ۾ آهي (ڏسو صفحو ۸۷).

(ت) سرائڪيءَ ۾ اسم تصغير واري 'ڙو' پڇاڙي ڪم آڻڻ جو رواج بالڪل گهڻو آهي. جهڙوڪ فريد نالي هڪ شاعر چيو آهي ته

"سچن رڻڙا ته سڪ سڙا، خوشي دا سانگ سڀ ٿڙا،
نه جيءَ چڙڙا نه ڏک ڪڙڙا، ايهه ڪڙڙي مونجهه ول ول دي."

سري ۾، خاص ڪري شڪارپور ڏي، انهيءَ نموني طرف مڪان ۾ به اهائي پڇاڙي ڪڍي هت-هتڙي ۽ ت-تڙي چون ٿا. هيءُ به سرائڪي جو اثر چئبو.

آباوڙي طرف جي ٻولي

۱۰۸- پنوعاقل، گهوٽڪي، ميرپور ساٿيلو ۽ آباوڙو جيتوڻيڪ سکر ضلعي ۾ آهن، ته به انهن هنڌن جي ٻولي سکر ۽ روھڙيءَ کان ڪجهه قدر علحدي آهي ۽ شڪارپور جي ٻوليءَ وارو ميلاچ منجهس ڪونهي؛ باقي اچار چٽا اٿس. ٻوليءَ جي نموني لاءِ هڪ مثال ڏجي ٿو: 'هڪڙي جا سمهي مٿي، ٻي جا پوي ٿيڙ، ته نه چڙهندو به چڙهي'۔ يعني هڪڙي ڳالهه ته مٿي (ڪڏ تي يا پيهي تي) سمهي ٿي، ۽ ٻي ڳالهه ته ٿيڙ يعني ماڪ پوي ٿي، تنهنڪري

(ٽپ) جيڪڏهن نه چڙهڻو هوندس، ته به چڙهندس. هيءَ ڪڇي ٻولي چمبي جو جملوئي اڻپورو آهي. ’ٽپ‘ لفظ ڪم آيل ڪونهي؛ تنهنڪري جيڪڏهن جملي جو مطلب نه ڏجي ها، ته ڪهڙن کي جيڪر سمجهڻ ۾ ئي ڪين اچي ها. هي ڪالهم نه مٿين جملي ۾ ’چڙهندو‘ لفظ ڪم آيل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته آبي جي ٻوليءَ جو آهاوڙي طرف جي سنڌيءَ تي اثر ٿيو آهي. اهو اثر اتي جي مسلمانن جي ٻوليءَ تي هڪاري وڌيڪ ٿيو آهي، جي، ’هلنداسين‘ بدران چون ’چلنداسين‘ ۽ ’هوري هوري‘ بدران چون ’هولي هولي‘ يعني آهستي آهستي، اچار به بگڙيل اٿن. جهڙوڪ چون ته ’هو ماڻهو ڪڙ پٽندو به وڃي، ته ڪٽندو به وڃي‘، يعني ڪڙ پٽيندو به وڃي ته ڪاٽيندو به وڃي. ’پٽيندو‘ بدران چون ’پٽندو‘. پ ۽ ت ٻنهي جي مٿان زبر ۽ ’ڪاٽيندو‘ بدران چون ’ڪٽندو‘ (ڪ جي مٿان زبر ۽ همزي مٿان پيش). ڪيترا مسلمان ساڳي ئي جملي ۾ اڌ سنڌي ته اڌ آبي جي ٻولي ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ چون ته ’آءُ ٻيو نوڪي ٻوليان، تون اتي بگڙوئي‘، يعني مان ٻيو نوڪي ٻوليان، تون اتي ٻيو آهين. جيئن بهاولپور طرف وڃو تيئن آبي جي ٻوليءَ جو اثر هڪاري وڌيڪ معلوم ٿيندو.

سريليءَ جا علحددا لفظ

۱۰۹- سرحد سنڌ ڏي ’ڀونار‘ لفظ ڪهڻو ڪم اچي ٿو، جهڙوڪ چون ’چل فقير ڀونار‘. هروڃ به ڪيڪارڻ مهل

چون 'ڀوٽار، خوش آهين،' اهو اصل سنسڪرت لفظ پٿار آهي، جو اڳي واسطي عزت ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪم آندو آهي. شڪارپور جا هندو توڙي مسلمان 'مانو' لفظ ڪهڻو ڪم آڻيندا آهن، جو اصل ۾ آهي 'مان' آڻو، يعني سون چيو (سنسڪرت-آڪٽ). اهو ائين ڪم آڻيندا آهن، جيئن انگريزي ۾ چون I say. سڄي سري ۾ 'ڪاڏيءَ' بدران چون 'بگي'. اهو لفظ شڪارپور جي قديم هندو واپارين اهڙو ته ڦهلايو، جو آئرلنڊ ۽ آسٽريليا ۾ به عام ٿي ويو آهي*.

سرحد سنڌ ۾ 'ڪيسو' بدران ڪي چون 'گوگهو'. ان ماڻھ لاءِ 'ڀالي'، تنهن جي بدران ڪيترا چون 'ڀڳي'. 'ٿوڍو' بدران ڪيترا چون 'ٿوڪو'. 'ڪاڪو' جو مونث 'ڪاڪي' چون ٿا، جو اڪثر 'ادي' يا 'دادي' جي معنيٰ سان ڪم آڻين ٿا.

'ڪاڪيون رات قيام، جيڏيون جت ڪري ويا'. سکر ضلعي ۽ سرحد سنڌ کان وٺي لاڙڪاڻي تائين جاءِ جي کڏ کي چون 'ڪوٺو'. ٻيڙ جي کڏ کي چون 'ٽپڙ'. ماڙيءَ جي ٺٽ کي چون 'وڏاورو' يعني وڏيل ڀاڱو Projection. هن کي انعام ڏيو؛ ڏيو معنيٰ مليو. ڪي ظرف علحددا اٿن؛ جهڙوڪ چون 'هن هاسڪار جهڙو ڪهو'. هاسڪار معنيٰ خواه، بخواه يا خالي پيلي. دادو ۽ سيوهڻ تعلقن ۾ ڪي اهو لفظ هيئن به ڪم آڻين. "هاسڪار

* Rule-Burnell: Glossary of Anglo-Indian Colloquial words and Phrases.

منهنجو به ڪم ڪندو اچڻ هتي هاسڪار معنيٰ آندو
 پنڌ يا اڳو-ٻوڙ. هو رهندو ڪم بگاڙي آيو. رهندو
 معنيٰ آندو. اهاوڙي ۽ ميرپور ماٿيلي طرف کانگ يا
 کان. بدران چون کانگڙو ۽ انگوڇو بدران چون
 پوٽڙو. ٿيڙ معنيٰ ماڪ. خيرپور رياست جي آفيسن ۾
 ڪهڙو ته معلوم ٿيندو ته ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبن
 وارا لفظ عهديدارن لاءِ اڄ تائين ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ:

ناظم ڊپوٽي سپرنٽينڊنٽ

خزانہ عملدار ٽربيٽري آفيسر

بمستي صاحب اڪاؤنٽنٽ

۱۰- سچل، سامي، بيدل، بيڪس ۽ ٻين سري جي شاعرن،

سري جي لفظن جو خوب استعمال ڪيو آهي، جهڙوڪ:

لفظ	معنيٰ	لفظ	معنيٰ
آٿر	پڙو	اڻ وڻڊل	اڻ وڻڊل
آلساڻو	آلسي	پلٽ	پلٽ
چالان	چوٽون	رمزون	رمزون
پوٽ	بوجو	هائي	هائي
الڪون	(چهر، اکين جا)	چيٽڙو	چيٽڙو

ساميءَ جي سلوڪن ۾ ”ڪڇڇو“ معنيٰ ڪندو يا
 ڪينو. اهو لفظ سرائڪيءَ ۾ به آهي.

شاهه جي رسالي ۾ به سريليءَ جا لفظ ڪجهه قدر آهن:

(۱) ”شڪستي، سهد چوي، چيهان ڪيو چوڻ.“ چيهان

(۲) سنڌيءَ ۾ چانگن چن، پير ٽرندڻ پڻ ۾.

(۳) اصل آريءَ ۾ چام جو ٻانڊ نه هجڻ سون. پڇتو

سريليءَ جا عام اصطلاح

- ۱۱۱- بصر ڪٿا پائينداسين يعني بصر سنڌينداسين.
 تپ جوڙ اٿم ” تپ ڪهٽ اٿم.
 مٿيون ڀرڻ ” مڪڙيون هڻڻ، زور ڏيڻ.
 دل وٺڻ ” وجهه کولڻ.
 منهن وڌو ” اٿاسو، نرلڇو، نرڇو، پيشرم.

”موري منهن وڌا ٿيا وڊيا تا نه وڃن“
 اديون اٿاسن، تن ڪو جهن کي ڪو، ڪريان“ (شاعر)
 چانڊيا ۽ مگسي ذاتين وارا مسلمان لاڙڪاڻي ضلعي
 ۾ آهن، جو اڳي انهن چانڊين جي نالي پٺيان چانڊڪو
 پرکڻو سڏبو هو. چانڊين ۽ مگسين جي پاڻ ۾ الڳت
 ڪهڙي هئي. انهيءَ سبب سڄي سنڌ ۾ جڏهن هاڻ ڪو
 چوي ته ”هو پاڻ ۾ چانڊيا مگسي آهن“ ته ان جي معنيٰ
 ته هڪٻئي جا دشمن آهن يا پاڻ ۾ ٺاهه نه اٿن.

وچولي جون حدون

۱۱۲- سري ۴ لاڙ جو وچ وارو پاڳو 'وچولو' سڏجي ٿو. جنهن جون حدون ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اتر واري پاڳي کان وٺي، هيٺ ڪوٽڙي ڊويزن تائين آهن. اهو سنڌ جو 'وچولو' يعني وچ وارو پاڳو آهي، ۽ اتي جي ٻولي 'وچولي' ڪوٽجي ٿي.

وچولي جي ٽيٽ پسنڌي

۱۱۳- سنڌ ۾ سيوهڻ جهڙو قديم شهر ٻيو آهي ٿي ڪونه. اهو نالو به ويدن واري زماني جو آهي. مٿي اڳي ئي چيو ويو آهي (صفحہ ۲۶ کان ۲۸) ته رگ ويد واري زماني ۾ آڏو آريه لوڪن جو اولاد، شوي آريه لوڪ، هالوڪي 'شارڪوت' ۾ رهندا هئا، جو اصل سنڌن نالي پٺيان 'شيو پور' (شوي، سبي) سڏبو هو ۽ پوءِ پنهنجو پنجاب، ايران جو ڪجهه پاڳو ۽ سڄي سنڌ هٿ ڪيائون، جيئن ٻراڻن ۾ ڄاڻايل آهي * (صفحہ ۲۶ ۽ ۲۷).

ايران وارو جيڪو پاڳو شوي آرين هٿ ڪيو، سو سنڌن نالي پٺيان 'شيو آستان' سڏجڻ ۾ آيو، جنهن جو

* J. E. Partiger: *Ancient Indian Historical Tradition*, Pages 264 and 293.

اچار بگڙجي 'سبستان' ۽ 'سسستان' ٿيو*. سنڌ ۾ اهي آريه لوڪ جنهن هنڌ پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا، سو هنڌ به سندن نالي پٺيان 'سيوستان' ڪوٺجڻ ۾ آيو، جنهن جو اچار پوءِ بگڙجي 'سيوستان' ۽ 'سهيوان' ٿيو ۽ هاڻ عام طرح 'سيوهڻ' سڏجي ٿو. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته 'سيوهڻ' نالو نهايت قديم آهي ۽ الور، برهمڻ آباد ۽ ٻين شهرن کان گهڻو گهڻو آڳاٽو آهي، جيئن مييجر جنرل ڪنگهام پنهنجي جوڙيل قديم هندستان جي جاگرافي ۾ ڄاڻايو آهي.

۱۱۴- شوي آرڊن جي ٻولي، جهڙي ٿيڻ چئجي تهڙي مٿي. سنڌ ۾ هنن سيوهڻ وارو پاسو وسايو، ته سندن ٿيڻ پوئتي ۽ جا اهڃاڻ اتي اڄ تائين پٿرا آهن. سيوهڻ ۾ دادو سندن نديءَ جي هڪ ڪپ تي آهن ۽ ٻئي ڪپ تي شاهي ۾ رکيو آهي. سنڌ جي انهيءَ سڄي وچولي ۽ پاڳي جي ٻولي اڄ به سڄي ۽ سنڌ ۾ ٿيڻ ليکجي ٿي. فارسي تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي، ته قديم زماني ۾ 'سيوستان' سڄي ۾ رکيل ڪي چوندا هئا ۽ فقط قلعي کي سيوهڻ چوندا هئا (۱). مٿي اڳي ئي چيو ويو آهي، ته اسڪولن جي درسي ڪتابن ۾ اها وچولي ٻولي ڪن اچي ٿي (صفحہ ۹۳). هن وقت جيڪا عربي-سنڌي اٿيوپٽا ڪر

*"The Sibi's or Sivas have given their name to Sibistan" R. D. Banerji: *A. Junior History of India*, p. 15.

(۱) شمس العلماء مرزا قايچ بيگ: "قديم سنڌ" صفحو ۳۳۹.

ڪم اچي ٿي، سا ۱۸۵۳ع ۾ ٺهي. جن صاحبن اها جوڙي، تن مان ڪٿو سرگواسي ديوان ننديرام ميراثي سيوهڻ جو ويٺل هو، جنهن ’تاريخ طاعريءَ‘ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. جنهن صورت ۾ درسي ڪتابن ۾ رکيو حيدرآباد ۾ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي (صفحو ۹۳)، ۽ هيءُ سڄوئي ڪتاب انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، تنهن صورت ۾ هتي رکيو ايترو ڄاڻائجي ٿو، ته وچولي جي هن پاسي جي ٻولي ڪهڙين ڪالهن ۾ درسي ڪتابن کان علحدي آهي.

وچوليءَ جون علحديون ڳالهيون

۱۱۵- وچوليءَ ۾ جنهن جو جمع جن (ج مٿان زير) ۽ تنهن جو جمع تن (ت مٿان زير يعني ’ٽ‘ جو اچار). درسي ڪتابن ۾ جن ۽ تن لکيل آهي، يعني ج ۽ ت جي هيٺان زير (’ٽ‘ جو اچار آهي). اهڙيءَ طرح ٻيا به گهڻيئي لفظ آهن، جن ۾ وچولي ۾ ’ٽ‘ ته هيٺ ڏاڪڻي پاڳي ڏي ’ٽ‘ چون ٿا. (ڏسو صفحو ۹۷).

(الف) سري وانگر سامتي پر ڪٿي ۾ ڪاڻي، ڪاڏي، جاڏي، ناڏي، جاتي ۽ تاتي چون ٿا. سيوهڻ پاسي ڪٿي، ڪيڏي، جهڏي، ٽيڏي، جتي ۽ ٿتي به چون. درسي ڪتابن ۾ رکيو ٻيون نمونو عام آهي.

(ب) ”ٻهرو هي پاڻو سوکو ڪرين ساڻ ڪي“ (شاهه). سامتيءَ ۾ چون ’ٻهرو‘ پر ڪتابي سنڌيءَ ۾ ’ٻهريون‘ لکن. ٻهرو پاڻو معنيٰ ٻهريون منزل ’پاڻو‘ لفظ لاڙ جو آهي.

(پ) لفظ ۾ لڪجي اچار ڪڏڻ جي عادت (ڏسو صفحو ۶۰ ۽ ۶۱) سامتي پر ڪٿي ۾ ڪهٽ آهي، جنهنڪري ’ٻهريون‘

بدران پهرو چون ٿا. ساڳيءَ طرح منهنجو، تنهنجو ۽ پنهنجو
بدران منهنجو، تنهنجو ۽ پنهنجو چون ٿا. حقيقتون اتر
وارا صحيح آهن، جو اصل ۾ اهو نڪ جو اچار آهي ئي
ڪونه. اتر ڏي پئس بدران عام طرح چون پئس معنيٰ
هن جو پي، ڪتابي سنڌيءَ ۾ پيئي نمونا آهن.

(پ) ڪتابي سنڌيءَ موجب ”چيو اٿس“ معنيٰ هن
چيو آهي. ساهتيءَ ڏي ان جي بدران چون ”چيو اٿائين“
يا ”چيو ٿائين“. مطلب ته ڪتابي سنڌيءَ ۾ پراڪرت
لفظ آت جي پٺيان س (ضمير واحد غائب واري پڇاڙي)
گڏبي آهي ۽ پر ساهتيءَ ۾ فعل جي پڇاڙي ”اٿين“ گڏين
ٿا، جا پڻ ساڳيو مطلب ڏئي ٿي. ”اٿائين“ لفظ جي
منڍ وارو ”ا“ جو اچار ڪڍي باقي ”ٿائين“ چون ٿا
(ڏسو صفحو ۹۳).

ساهتيءَ جا علحددا لفظ

۱۱۶- ساهتي ۾ گهڻي ۾ ڪي علحددا لفظ، اصطلاح
۽ ٻيا ڪا عام آهن، جي ٻين هنڌ عام نه آهن، اهڙن
علحدن لفظن جا ٿورا مثال هي آهن:

(۱) اڄ آڪرس ڪيو اٿس يعني گهٽ يا ڪرسي
آهي. ”آڪرس“ معنيٰ ڪرسي يا گهٽ (هوا بند ٿيڻ ڪري).

(۲) اسان جاءِ کي راڳو ڏياريون. راڳو معنيٰ لپو،
لٽ (گاري سان).

(۳) لڳلڳو، جنهن ۾ گيهه ساڙجي ٿو، تنهن کي
اٺر طرح چون ”وڏڻ“ يا ”وڏلو“.

- (۴) 'پيسن' بدران عام طرح چون 'ڏوڪڙ'.
- (۵) 'ڏوڪڙ ڪوڙ اٿس' يعني پيسا ججهڙا اٿس، اهڙيءَ طرح 'ججهو' يا گهڻو بدران 'ڪوڙ' لفظ عام طرح ڪم آڻين ٿا.
- (۶) وڏي پاءَ يا پاڻ کان وڏي ڪي عام طرح 'پاڻو' چون ٿا، جو نهايت سٺو ۽ مٺو لفظ آهي ۽ اهو لفظ سري ڌڻي به چالو آهي.
- (۷) مٿوري تعلقي ۾ 'گوال' نالي هڪ وائيو وڏو ڌاڙيلو ٿي گذريو آهي، تنهنڪري هاڻ 'گوال' لفظ جي اصطلاح جي معنيٰ آهي ڌاڙيلو، ساڳيءَ طرح 'سڪي' جي ڍنڍ وارن حرن ڌاڙا هڻي سڄيءَ سنڌ ۾ ٿرڻو وڌو، ته هاڻ 'حر' معنيٰ ڌاڙيلو، شاهينگ.

خاص ساهتيءَ جا اصطلاح

- ۱۱۷- 'ڏيري جو ڪمي' معنيٰ ٽيڪر ۾ وهندڙ يا مفت ۾ ڪم ڪندڙ. 'ڏيرو' جنهن کي 'دريلو' به چون، سو ڪنڊهاري تعلقي ۾ آهي.
- (الف) 'پنجوءَ' جي ٻن ساڻ هڻڻ معنيٰ 'واجبيءَ' کان وڌيڪ ظلم، يا ڏکي ڪالھ ڪرڻ. ساهتي ۾ گهڻي ۾ پنجوءَ نالي هڪ وائي وٽ هڪ وڏو ٻن (آن جو ماڻو) هو، تنهن کان اهو اصطلاح ٺهيو.
- (ب) 'پنج پنجوءَ' جا ڪٽائي پيا آهن، يعني 'ٻار هوئي ڪوٽ اٿس' (پشو ڪپس).

ساهتيءَ جا اصطلاح

۱۱۸- ساهتي پر ڪٿي مان اسان کي پهڪا نه مليا آهن؛ جهڙوڪ؛

(۱) اول ٻيٽ پنڄوءَ جو ٻار ٻچا سڀ ٻوءَ.

(۲) 'چٽي چنيجن جي، ٻرڻ تي پيئي، چنيجا ۽ ٻرڻ نالي ٻه ڪوٽ موري تعلقي ۾ هڪٻئي جي آسهون سامهون، ٻن وڏن شاهي دڙن تي ٻڌل آهن. اصل ٻنهي ڪوٽن وارا هڪٻئي کي ڪهڻو ويجهو رهندا هئا. هڪ لنگا کي ڌاڙيلا ڪن چنيجان کي ڌاڙو هڻڻ ٿي ويا پر رات جي وڪڙي ۾ پلجي وڃي ٻرڻ کي ڌاڙو هنيائون. هاڻ جڏهن هڪ جي بدران ٻيو آهي ۽ ۾ اچي وڃي، يا هڪ جو ڏوھ ٻئي تي پوي، تڏهن ائين چون.

(۳) 'قلوءَ وائي رات وهاڻي، ڪالهين ڪندي ڪوئي ڪاٺي. قلوءَ نالي هڪ وائيو ڪوٽ ڀريا تعلقي نوشهري ۾ ٿي گذريو آهي، جنهن بابت هڪ ڪيت به ٺهيل آهي نه. قلو هڪ ڪولاڻو هو، مڙي جهڙو وائيو هو.

(۴) 'اهڙي جيڪ ڪيائينس، جهڙي ٻرڙي ڪٿي ٻارن سان. ٻرڙن جي ذات وارا نوشهري ۽ ڪنڊياري تعلقي ۾ گهڻا آهن. هڪ ڪوٽ سندن نالي پٺيان 'ٻرڙا' سڏجي ٿو. هن پهڪي جو بنياد هن طرح آهي: هڪ لنگا کي ٻرڙا پنهنجا ٻار پنهنجي ڪجهن ڌاڻيائيءَ جي سنڀال هيٺ ڇڏي، پاڻ لاڀاري تي ويا. پٺيان ٻارن ڪهڻو هلاڪ ڪيس، ته ٻرڙي اهڙو ڪم ڪيو، جو ٻارن

کي ان جي ڪنڊيءَ ۾ بند ڪري سندن ماڻهن کي وڃي هٽايائين ته پنهنجا ٻار وڃي پاڻ سنڀاليو. مون کان سنڀاليا نٿا ٿين. انهيءَ نان اهو بهاءُ ڪو پيو.

(۵) ٻوڙي اوي نه ٻاجهه پر ۾ ٿو ڀاءُ مري. جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي ڪنهن غريب ڀاءُ ڀرائي جو قياس نه ڪندو آهي، تڏهن ائين چئبو آهي.

(۶) ٻيو هر ڪو اچڻو وڃڻو، پيو ٿاڻائي.

پمون (پن) نالي ساهتيءَ جو هڪ واڻيو لڳائي ٻوڙي هو، تنهنڪري جڏهن ڪو ماڻهو هڪ هنڌ ڪهڻو وقت ڪپ ڪوڙي ويهندو آهي، تڏهن هن لاءِ ائين چئبو آهي.

حيدرآباد طرف جا اصطلاح ۽ ٻها ڪا

۱۱۹- ڀاڳوءَ نالي هڪ شخص حيدرآباد ۾ ٿي گذريو جنهن کي ’جهڳلو‘ ڪري چيو ٿايندا هئا. هڪ وڏو ڪٽورو ساڻ ڪڍندو هو، جنهن ۾ جيڪر ٻه سیر چانورن جا پنڃي سگهن. ڪنهن وعانءَ وڌائي تي ويندو هو ته ٻچندا هئس، ته ’ڀاڳو، ڀلاھ، ڪيئي؟‘ پهرين ته ناڪار ڪندو هو پر انهي پنهنجو ڪٽورو ڪڍي چوندو هو، ته چڱو هن وٺيءَ ۾ کڻي داڻا ڏينم. انهيءَ ڪري ’ڀاڳو‘ جهڳلي واري وٺيءَ معنيٰ تمام وڏو ٿانءُ.

(الف) حيدرآباد ۾ گنگوءَ نالي هڪ پڪوڙائي نهايت عمداءَ پڪوڙا تريندو هو، تنهنڪري گراھڪن جي وٽس ڪهڻي پيو، هوندي هئي ۽ ڏاڍو ڪوڙ لڳو پيو هوندو. انهيءَ سبب ’گنگوءَ وارو ڪوڙ‘ معنيٰ تمام ڪهڻو ڪوڙ.

(ب) 'واچان' نالي هڪ ڪم عقل زال ٿي گذري آهي. جا پاڻي پرندي هئي پرڻ ۾، ۽ آلا چيئا نوڙيءَ ۾ ٻڌندي هئي! انهيءَ سبب 'واچان' معنيٰ چري. بهاکو آهي ته 'چريا' ڏينهي چارن واچان ونجي هڪڙي. يعني هڪڙي واچان چئن چرن جي برابر آهي. اهڙيءَ طرح سڄيءَ سنڌ ۾ ڪيترا اصطلاح ۽ بهاکا ڪن استاني ڪالھين تان ٺهيل آهن. وڌيڪ مثالن لاءِ ڏسڻو مصنف جو جوڙيل ڪتاب 'بهاڪن جي پيڙھ' ۽ 'بگڻند' ياڳو بهرون ۽ ٻيو.

لاڙيءَ جون حدون

۱۲۰۔ سنڌ جو ڏاکڻو ڀاڱو جو وچولي جي هيٺان آهي ۽ وچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو لاڙ سڏجي ٿو. لاڙ جا ٻه ڀاڱا آهن: هڪڙو حيدرآباد ضلعي وارو لاڙ، جو بدين ۽ ٽنڊي باگي کان ويندي بلڙي شريف، تعلقي کونيءَ تائين آهي. اتان ڪوھ ڏنڊ ڀري سهرڙور ٻڌوري تعلقي جي جهوڪ شريف (ميران پور) ۾، شاهه عنايت صوفيءَ جي درگاهه آهي. انهن ٻن ناسور درگاهن جي وچ کان وٺي، ڪراچي ضلعي جو سمورو ڏاکڻو ڀاڱو، جو ڪيٽي بندر ۽ ڪراچيءَ طرف لڙي اچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو ڪراچي ضلعي وارو لاڙ آهي. انهن ٻنهي ضلعن جي لاڙ جي ٻولي ”لاڙي“ ڪوٺجي ٿي.

لاڙ معنيٰ لڙيل يا هيٺاهون ڀاڱو. ان جو ضد آهي سرو، معنيٰ مٿيون يا اتر وارو پاسو. اڳي ڪڇ جي رڻ ڏي سمنڊ هو، جنهن جو پاڻي بدين تعلقي جي ڀريان گهاري شيخياڻيءَ واري رڻ ۾ اڀندو هو، جنهنڪري بدين تعلقو به سمنڊ سان لڳو بڻيو هوندو هو (ڏسو صفحو ۱۴۱) هاڻي اوڏهين سمنڊ ڪونهي، تنهن ڪري اها تائين لاڙ سڏجي ٿو.

لاڙي ٻوليءَ جو درجو

۱۲۱۔ لاڙ جي ٻوليءَ تان اسان جا ڪيترا ماڻهو خندو ڪندا آهن، ۽ سنڌ جي ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان

ان جو درجو گهٽ ليکيندا آهن. حقيقتون لاڙ ۾ رڳو هندن جي ٻولي ڪڇي آهي، جو انهن مان ڪيترا لاڙ جا اٽلڪا رهاڪو آهن ۽ سندن ٻوليءَ تي دراوڙي ۽ داردڪ (ڪشميري وغيره) جو اثر ٿيو آهي. لاڙ ۾ جيڪي مسلمان آهن، تن مان بلڙي شريف ۽ ٽڪڙ شريف وارا سيد توڙي سيد ساجن سوائي ڪوچي (ٽنڊي باگي طرف) واري جو اولاد علوي سيدن سان آهن، جن جو شهر ’متعلوي‘ (مٽياري) هالا تعلقي ۾ آهي. اتان لڏي پوءِ هتي اچي رهيا هئا. اهڙيءَ طرح ٿئي طرف جا ڪيترا سيد ۽ ٻيا مسلمان ارغونن جي صاحبين ۾ ٻين هنڌان لڏي اتي اچي رهيا هئا. اهي لاڙ ۾ پوءِ آيا، تنهنڪري سندن ٻولي، لاڙ جي اصلوڪن رهاڪن جهڙي ڪڇي ڪانهي، پر انهن کي به اتي آئي گهڻي درمي ٿي ويا آهن، تنهنڪري هن وقت لاڙ جي هندن توڙي مسلمانن جي اچارن سان لاڳاپو رکندڙ ڪي اهڙيون علحددون ڳالهائون آهن، جي سنڌ جي ٻئي ڪنهن به ڀاڱي جي ٻوليءَ ۾ ڪينهن، جنهنڪري لاڙيءَ جو ڌار دفعو ليکجي ٿو. ان ۾ ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح به علحدا آهن. شاهه جي رسالي ۾ جيتوڻيڪ عربي، فارسي، نج سنسڪرت ۽ پراڪرت ۽ نج سنڌي لفظ گهڻا آهن، ته به لاڙي لفظ به ڪيترائي آهن ۽ اچار به سمورا لاڙي اٿس، جنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو، ته سڄو رسالو لاڙي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. انهيءَ سبب گهڻا مثال رسالي مان ڏبا، پر انهن ڳالهين جي ذڪر ڪرڻ کان

اڳي ڪي تاريخي حقيقتون ڄاڻائجن ٿيون، ته سمجهڻ سولو ٿئي، ته ڇو ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان لاڙ جي ٻوليءَ جو نمونو نرالو ٿيو آهي.

لاڙ ۾ دراوڙ

۱۲۲- قديم زماني ۾ سنڌ ۾ دراوڙ رهندڙ هئا ۽ هن وقت به اوڏ ۽ ماڱر (ماڇر) ذات جا مهاڻا رهندا آهن (صنحو ۲۰). اهي سنڌ جي آڳاٽن دراوڙن جو اولاد آهن، ڇا پوءِ ڏکڻ هندستان کان آيا، سا هڪ ڪانهي. ايترو معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترن صدين کان سنڌ، ڪڇ ۽ ڪڇرات جا وڻجارا ملبار طرف وڻج واپار لاءِ ويندا هئا. اڄ به مغلين تعلقي جاتي، ڪڇ ڀڄ ۽ ڪڇرات طرف جا ميربحر، دنگيون هاڪاري ملبار طرف وڃن پيا. هن وقت لاڙ ۾ ڪي مهاڻا آهن جي ماڱر (ماڇر) ذات جا آهن. انهيءَ ذات وارا مهاڻا ملبار ۾ به ڪهڻا آهن.

نون سمو، آڱ ڪنڊري مون ۾ عيبن جوء.

پسي راڻين روڻ، مٿان ماڱر مٿين. (شاهه)
سنڌ جو حاڪم ڄام تماچي سمي گهراڻي مان هو، سو نوريءَ ڌلي هڪ مهاڻي، ذات جي ڪنڊري پريو هو. مٿين بيت ۾ شاهه صاحب نوري مهاڻيءَ کي 'ماڱر' سڏيو آهي. اهي ماڱر ذات جا مهاڻا ڪنجهه ڏيڏي هئا، جا هيلابا، تعلقي ٺٽي ۾ آهي. ان وقت سمن جي گاديءَ جو هنڌ 'ساموڻي' هو، جو اڄ هڪ ننڍڙو ڳوٺ ٺٽي کان ڏيڏ ڪوھ پري مڪلي ٽڪريءَ جي اتر طرف، پنھن ڇيڙي تي آهي، ڄام تماچيءَ ۽ نوريءَ جون تربتون

اڄ تائين اتي آهن. اڳي درياءُ اتان وهندو هو. ان وقت ٿئي جو شهر اڃا ڪونه وسيو هو ۽ سجاول وارو پاسو سنڌونديءَ جي پاڻيءَ هيٺ ٻڏو پيو هوندو هو. انهيءَ سموري اراضيءَ ۾ ماڻگر ذات جا مهاڻا رهندا هئا، جي ماڻهن کي اتان پتن لنگهائي ٻار ڪندا هئا. سجاول پاسي ’ماڻگر‘ بدران عام طرح چون ’ماڇر‘ يعني ’ڳڻ‘ کي مڻي ’ڳڻ‘ ڪيو اٿن، نه ته لفظ ساڳيوئي آهي ۽ دراوڙي بنياد جو آهي. بنيادي معنيٰ اٿس چار رکندڙ يعني مهاڻو. اهي ماڇر يا ماڻگر ذات وارا هن پاسي ايترا گهڻا هئا، جو اڄ به سڄو سجاول وارو پاسو سندن نالي پٺيان ’ماڇر‘ سڏجي ٿو. سجاول ۾ ’ماڇر‘ نالي هڪ ڍنڍ به آهي. انهن آڳاٽن مهاڻن جو اولاد اڄ تائين سجاول طرف جنهن ڳوٺ ۾ رهي ٿو، سو ڳوٺ به سندن نالي پٺيان ’ماڇر‘ سڏجي ٿو.

لاڙ ۾ جهوپير يا جهوپو

۱۲۳- قديم زماني کان وٺي لاڙ جو پاسو وڻج واهار ڪري مشهور هو. تنهنڪري جيڪي قومون ٻاهران ٿي آيون تن جي گهڻي ڌرم اوڏهين هئي. ڪلجڳ شروع ٿيڻ وقت ڪي پيشاڇ لوڪ داروستان ۽ ڪشمير طرف آيا، جن مان پوءِ ڪن پنجاب ۽ سنڌ ۾ به اچي بئڪون وڌيون، ۽ سندن ٻوليون هينئر داردڪ ٻوليون سڏجن ٿيون (صفحو ۳۵). انهن لوڪن مان ڪي اڄ تائين ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾ آهن.

سميون ڪري سينگار، راءِ ريجهائڻ آڻيون،

ڄام هٿ ۾ چار، چلي ڇيرون وڃ ۾. (شاه)

جپير ذات جا مهاڻا آهن، جن کي جهپير، جهپيل، جبير ۽ جبيل بہ چون ٿا. اهي هيٺر بہ ڪشمير ۽ پنجاب طرف ججهي تعداد ۾ آهن. سمن جي صاحبيءَ ۾ توڙي شاهه صاحب جي وقت ۾ اهي شايد ڪنجهه ڏنڊ ڏي ساگر (ماچر) ذات وارن مهاڻن سان گڏ رهندا هئا، جنهنڪري سٺين بيت ۾ شاهه صاحب سندن نالو بہ آندو آهي. اهڙيءَ طرح داردڪ ٻولين ڳالهائيندڙن مان ڪي ٻيا بہ لاڙ ۾ هوندا تہ عجب ڪونهي. لاڙي ٻوليءَ مان ايترو ظاهر آهي، تہ ان تي ڪجهه اثر دراوڙي ٻولين جو ۽ ڪجهه اثر ڪشمير طرف جي داردڪ ٻولين جو گهڻو ٿيو آهي، تنهنڪري انهيءَ جي اثر جو ڌار ذڪر ڪجي ٿو.

لاڙيءَ تي دراوڙي اثر

۱۲۴- دراوڙي ٻولين ۾ وسرگ (Aspirates) يعني 'ه' جي اچار وارا اکر ڪنهن بہ آرڊن جي سنسڪرت توڙي پارسين جي زنداويستا ۾ آهن. آرڊن جي سنگ ۾ دراوڙ لوڪ سنسڪرت سکيا، پر پورا اچار ڪرڻ نہ ايندا هئا، جنهنڪري وسرگ اکر مان بنيادي اکر ڪڍي باقي 'ه' جو اچار بچائيندا هئا. اهو رواج هوءَ پراڪرت ۾ اهڙو زور ٿيو، جو پراڪرت ڳالهائيندڙن اهڙن اکرن کي ڄڻ تہ مرکب اکر ڪري ٿي لکيو. خود سنسڪرت ۾ ڪن لفظن جي حالت ۾ ائين ٿيو. قديم سنسڪرت ۾ 'ڪهن' معنيٰ هئڻ يا مارڻ. انهيءَ

’ڪهن‘ لفظ مان ’ڪ‘ نڪري وڌو، جنهنڪري هاڻوڪيءَ سنسڪرت ۾ ’ڪن‘ معنيٰ مارڻ، جنهن مان سنڌي لفظ ’ڪڀڻ‘ ٺهيو آهي. ساڳيءَ طرح قديم سنسڪرت ۾ ’ڪرپ‘ معنيٰ جهلڻ، جنهن جو اچار هاڻوڪي سنسڪرت ۾ آهي ’ڪرم‘ جنهن مان ڪرمڻ لفظ ٺهيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي جهلڻ يا جهلجڻ. انهيءَ ’ڪرمڻ‘ لفظ جو اچار لاڙ ۾ آهي ’ڪڙمڻ‘، جنهن مان ’ڪڙيو‘ ۽ ’ڪڙو‘ لفظ ٺهيا آهن.

’سيخن‘ ماه ڀڄاءَ جي نالو ڪهڙا ٺهيا جو. (شاءِ) هتي ’ڪڙو‘ معنيٰ ٽو ڪهڙيو يا ورتو. هيءَ لاڙ جو لفظ آهي. ساڳيءَ ريت ’سڪيو‘ جو اچار ڦري ٿيو ’سهيو‘ يعني ’ڪ‘ مان ’ڪ‘ نڪري وڌو، جنهنڪري باقي ’ه‘ جو اچار رهيو.

’سهيو‘ سڪيو جنڊڙو وڌو چيري ۾ ڄاڻي. اهڙيءَ طرح دراوڙي ٻولين جو اهو اثر سڄيءَ سنڌي ٻوليءَ تي ظاهر ٿيو آهي، پر لاڙ جي ماڻهن جي ملبار طرف جي دراوڙن سان لڙاءِ وڇڙ پوءِ به هلي آئي ۽ اڄ تائين هلي اچي. ماجر ذات جا مهاڻا جي اصل ملبار طرف جا آهن سي ججهي تعداد ۾ هئا ۽ اڄ تائين لاڙ ۾ آهن، ته سڀاويڪ طرح دراوڙي ٻولين جو لاڙي تي ڪجهه سرس اثر ٿيو آهي. مثلاً

’مونهاڻي اڳي، گهڙو سڀ گهڙا کلي‘.
’مونهاڻي اڳي‘ معنيٰ مون کان ئي اڳ ۾. هتي ڏسو ته ’کان‘ حرف جر مان بنيادي اکر ’ڪ‘ ڪڍي

باقی رڳو 'م' جو اچار بچايو ٿو، (ڪ = ڪ + م).
 ساڳيءَ طرح شاهه جي رسالي ۾ ڪيترن هنڌ 'توکان'
 بدران 'توهان' ۽ اوهان کان بدران 'انهان' لکيل
 آهي. مثلاً

'ساريان ڪاڏ سرير ۾ طاقت توهان ڌار'
 توهان معنيٰ توکان. 'آن اهيان آنهان ڌار'. 'انهان'
 معنيٰ 'اوهان کان'. هن ريت 'کان' بدران 'هان' چوڻ
 جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ لاڙ کان سواءِ ٻئي ڪنهن به
 هنڌ ڪونهي. هي دراوڙي ٻولين جو اثر آهي.
 لاڙيءَ تي داردڪ ٻولين جو اثر

۱۲۵۔ داردڪ ٻولين ڳالهائيندڙن ۾ اهڙن وسرگ
 اکرن بابت قاعدو ٿي. التو آهي.

سرڪريٽرسن ڄاڻايو آهي ته ڪشمير طرف داردڪ
 ٻولين ۾ نرم وسرگ اکرن (Sonant aspirates) ڪم
 جه، ڍ، ڏ ۽ پ ڪي اوسرگ Disaspirate ڪندا
 آهن، يعني منجهانئن 'م' جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آهن.
 ائين به ڪولي ڇهه ائس ته لاڙي ٻولي انهيءَ ڳالهه ۾
 داردڪ ٻولين سان مشابهت رکي ٿي. ان لاءِ هيءُ مثال
 به ڏنا اٿس:

گهـ. ڊگهو بدران چون ڊگو، گهڻو بدران چون کڻو،
 گهر بدران گر ۽ گهوڙو بدران گورو.

جهـ. ججهو ۽ جهوس بدران چون ججهو ۽ جهوس put no him
 ڀـ. ڪڍ بدران ڪڍ، ننڍو بدران ننڍو ۽ ريڍار بدران ريڍار.
 ڙـ. چڙهيو بدران چريو ۽ ماڙهو بدران مارو (مائهو).

ٽيـ بدران ديءَ، لڏو بدران لڏو ۽ ٻنڌ بدران ٻنڌ.
 پـ پاڻ بدران پاڻ، ٻريو بدران ٻريو، ڀيڻ بدران ڀيڻ ۽
 پوٽ بدران پوٽ.

ٺـ ماڻهو بدران ماڻو، ٻڻهي بدران ٻڻي hte father
 رمـ ورهين (کان) بدران ورن (کان) from years
 ومـ اوھين بدران اوھن (آئين) ۽ توھين بدران توھن (نعمين).
 ڏسو لنگشسٽڪ سروي آف انڊيا، جلد اٺون، ٻاڳو ۱۱

صفحو ۱۷۰ ۽ ۱۷۱.

مٿين مثالن تي ويچار ڪرڻ سان سمجهي سگهجي
 ٿو ته اها عادت ڪجهه قدر اسان ۾ به آهي. مثلاً شمسڪرت
 لفظ ڪٽنب بدران چئون ڪٽنب، وليداس بدران وليداس
 ۽ مڌ بدران مڌ يعني شراب.

مھيسر جي مد، جي مٽ مڏھين هو. (شاه)

هيءَ عادت لاڙ جي ماڻھن ۾ گهڻي آهي ۽ اهو
 هڪ مکيه سبب آهي، جنهنڪري لاڙي ٻولي ڪڇي ۽
 ڪل جهڙي ٿي پيئي آهي. هنن مثالن مان به ٿي ڳالھيون
 ٻيون به ظاهر آهن، جن جو ذڪر ڪجي ٿو.

۱۲۶- ”هـ“ جو اچار سـ سرگريٽرسن جي ڏنل
 مٿين مثالن مان معلوم ٿيندو ته لاڙ جا ماڻهو نه رڳو
 وسرڪ اکرن مان ”هـ“ جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آهن،
 پر ”هـ“ اکر ڌار هوندو آهي، نه اهو به ڪونه اچاريندا آهن.
 مثال ڏنا اٿس ته ”چڙهي“ بدران چون ”چڙ“ ۽ ”ورهين کان“
 بدران چون ”ورن کان“. اها عادت لاڙ جي ماڻھن ۾ سڄي پڄ

ايتريقدر زور آهي، جو ”آهيان“ بدران چون ”آيان“،
 ”ٻاهر“ بدران ”ٻار“، ”ٺهراڻو“ بدران ”ٺهراڻو“، رحمت الله
 بدران ”رحمت والا“ ۽ ”لوڻو“ بدران ”لو“. لاڙ جا مسلمان
 جيتوڻيڪ ايتريقدر ”هم“ سان هاڃو ٿا ڪن ته به انهيءَ
 عادت کان صفا آڃا ڪينهن.

”ائين جي ورن وارون سرتون، سڙتون“ (شاه).

هتي ”اوهين“ بدران ”ائين“ ڪم آيل آهي.
 ”سيخن ماءُ، پڇاء جي نالو ڪپڙا ٺيهه جو“.

هتي مصدر ”گهرڻ“ معنيٰ ”وٺڻ“ تنهن مان ”گهرهه“
 بدران ڪپڙا لکيل آهي.

”اڏا ڇڪڻ ڇاڻ، مهجي مڙج نه سهي مڪڙي“ (شاه)
 هتي ”ڇاڙهه“ بدران ”ڇاڙ“ لکيل آهي.

ساڳيءَ طرح ”ڇاڙهيڪو“ بدران ”ڇاڙهڪو“ لکيل
 آهي. اصل صحيح اچار آهن به اهي. ديشي لفظ ”ڇڏئي“
 معنيٰ ڇڏهي ٿو. هتي ”ڇڏ“ سڄي ”ڙ“ ٿيو آهي ۽ ”هه“
 جو اچار آهستي ڪونه. ساڳيءَ طرح اسپن ڇئون ”ڪالهه“
 ۾ رسالي ۾ لکيل آهي ”ڪال“. اهو اصل سنسڪرت
 لفظ ”ڪاليه“ آهي، جنهن ۾ به ”هه“ جو اچار ڪونهي.
 هيءَ وري ٽئين عادت آهي، جا هن وقت زور وٺندي
 وڃي ٿي، جنهنڪري ڪيترا مسلمان ”آدرپاءُ“ بدران چون
 ”آڏرپاءُ“. لاڙ جا هندو ”ڊال“ بدران عام طرح ”ڌار“
 چون، ۽ ”ڊال“ جو اچار ”ڌال“ ۽ ”ڊڊ“ جو اچار ”ڀڙ“
 ڪن ٿا. انهيءَ عادت لاڙ ۾ اڃا گهڻو زور نه ورتو.

آهي، جنهنڪري جتي 'هه' جو اچار ڪهي آهي به ڪونه ڪن.

۱۲۷- ژ ۽ ر- سرگريستن جي ڏنل مٿين مثالن مان هيءَ ڳالهه به ڏسڻ ۾ ايندي، ته لاڙ جا ماڻهو (خاص ڪري هندو) 'ڙ' بدران 'ر' چون ٿا. مثلاً 'گهوڙو' بدران چون 'گورو'. 'گهوڙي' تي چڙهي بدران چون 'گوري' تي چڙهي، ۽ ڪاهه چڙهي بدران چون 'گا چڙهي'. مطلب ته 'چڙهي' ۽ 'چڙهي' ۾ تفاوت ڪونه رکن. حيدرآباد ۽ لاڙ هڪجهڙي سان ڪڏيا پيا آهن، ته لاڙ جو اهو اثر حيدرآباد جي هندن تي به ٿيو آهي، جن کي به 'ڙ' ۽ 'ر' جي تفاوت جي اڪثر سڌ ڪانه پوندي آهي، جنهنڪري انز وارا مثالئن ڪندا آهن. درسي ڪتابن ۾ جيتوڻيڪ حيدرآباد طرف جي سنڌي ڪم اچي ٿي، ته به ان ۾ ڙ ۽ ر جو فرق رکندا آهن.

(الف) ت، ڊ ۽ ڍ اکرن ۾ ٿورو 'ر' جو اچار آهي، پر لاڙ جا ماڻهو اهو ڪونه ڪن. (ڏسو صفحو ۹۸).

لاڙ جي ماڻهن جون ٻيون حالتون

۱۲۸- سنڌيءَ ۾ سڀڪنهن لفظ جي ٻيڙيءَ ۾ ڪانه ڪا اعراب آهي، جنهن جو اچار سرحد ڏي ڇڏي ريت ڪن ٿا، ۽ شڪارپوري آيو سر سان اچارين ٿا. وچولي طرف ان جو اچار اهڙو اٿلڪيءَ طرح ڪندا آهن، جو ڌارو ماڻهو سندن ڳالهائڻ مان جيڪر سمجهي ڪين سگهي، ته هر هڪ لفظ جي ٻيڙيءَ ۾ ڪا اعراب

آهي. لاڙ جا ماڻهو، خاص ڪري هندو، آهو اچار اڪثر ڪونه ڪن. ’م‘ جو اچار ته ڪونه ڪن، پر وسرگ اکرن مان به ’م‘ ڪڍيو ڇڏين. انهيءَ سبب ’پاه‘ بدران چون ’با‘ ۽ ’بام‘ بدران به چون ’با‘ ۽ ’آء‘ ۽ ’ماء‘ بدران چون ’آ‘ ۽ ’ما‘.

۱۲۹- لاڙ جي هندن توڙي مسلمانن کي لفظن جي اچارن مسائل جي عادت به آهي. جهڙوڪ ’پيءُ‘ بدران چون ’پيء‘ Pe؛ ’ڇوڻيس‘ بدران چون ’ڇينس‘، معنيٰ ’هن کي چئو‘. ’ڪاٺل‘ بدران چون ’ڪريٺل‘، ’ڪريٺان‘ ڪهڙو؟ معنيٰ ’ڇا ڪان؟‘ (ڪهڙي شئي ڪان؟).

(الف) لاڙ جي ماڻهن کي ’ا‘ ۽ ’اي‘ جي عادت به گهڻي آهي. ’اڄ‘ ۽ ’وڃ‘ لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني ’ا‘ آهي؛ پر لاڙ ۾ انهن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ رور يعني ’ا‘ جو اچار ڪندا آهن، سو به اڻلکيءَ طرح. ’ڏنائينس‘ بدران چون ’ڏئينس‘ ۽ ’ڇوڻيس‘ بدران چون ’ڇينس‘ معنيٰ ’هن کي چئو‘. هن ريت به اچار سميون ڏنڍڙا ٿيو پون.

(ب) لاڙ جي ٻولين ۾ داردڪ ٻولين وانگر ’ادغام‘ (Epenthesis) به آهي. مثال:

”گهڙي گهڙو هٿ ڪري چيلو، ٻڌي چوئو، مهجو من ميهار کي پيار وڃي ٻوٽو، ”گهوتو ۾ گهوتو، مون کي محب ميهار جو.“ (شاهه) ’پهچڻ‘ مان ’پهتو‘، پر مٿي پيءُ ست ۾ لکيل آهي ’ٻوٽو‘. هتي ڏسو ته لاڙ جي ماڻهن پنهنجي عادت پٽاندڙ

’پهتو‘ لفظ مان ’ه‘ جو اچار ڪڍي ڇڏيو آهي، ته لفظ ٻڃي ها ’پهتو‘۔ هتي ’پ‘ جي مٿان زبر يعني ’آ‘ ۽ ’ه‘ جي مٿان پيش يعني ’آ‘ جو اچار آهي. انهن ٻنهي جي ميلاپ سان ’او‘ جو اچار پيدا ٿيو آهي، جنهن ڪري چون ’پوتو‘. ساڳيءَ طرح ’جهڻ‘ مان ’جهڻيو‘، هر لاڙ ۾ چون ’ڇوڏو‘ اهڙيءَ طرح ساڳئي لفظ ۾ هڪ اعراب جو هيءَ تي اثر ٿئي ٿو. هن کي ’ادغام‘ چئبو آهي. هيءَ هڪ سنڌي Euphony جو قسم آهي. ان جو وڌيڪ ذڪر سنڌي ’صرف‘ جي اصولن ڄاڻائيندي ڪبو. هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو، ته اهو به هڪ وڏو سبب آهي، جنهن ڪري لاڙ جي اچارن ۾ سوس Contraction ٿي آهي.

لاڙي وياڪرڻ جون حڪمديون ڳالهائون

۱۳۔ اسمن جو ڦيرو۔ لاڙ جا اچار ڦريل آهن، تنهن ڪري اسمن جو ڦيرو به نرالو اٿس۔ جهڙوڪ ’هيءُ‘ بدران چون ’هي‘ Pe؛ تنهن ڪري عام صورت ۾ جمع ’پيڻ‘ (Pen) معنيٰ ’هنن جو پيءُ‘ ’زال‘ جو جمع چون ’زاليون‘، تنهن ڪري عام صورت ۾ جمع ’زالين‘۔ شاه جي رسالي ۾ ائين آهي:

”ڪنن ڪنن ماڙهين پئي ڪل ڪائي“۔ سورٺ
لاڙ ۾ ’ماڻهو‘ بدران چون ’ماڙهو‘ (ماڙو)، ته عام صورت ۾ جمع ’ماڙهين‘.

(الف) ”له، ساءِ، سنيارون، لهرن لوڏي نه ران“ (شاه)
ڪتابي سنڌيءَ ۾ ’لهر‘ جو جمع لهرن يا لهرڙون

۴ عام صورت ۾ جمع ”لهرين“ (لهر + ان) ۽ ٻر لاڙ ۾ چون ”لهرن“ (لهر + ان) معنيٰ ”آ“ بدران ”ا“ چون ٿا. عدد۔ ”ڪارھين ڏينھن ڪرم ورنور ڀرا ڳڻن جو.“ (شاهه) ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾ يارھن“ بدران اڪثر چون ”اڳيارھن“ يا ”ڪيارھن“. حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ اڪثر چون ”ڪارھن“، جنھن جو اچار عام صورت ۾ ”ڪارھين“ (يارھين) آھي.

”پنجن منجهان پھر ٿيا، ائين ٿا ورق ورن“. (شاهه) ”پندرھن“ بدران لاڙ ۾ اڪثر چون ”پنرھ، يا ”پٿرھن“، جو نچ پراڪرت لفظ آھي. ”نوانوي“ بدران عام طرح ”ودانوي“ چوندا آهن.

ضمير خالص۔ ”آن آھيان آنھان ڌار“ آن = مان. ”آن ڪي ساٿ ڏنوءَ“ آن = اوھان.

مطلب تہ ”آن“ جو اچار جھڙو ضمير متڪلم ۾ تھڙو ضمير حاضر ۾

۔ ”آئين پڻ سمھو ناڪھا“. آئين = اوھين. ”آوءَ ٺاٺي ۾ فرمان“۔ ”ھو“ بدران ”آو“۔ جمع ”آوءَ“. ”فاني ٿيا في اللہ ۾ ھوءَ سين ڪڍيا ھوءَ“. (شاهه)

مسلمان ”ھو“ بہ چون، پر ”ھو“ جو جمع ”ھوءَ“. ”ھن نان لڄ لٿي“۔ هن جو جمع ”ھنن“ (”ن“ ھيلان زير) ”هاڻي آڃيو آن ڪي“۔ آن جو جمع ”آن“ (”ن“ ھيلان زير) ضميرن جي جمع جوڙڻ جا اھي نمونا لاڙ جا آهن.

ضمير هئڻ ڪري - 'پنهنجو' بدران هندو چون 'پانجو'
 يا 'پينجو'؛ 'پاڻ' بدران 'پنڊ' به چون.
 ضمير موصول ۽ جواب موصول - 'جنهن' ۽ 'تنهن'
 بدران لاڙ جا هندو چون 'جين' ۽ 'نون' (ڏسو صفحو ۹۷).
 ضمير استفهام - 'ڪٿه' يا 'ڪوھ' معنيٰ چو ۽
 ڪڇا يا ڪڇاڙو معنيٰ ڇا؟ (سنسڪرت : ڪمسات + ڙو).
 اهي ضمير رکڻ لاڙ ۾ ڪم اچن ٿا.
 صفتي ضمير - اهڙو، جهڙو، تهڙو ۽ ڪهڙو بدران
 هندو چون آيرو، جيرو، تيرو ۽ ڪيرو؛ ايهو، ايو، جيهو-
 جهو، تيهو-تهو ۽ ڪيهو-ڪهو به چون.
 "جيئي سا تهه، ٻانهي ٻاروچن جي،
 حجت موت پنهونءِ سين، مون ڪمڻي ڪيئي" (شاهه)
 فعل - ڏنائينس بدران چون ڏنينس. ڪاڻس - ڪيئن.
 چهتيو " " چوڻو. بهتو-پوتو.
 آهيان " " آهيان. چڙهي-چڙڻ.
 'اچ' ۽ 'وڃ' جي ٻڇاڙي ۾ پيش يعني 'ا' جو اچار آهي،
 تنهن جي بدران زير يعني 'ا' جو اچار ڪندا آهن.
 'ماريندس' ۽ 'د' مٿان پيش 'ا' آهي، تنهن جي بدران
 زير يعني (ا) جو اچار گڏيندا آهن. 'چو- ڪڇا
 ڪيئي؟' يعني 'چئو ڇا ڪيئي؟' (چو=چئو).
 "طالب ڪش، سونهن سرس، روسي ۽ چو آهي". (شاهه)
 'روسي ۽ چو' آهي معنيٰ 'روسي ۽ چهر آهي'. (چو=چئو)
 پر هن کان وڌيڪ گهڻا ٻيا زمانا مضارع ۾ اٿن،
 جنهن جو ذڪر ڌار ڪجي ٿو.

مضارع۔ ”چـمان نـنـ چئـج“، چـان=چوان.
 ”چان“ ڪهڙو هندس ڪٿي ”چان=چوان.
 ”ڪلهنئون ڪورين عاشق“ عبداللطيف ”چي“.

هتي ’چوي‘ بدران ’چي‘ ڪم آيل آهي.
 ”ڪريو مهاڙ ملير ڏي روءِ آڻي ۽ چوء.“ (شاه)
 ’روء‘ معنيٰ ’روئي ٿي‘، ۽ ’چوء‘ معنيٰ ’چوي ٿي‘.
 هتي ’اي‘ جو اچار ڪهڙجي ’ا‘ ٿيو آهي.
 ”وچين ۽ ويلا هون، سنجهي رهن سمهين،
 مهيسي منهن پانهنجو، ڌاران ڏوڙ نه ڏون“.

’هئن‘ (هجن) بدران چون ’هون‘ ۽ ’ڏئن‘ بدران ’ڏون‘
 ”هيڏا هاڃا ٿين، ٻري هن پنيور ۾“.
 هتي ’ٿين‘ بدران ’ٿين‘ (ٿي+ن+ن هيلان زهر يا ’ا‘).
 ”هوت پنهنون ٿا نين- (ٿي+ن+ن “ “ “ “).

”جانب منهنجي چـي ۽ ۾ تـوجـي طـمع هـوء،
 ڪل ڪاتي. وڏ اگـرا، ادب ڪـرم ڪـوء،
 پائيان پال سندوء، جي ساڃن سنئون نهاريين“.
 هتي ’هوي‘ بدران ’هوء‘ ۽ ’نهارين‘ بدران ’نهاريين‘
 لفظ ڪم آيل آهن. ساڳيءَ طرح:

”تون ڏهين، تون لاهين، تونهن هادي رب“.
 اسمن کي عام صورت جمع ۾ آڻڻ لاءِ به اهو ’اين‘
 جو اچار ڪڍندا آهن، جيئن مٿي چيو ويو آهي.
 ظرف ۽ حرف۔ لاڙ ۾ ڪي ظرف ۽ حرف نرالا آهن،
 (۱) ”جاڙ جيان ٿي جيڏيون!“ جاڙ معنيٰ اجاڙو.

(۲) ”آءُ نمائي نڪڻي“ نڪڻي-ٻنهي، بلڪل.

(۳) ”مڃڻ پائين گهٽ“ مڃڻ-متان.

(۴) ”ٿو پٺان“ معنيٰ نهنجي پٺيان يا پرپٺ.

(۵) ”مهند“ معنيٰ ’اڳي‘ ۽ ’مهندان‘ معنيٰ ’اڳيان‘.

لاڙ ۾ ’مهند‘ بدران عام طرح چون ’مانڌ‘ معنيٰ اڳي، ’مانڌان‘ معنيٰ اڳيان.

(۶) ’ڪنا‘ معنيٰ کان. ’گر‘ معنيٰ وٽ.

(۷) آءُ نمائي نڪڻي- نڪڻي معنيٰ ٻنهي، بلڪل.

(۸) ’جيانهن‘ معنيٰ جنهن لاءِ، ۽ ’تيانهن‘ معنيٰ تنهن لاءِ، تنهن سبب.

(۹) ’مل‘ معنيٰ ’وٽ‘ ۽ ’سلا‘ يا ’ملان‘ ’وڌان‘.

”سينڌري سلاءِ لسڳس کان ڪٺار ۾“.

انان، تتان، جتان ۽ ڪٿان بدران اٿان، تٿان، جٿان ۽ ڪٿان چون (ڏسو صفحو ۸۸).

لاڙ ۾ ٻروچن جو پير گهڻو ڪونه پيو، نه ته هنديءَ وانگر.

لفظن جي وچ وارو ’ت‘ اکر، آڻي ڪڍيو ڇڏين.

ضميري پڇاڙيون- تنهن ”ڪم ڪريان ڪيئن“.

سامه وڏو سيٺان“.

لاڙ ۾ ’سان‘ (حرف جر) بدران چون ’سين‘ ۽

ان جي پٺيان ضميري پڇاڙين کڏڻ مهل ’سين‘ بدران ’سيڻ‘

چون- جهڙوڪ ’سيٺان‘ معنيٰ ’ساڻن‘ يا ’هنن سان‘-

ساڳيءَ طرح، ڪڻ = ڪي، ڪٿم = مون ڪي، ڪٿيءَ = ٿو ڪي،

ڪٿس = هن ڪي، ڪٿن = ڪيئن، ڪٿياس = کيس يا هن ڪي

”هڪير هائين ڪن جي. ڪير چالي ڪيلاس.“

رسالي جون اهڙيون نحوي بناوتون ڏسي، نئون سائو
هڪواريءَ جيڪر منجهي پوي.

(الف) ”جيڏيون ڏٺيان جي، صورت ساڙ ڄام جي.“

ڏٺيان معنيٰ ڏٺي آن، يعني اوهان ڏٺي (صورت).

”ڏٺان جي هروچ، مون جئن. هوت اکين سين،

مون کي چيان. لوچ، پاڻا پيڻيون چيرين.“

ڏٺان. معنيٰ ڏٺو آن، يعني اوهان ڏٺو (هروچ)

چيان معنيٰ چيو آن، يعني اوهان چيو.

ڏٺيان (صورت) جنس مونث، ڏٺان (هروچ) جنس مذڪره

هن طرح فعل جي ٻين ”آن“ ضمير کي پڇاڙيءَ وانگر

ڪن آڻڻ جو رواج رکيو لاڙ ۾ آهي.

لاڙيءَ جا ملڪدا لفظ ۽ اصطلاح

۱۳۱- لاڙ ۾ ڪيترائي علحدا لفظ ۽ اصطلاح ڪم

اچن ٿا. ڪن جا رڳو اچار ڦريل آهن- جهڙوڪ:

آپ=آپ. آڻاڻو=آچار، ڪٽاڻ. آڻڻ=چاڻڻ.

آڙيڪو=ڪٽيو، ڀڄڻو=دايلو. پٽون=وڇون.

ٽولڙا=جئون، ڪهڻا، جانڪڻ=نيالڻ، ڌرڪڻ=چڙهڻ، چنڊڻ.

ڌار=دال، ڪڙيو=آنڪر ڪو، ڪرمٽ=ٽولڙا، ڪولاڻي=ڦيرائي.

لسڻ=ٽوم، ليس=حاضر، تيار، ميسٽ=پيسٽ، ڌر، نمرؤ=خوش،

چڱو پلو، ونڊير=مينيئون، صاحب.

”پنهونءَ پيڪان پچنديا“ پچنديا=آڇليا، (شاه)

”ٻاهو ڪيڻ ڏسڻ“ ٻاهون = پٺيان. (شاهه)
 اهڙي طرح رسالي ۾ ته ڪئين لفظ لاڙ جا آهن.
 ”ليڪ سينءَ يا ٻوري سينءَ“ معنيٰ ٿوري وقت تائين.
 ڪهڙي اکري؟ — ڪهڙي حساب؟ يا چاچي ڪري؟
 لڪ لانچن معنيٰ ڪمر ڪشڻ. وي هور هائڻ — وٽج ڪرڻ.
 ۱۳۲ — ”گهر نئي جي کير، سات جني جي سڄيون.“ (شاهه)
 کير معنيٰ وڏائي يا مبارڪ — پٽ ڄمڻ يا ٻڻي ڪنهن
 شَيپ ڪارج ٿيڻ تي وڏائي يا مبارڪ ڏيڻ مهل کير
 ورهائيندا هئا. ڪيرون ڏيڻ معنيٰ واڌاڻون ڏيڻ. حيدرآباد
 ضلعي واري لاڙ ۾ مسلمان جڏهن ڪنهن کي ڪنهن
 ڳالهه تان واڌاڻون يا مبارڪون ڏين، تڏهن چون: ”ادا
 ڪيرون!“ اڳلو ورائي ۾ چوي ”شَيپ ڪيرون“ يعني
 ”چڱيون واڌاڻون“ ”شَيپ“ نج سنسڪرت لفظ آهي، پر
 لاڙ جا مسلمان اهو عام طرح ڪم آڻيندا آهن.
 ۱۳۳ — لاڙ جي مسلمان ڪاسين ۾ ڪيترا اهڙا لفظ
 ۾ اصطلاح عام آهن، جي نه اتي جا هندو ۽ نه سنڌ جي
 ٻئي ڪنهن پاڳي جا هندو. يا مسلمان ڪم آڻين ٿا.
 چون ”ٻنڍي سوڙي اٿي؟“ يعني ماني ڪاڏي اٿي؟
 اڪري معنيٰ موجب ”ٻنڍي سوڙڻ“ معنيٰ (مانيءَ جي)
 ٽڪر کي مرون ڏيڻ يا ڀڄڻ. ۽ پوءِ معنيٰ ٿي ڪرڻ
 ڀڄڻ يا ماني کائڻ. ”ٻر هئڻ“ معنيٰ گهالو وجهڻ يا
 نقصان پهچائڻ: جهڙوڪ ڪو ڪاسي، اڌ روز جيتري
 ڪم ٿي سڄو روز لڳائي نقصان وجهي ته چون ته
 ”ٻر هنيائينس.“ اهڙي طرح منجهر ڏنڊ وارن مهالن ۾

۾ ڪيترائي لفظ ۽ اصطلاح عام آهن، جي رڳو هو پاڻ ۾ سمجهندا آهن، باقي ٻيو ڪو مشڪل سمجهي سگهندو. يورپي لوڪن ۾ به ائين خلاصين جي ٻولي نبرالي آهي، جا هو پاڻ ۾ سمجهن، باقي ٻين کي سمجهڻ مشڪل ٿيو پوي.

لاڙي ٻوليءَ جو ذھونو

۱۳۴- لاڙ ۾ زالون هڪٻئي کي سنڌ ڪرڻ مهل ”لڻي: لفظ ڪم آڻينديون آهن. جهڙوڪ: ”لڻي، ڪاڪڙيءَ ما (ماءُ) ”لوجريون پڪيون ٿيڻي؟“ - مڇيءَ جون ڪرڙيون تن کي ”لوجريون“ (لوجهرڙيون) چون- ”لڻي، گڙ جي ميهٽ ڪڇائين يعني ”اڏي، گهرجي منڀال ڪڇائين.“ ڪنهن شخص چيو ته ”گوري تان ٻيس چئي، ڌڪ اچي ويڙ“ يعني گهوڙي تان ڪيري پيس، ته ڌڪ اچي ويڙ. سنڌن اهڙن اچارن سبب ڪيترا ماڻهو لاڙي ٻوليءَ تان ڪلندا آهن.

ٿريلِي ۽ جون جڏون

۱۳۵- ٿر پارڪر ضلعي جا طبعي ڀاڱا ۾ آهن: هڪڙو 'ڊٽ' يعني ٿر يا وارهاڻو ڀاڱو ۽ ٻيو 'ٺٽ' يعني ڏاڍيءَ زمين وارو ڀاڱو. جنهن ۾ سڄو نارو ڊويزن اچي وڃي ٿو. اهو ميرپورخاص وارو ڀاڱو اصل حيدرآباد ضلعي سان لاڳو هو ۽ اتي ٻولي به حيدرآباد طرف جهڙي ڳالهائين ٿا. تنهنڪري ٻوليءَ جي مطلب لاءِ سڄي ناري ڊويزن جي ٻولي وڃولي جي دفعي ۾ ليکڻ گهرجي. هاڻوڪو ٿر ڊويزن يعني ڏيپاو، مٺي، ڇاڇرو ۽ ننگرهارڪر تعلقا ۽ ٿر جو آڳاٽي گاديءَ جو هنڌ آمرڪوٽ ٿر ۾ سڃيئن گهرجن. انهن پنجن تعلقن ۾ جيڪا سنڌي ڳالهائون ۾ اچي ٿي، تنهن کي 'ٿريلِي' يعني ٿر* جي ٻولي سڏجي ٿو.

ٿر جو تاريخي احوال

۱۳۶- سڄي ٿر ڊويزن ۾ رڳو ننگرهارڪر وارو ڀاڱو قديم زماني ۾ وسيل هو، جو مهاراڻ يا هاڪڙي جي شاخ

*سنسڪرت 'سٿل' معنيٰ 'پيٺل' يا 'نه وهندڙ'، يعني خشڪ سلسل (جتي درياءَ ڪونهي)، انهيءَ 'سٿل' لفظ جو اچار اول ڦري ٿيو 'ٺل' معنيٰ ڏاڍي زمين (ضد- 'جل' معنيٰ پاڻي)، ۽ 'ٺل' جو اچار ڦري ٿيو 'ٿر' - 'جر ٿر تڪ تنوار، وڻ ٺڻ وائي هڪڙي'. (شاهه)

بهاولپور رياست وٽان ڦيرو ڪري، ٿر ڏانهن لوني نديءَ سان اچي گڏي هئي، جنهنڪري ننگر پارڪر تعلقي ۾ ڪوٽ ويراواھ جي ويجهو هاري ننگر نالي هڪ وڏو بندر هو، جنهن بابت ڪمپشن وڪس پنهنجي ڪتاب ”ٿر جو احوال“ ۾ ڄاڻايو آهي، ته اهو عيسوي پهرينءَ صدي ۾ ڇڏيو هو. اتي اڄ تائين جين ڌرم وارن جي ٻٽل مندرن جا نشان ظاهر آهن. عيسوي ڇهين صديءَ ۾ جڏهن سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو راڄ هو، تڏهن سوڍن راجپوتن اهو ننگر پارڪر وارو پاسو اچي وسايو. رفتي رفتي اهڙو زور ٿيا، جو سومرن جي صاحبيءَ هوندي به امرڪوٽ جو قلعو پنهنجي قبضي ڪيائون. عمر سومري جي ڏينهن ۾ امرڪوٽ وري سومرن جي هٿ ۾ آيو، پر تنهن کان پوءِ وري راجپوت زور ٿيا ۽ سڄو ٿر وسايائون. ٿر جو اتر وارو پاسو ”ڪاٿر جو ٿر“ سڏبو هو، ۽ ڏاکڻو پاسو ڪڇ جي رڻ ڏانهن ”هائر جو ٿر“ سڏبو هو، ۽ انهن ٻنهي ٿرن جي وچ وارو پاسو ”ڀٽ“ ڪوٺيو هو. سڄي ٿر جي گاديءَ جو هنڌ امرڪوٽ جو شهر هو، همايون بادشاهه سنڌ ۾ آيو ته امرڪوٽ جي راڻي قلعو خالي ڪري ڏنس، ۽ انهيءَ قلعي ۾ اڪير بادشاهه ڇڏيو هو. انهن سوڍن راجپوتن ڏهاڙو مٽي ۽ ڇاڇرو به وسايا. مطلب ته اهي ٽيئي تعلقا ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان اڳي وسيل هئا. هن وقت به ٿر ۾ راجپوت، ڪيراز، لهاڻا ۽ ٻيا هندو گهڻا آهن ۽ مسلمان ٿورا آهن.

ٿر جا آچار

۱۳۷- ڏيپلي تعلقي جا سيمڻ اصل ننگر ٿر ۾ رهندا هئا ۽ سوڍن جي صاحبيءَ ۾ هن پاسي اچي رهيا. لاڙ جي ماڻهن وانگر ”هم“ جو آچار اڪثر ڪونه ڪن. ”ر“ ۽ ”ڙ“ جي تفاوت جي به گهڻي سڌ ڪانه هوندي اٿن. تنهنڪري، جهڙو تهڙو ۽ ڪهڙو بدران اڪثر چون جيرو، تيرو ۽ ڪيرو. ٿر جا هندو، مينگهواڙ ۽ ٻيا ”هاڻو“ بدران اڪثر چون ”هوئي“ (YES) ڏيپلي جي سيمڻ کي ”هم“ جو آچار اڪثر ڪونه اچي، تنهنڪري ”هاڻو“ لفظ ڪونه چون، پر نڙيءَ مان ٿورو ڪنجهڪار جهڙو آواز (آآن) ڪندا آهن.

(الف) ٿر جا ڪتري، لهاڻا، مينگهواڙ وغيره منڊي بدران منڊري، پُٺ بدران پُٺر ۽ ڪيٽ بدران ڪيٽر چوندا آهن، جنهنڪري چئبو ته سندن آچار سنسڪرت کي گهڻو ويجهو آهن. ٻيءَ بدران ”پيشو“ معنيٰ ابو يا بابو. (ب) ٿر جا هندو توڙي مسلمان لفظن ۾ ڪو آچار گهڻو نه ڪندا آهن؛ جنهن، تنهن ۽ ڪنهن بدران چون جهڻ، تنهن ۽ ڪنهن باقي ٿر جا هندو ”ڪاڻي“ بدران چون ”کانوڻ“ جهڙوڪ چون ته ”ڪاوڻ کان وڌندي ماني نه ڏي“ يعني جيتري ماني ڪاڻي سگهيي تنهن کن وڌيڪ نه ڏي.

ٿريلي جي ويا ڪرڻ جون ٻيون علاھديون ڳالهيون

۳۸- ٿر ملڪ هڪ پاسي ڪڇ ۽ ٻئي پاسي راجپوتانا جي حدن سان لڳو پيو آهي ۽ اتي جي ماڻهن

جي پاڻ ۾ اڙم وڇڙ گهڻي آهي، تنهنڪري ٿر جي ٻوليءَ تي انهن پاسن جي ٻولين جو ڪجهه اثر ٿيو آهي.

زور پوکيندڙ حرف Particle of Emphasis گجراتيءَ ۾ ’ايڪ‘ معنيٰ هڪ ۽ ايڪج معنيٰ هڪڙو ٿي يا رڳو هڪ. ٿر جا هندو به ائين لفظن جي معنيٰ کي زور ڀرائڻ لاءِ اها ساڳي ”ج“ پڇاڙي ڪم آڻيندا آهن. مثلاً ٿريلِي ۾ ”ارکو“ معنيٰ ”اڳيرو“ ۽ ”ارکوڄه“ معنيٰ اڃا اڳيرو.

اسم خاص - ڪڇي ۽ مارواڙي ”گيش“ بدران چون ”گيشيو“ ۽ ”جيسو“ بدران چون ”جيسو“ - مطلب ته ماڻهن جي نالن پٺيان ”يو“ پڇاڙي گڏيندا آهن. ٿر ۾ به ڪيترين حالتن ۾ ائين ڪندا آهن - مثلاً: هڪ ميگهواڙ جو نالو ”پورو“ تنهن جي بدران چون ”پوريو“ ۽ ”ڏيو“ بدران چون ”ڏيو“ * ڪن مسلمانن ڪن نالن پٺيان به اها ”يو“ پڇاڙي گڏين ٿا - مثلاً: ”سومار“ بدران چون ”سوماريو“.

ٿر جا ڪيرڙا پنهنجن نالن پٺيان اڪثر ”شاه“ لفظ گڏيندا آهن - مثلاً: ڪيول شاهه پٽ جڳو شاهه - اهو نمونو گجرات جي ڪيرڙن کان ورتو اٿن.

* ڏيپلي جي شهر توڙي تعلقي تي ”ڏيو“ نالي هڪ ميگهواڙ جو نالو پيل آهي، جو اول هن اتي هڪ ڪوهه گڻائي پنهنجو توڙي ٻين جو سهنج ڪيو هو. هن حالت ۾ ”يو“ بدران ”لو“ پڇاڙي ڪم آيل آهي، جنهنڪري ”ڏيلو“ چئجي ٿو.

صحيحو (۱) ٿر جا هندو ”بون“ بدران ”مين“ چون. مثلاً مين وٽ معنيٰ مون وٽ، ”مين سان گڏ“ يعني مون سان گڏ. تنهنجو بدران ”تين جو“ ۽ پنهنجو بدران ”پانجو“ چون ٿا. هي ٻويان مثال ڏيکارين ٿا ته ٿر جي ٻوليءَ تي ڪڇ ۽ لاڙ جي ٻولي جي ڪجهه ڇايا پيل آهي، پر سڀڪنهن حالت ۾ ٿري ماڻهو ”اه“ جو اچار ڪڍي نٿا ڇڏين. مثلاً ”اه ڌرم ڪي هائي؟“ يعني اها ڌرم ڌرم (ناچ گائي جي) چاهي ڪري آهي؟ ڪي هائي معنيٰ ڪهڙي.

(۲) ”آهان ڪي ڪي سي ڪرڻي“ ”آئون راجي ٿيون“ لائق آهي، يعني هاڻ ڪي (اسان ڪي) خوشي ڪرڻ راضي ٿيڻ جڳائي. اهڙيءَ طرح ”هان“ بدران ”آهان“ لفظ ڪم آڻين ٿا، جو نچ پراڪٽ لفظ آهي، ٻين هنڌ اڳواڙيءَ وارو ”آ“ جو اچار ڪڍي ڇڏيو اٿس، پر ٿريلِي اهو اڄ تائين قائم رکيو پيشي آهي.

صفت - ”جڳو“ بدران عام طرح چون ”ڀلو“. ”مور ڀلو ليئو“ يعني پنهنجو جڳو يا آڇو وڳو. ”ليئو“ معنيٰ وڳو يا پوڻاڪ. ”گهڻو“ بدران عام طرح چون ”گهڻ“ مثلاً ”گهڻ ڏينهن نه ٿيا“، يعني اڃا ٿورائي ڏينهن ٿيا (گهڻا نه).

ڪونفت - ”ڪاڻن“ مان اسم هاليو ”ڪاڻيندو“ پر ٿر جا هندو چون ”ڪاڻندو“. ساڳيءَ طرح ”چاهن“ مان ”چاهيندو“ پر ٿري چون ”چاوندو“.

فعل -

”ڪين ڌرتي ماءُ، ڪين چر سنڌي سڄڻين،
 وڙهي ۽ واجههءَ، پنهنجي چيرون وچ ۾.“ (شاهه)

”وڙهي ۽ واجههءَ، يعني هلي به پيشي يا پنڌ به
 پيشي ڪري، ۽ واجهائي به پيشي- ٿر ۾ ”وڙهن“ لفظ
 عام طرح ”هالڻ“ جي معنيٰ سان ڪم آڻيندا آهن، ٿر ۾
 هڪ مسلمان کان پڇيو ويو ته فلاڻو ڪٿي؟ چي، ”ورائڻ
 تائين هتي ٿيو هو، پوءِ وڙهيو ڏيئي.“ يعني ٿيهرِي، تائين
 هتي هو، پوءِ ڏيئي هليو ويو، ورائڻ معنيٰ ٿيهرِي ۽ ”وڙهيو“
 معنيٰ هليو- مٿئين مثال مان هيءُ به ڏسڻ ۾ ايندو ته
 ”هو“ پدران ”ٿيو هو.“ ٿر جا هندو ”هڻ“ پدران چون
 ”ٿيون- مثلاً، ”آئين ته ٿيڻ گهرجي، يا چون ته ”جيڪي
 ٿيوڻو آهي، سو ٿيندو.“ ”ٿيوڻو“ معنيٰ ”ٿيو“ هي ڪڇڪي
 ۽ مارواڙي نمونو آهي.

(الف) ”آڳوڻ“ معنيٰ ”قبول ٻڌڻ“ تنهن مان ”آڳوڻو“
 پر ”آڳوڻو“ به چئبو آهي. ساڳي ريت وڪڻڻ مان
 وڪيو ۽ وڪاڻو. ٿر ۾ اها ”آڻو“ پڇاڙي عام طرح
 هن ريت ڪم آڻين ٿا:

- (۱) هيءُ نئون گهر آڏاڻو آهي يعني اڏايو آهي.
 - (۲) هي ڳوٺ نئون ٻڌاڻو آهي يعني ٻڌو آهي.
 - (۳) اسلام ڪوٽ ڦراڻو آهي يعني ڦريو آهي، (ڌاڙيلن).
- اهو نمونو ڪڇڪي ۽ مان ورتو آڻڻ، جنهن ۾ به چون ته

”آءُ ماراڻو آهيان“ يعني ماريو آهيان. ”وہو“ بدران عام طرح چون ”گيو“ (هندي لفظ).

ظاف- ٿر جا هندو ”ڇو“ بدران چون ”ڪيُون“

حرف جو- ”هن معجماني ڪي“ هن کان جو هو

سڪرارو ٿيو هو“ يعني هن مهماني ڪئي، هن کان (هن لاءِ يا هن سبب) جو هو سڪرارو (ڇڏو ڀلو) ٿيو هو.

”کان“ حرف جر کي ”لاءِ“ جي معنيٰ سان ڪم آڻين ٿا. ٻيو مثال: ”هن جو پيڻو گهر منجهه هو، تنهن کان

ٻاهر پيهي رهيو“ معنيٰ هن جو پيءُ گهر منجهه هو، تنهن کان (تنهن لاءِ يا تنهن سببان) ٻاهر پيهي رهيو (بي کان ڊنو ٿي). ”هر“ بدران عام طرح پڻ چوندا آهن.

حرف جملو- ”پڻ“ AISO لفظ هر ”پ“ جي

هيٺان زهر (ا) بدران زهر يعني ”آ“ جو اچار ڪن ٿا.

ٿريلِيءَ جا علحددا لفظ

۱۲۹- ٿري ماڻهو هڪٻئي کي ڪينڪارڻ مهل چون

”ڇاڻ، جوڙ، سڪرارو، خير ڪين“ هڪاري هر روڙا پلر“ وغيره. ”خير ڪين“ معنيٰ سک سلامتي، ۽ روڙو“

معنيٰ ڇڱو.

(۱) ڪمندڙن خير ڪين، ڇوندڙ ڇڱا نا ٿيا. (شاهه)

(۲) ”مرڪي مر ماتا، روڙي راءِ ڏياچ جي“.

ٿر هر ”ڪنڪهه“ بدران چون ”دؤنس“ ۽ ”آڇ“ کي چون ”دونس“

”نن هر تونس ٻرينءَ جي پيان نه ڏاهان“. (شاهه)

شاهه جي رسالي ۾ سر مارئيءَ ۾ ٿر جا لفظ تمام گهڻا آهن:
سانڀڪو، ڀاروڙي، وراڪو وغيره.

(الف) ٿر ۾ سڄ اڀرڻ سان پيٽ جي جنهن پاسي تي آس
جو تڙڪو پوي، تنهن کي چئون ’تڙڪول‘. مهڙ وارو
پاسو ’هڙڪڙ‘، مٿيون پاسو، ’مٿاري‘، ڇيڙي وارو ’گوچار‘
سڏجي ٿو ۽ پيٽ جي ڀڃڙيءَ کي ’ٻوڇانڊو‘ چوندا آهن.
اهڙيءَ طرح ڪئين علحدا لفظ اٿن.

ٿر جو شعر

۱۴۰- چوڻي آهي ته ’راڳ پنجاب ۾ ڄائو، ٿر ۾ مئو‘.
ٿر جي هنڌن ۾ ڪو ڄمي توڙي پرڻجي، ته به سر اهڙو
ڪين، جو ڄڻ ته ڪو مئو اٿن. شعر جوڙڻ جو ڍنگ به
اهڙو ئي اٿن. هن کي ڪي بيت چڱا چيا اٿن- جهڙوڪ:

”واھوندا وريا، تڏهن ڪپڙهي ٿي ڪنوار،
چـمـيـت اڍائي ڏينھڙا“ پڌي ٿي پھنوار،
چـلـڻ ۾ چڪ ٿي، تڏهن موڙون ڏيئي ميهار،
جڏهن پاڙي جي ڀڃڙي، تڏهن گهگهلي ٿي گڏھار،
ويچاريءَ اونار، ڪڏهن منهن نه مسڪيو.“

بھار جون فرحتي ھواون طرف الھندن کان لڳڻ شروع
ٿين، ته چون واھوندا وريا آھن، يعني بھار جون ھواون
سوئي لڳيون آھن. وڻ ٿڻ مورجن ته گاهه پلو جام. ڏڏ
مڪڻ کائي، ڪنوارن جون زالون ڪپڙهيون ڪٽي ڪيون ٿين ٿيون.
(’چلڻ‘ معنيٰ کھائڻو گاهه، گھگھاهو ٿين معنيٰ بود ۾ ڀرجڻ).

اوڻي کير مان مکڻ ڪونه ٺڪرندو آهي، تنهنڪري رڳو
اوڻار جي زال منهن سڻيو نٿي ڪري سگهي.

۱۴۱- ناري ڊويزن ۾ فقط ۶۰ ناسيارا شاعر ٿي گذريا
آهن: هڪ صديق (صادق) فقير صوفي، جنهن جي نالي پٺيان
”صوفي فقير جو ڳوٺ“ سڏجي ٿو. ۶۰ ٻيو ڪپري تعلقي جو
منڌار فقير، جو گذريل اوڻويهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي.

”حيدرآباد ۾ مل ٿيو، رت وهي ٿي ريل،
ڀورا اچي پيل، ساري سنڌ ’صديق‘ چوي.“

انگريزن جي اچڻ ۽ ميرن جي صاحبيءَ جي خاتمي ٿيڻ
بابت هيءَ پيشنگوئي صديق فقير ڪئي هئي.
منڌار فقير جون ڪافيون مشهور آهن. سندس جوڙيل ٽن
ڪافين جون پهريون ٽڪون هي آهن:

(۱) لوئيءَ جي لڇ زڪڄانءَ، پوتيءَ جي پٽ رکڄاءَ،

پروڙ ٻاڪ خدائ، قسمت قيد ڪيو. (مارئي)

(۲) لڙ لهرن ۾ لڙهيو وڃانءَ ٿي. (سهڻي)

(۳) رک نه ميارون، مٿ نه موئل ڪي،

سٺا ٽون، منڌارا، سوکي آڱ مير. (موئل)

منڌار جي هاڻي نهايت نمائني آهي ۽ منجهس سڪ ۽ درد

جا داستان آهن.

ڍاڻڪي

۱۴۲- ٿر ۾ ڍاڻڪي ٻولي به چالو آهي. هن وقت اتي

جيڪي ٺڪر (راجپوت)، ڪيراڙ (واڻيا)، ميگهوڙ، پيل وغيره

آهن، سي اصل راجپوتانا ۽ گجرات طرف کان آيا آهن. ٿر کي ڪڇ، راجپوتانا جو ڀاڱو (ماروڙا ۽ جهلمير)، ۽ ننگرهارڪر کي پالڻپور رياست (گجرات جو طرف) ويجهيا آهن. ٿر جي ڪيترن ماڻهن جي انهن سڀني هنڌن جي رهاڪن سان لڙهه وڇڙ گهڻي آهي. انهن سببن ڪري سنڌي، راجسٿاني ۽ گجراتي ٻولين جي ميلاپ منجهان ٿر منجهه هڪ ٻنهي، نئين قسم جي ٻولي ٺهي پيشي آهي، جا ”ڍاڻڪي“ يعني ڍٽ يا ٿر جي ٻولي سڏجي ٿي. اها ڪاڏڙ ٻولي راجسٿاني ٻولين جي دفعي ۾ ليکجي ٿي ۽ خود ”ڍٽ“ لفظ راجسٿاني ٻولين جو آهي. ڍاڻڪي ٻولي گجراتي ۽ ڪي گهڻو ويجهي آهي. مثلاً گجراتي ۾ چون ”هون ڄاڻون ڇئون“ يعني آءٌ وڃان ٿو، ۽ ڍاڻڪي ۾ چون ”هون ڄاڻون ٿو“. اهو ”ٿو“ نچ سنڌي لفظ ”ٿو“ آهي، جنهن مان ”تم“ جو اچار ڪڍي ڇڏيو اٿن، جنهنڪري ”ٿو“ بدران ”ٿو“ چون ٿا. شاهه جي رسالي جو سر ڍول مارئي، جو راجپوتانا جي ڍول ۽ مارل جي قصي تي ٻڌل آهي، سو ڍاڻڪي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. انهيءَ سر جو پهريون بيت هيءُ آهي:

”آڻر واءِ ڪونڊي ٻولي موسم مينهن،

هالاڀڻ رونهن، والا جهر وسارين.“

”جهر وسارين“ معنيٰ مٿان وسارين. اهي ٻيئي لفظ ڄا لفظ آهن. اهڙيءَ طرح ڍاڻڪي ۾ ٻيا به ڪيترائي سنڌي لفظ آهن.

سنڌيءَ ۾ ڍاڻڪي لفظ

۱۴۳- سنڌي ٻوليءَ ۾ ڍاڻڪي لفظ گهڻا ڪيڏهن، جو

ڍاڻڪي ٻالهاڻيندڙ، سنڌ ۾ گهڻو ٿڙي پکڙجي نه ويا آهن.

عمر-مارئيءَ جي قصي مشهور هئڻ سبب سنڌيءَ ۾ رڳو ”مارو“ لفظ عام ٿيو آهي. جو ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس ”ٿري مالدار“ جي مال جي چاري سانگي ڪڏهن ڪٿي ته ڪڏهن ڪٿي گذارين ٿا. خود ”مارئي“ ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي، ۽ معنيٰ اٿس ”مارو لوڪن جي نياڻي“.

”نون لنگهائين“ لطيف چئي ٿر جا ٿوري. (شاهه) ”ٿوري“ ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ اصل معنيٰ اٿس ”شڪاري“ پر عام طرح ٿر ۾ پيان کي ”ٿوري“ سڏيندا آهن ۽ اهي اڇوتن جي ذمعي ۾ ليکبا آهن. ”ٿوريءَ“ جو مونث سنڌيءَ ۾ آهي ”ٿوريائي“.

”ماڙهو چونس مهڻي، آڙهه ٻائي آهيان، سون ورسريون سي، جي ٿوريائيون ٿرن جون.“ (شاهه) هيءُ بيت سسڪينيءَ جي باب ۾ آهي. ڄام تماچيءَ جي راڻي ٿوري، ذات جي گندري (مهائي)، چوي ٿي ته ماڻهو مون کي مهائي چون ٿا، پر مان شڪارڻ آهيان ۽ ٿر جون پيلٽون مون کان وڌيڪ آهن. ٿر ۾ ”ٿوپو“ معنيٰ ننڍڙو تلاءُ. اهو ڍاٽڪو لفظ رڳو ٿر ۾ عام آهي.

ڪ

۱۴۴- ”ڪڇ“ لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”ڪڇ“ معنيٰ ڪنڌي يا ڪنارو*. ڪڇ ملڪ آڀيٽ آهي: ٽن پاسن کان سمنڊ جون چولهون چلڪا ڏيئي ان جو پٽ پيئون پسائين. تنهنڪري اهو ”ڪڇ“ يعني سمنڊ جو ڪناري وارو ملڪ سڏجي ٿو، اتي جيڪا سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي، سا ”ڪڇڪي“ سڏجي ٿي.

۱۴۵- عيسوي ستين صديءَ ۾ ڪڇ ملڪ سنڌ جي حڪومت هيٺ هو ۽ پوءِ به ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ سنڌ جي سمن راجپوتن پنهنجو دڳو ڄمايو هو (صفحو ۸۹) سنڌي ماڻهن جي حڪومت اوڏهين ٿي، ته سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ به انهن پاسن ڏي ٿيو. جنهنڪري اڄ سنڌي نه فقط ڪڇ جا جاڙيجا، نهالا ۽ ڀاٽيا ڳالهائين ٿا، پر ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي ۾ به سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي.

ڪڇڪيءَ جون علحديون ڳالهيون

۱۴۶- ڪڇڪيءَ جي اچارن ۾ ڦير آئي، ۽ ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح ٻيا ٻيا اٿس. هيٺين ڳالهين ۾ ڪڇڪي ٻولي لاڙ جي ٻوليءَ سان مشابهت رکي ٿي:

* ”ڪاڇو“ معنيٰ اهو ملڪ جو جبل جي وٽ يا ڪناري سان هجي. سنڌ جو جوهي تعلقو، ڪاڇي ۾ آهي.

- ۱- لفظن جي پڇاڙيءَ واري اعراب ڪڍڻو ڇڏين.
- ۲- ”ا“ جي آچار جي عادت ڪهڻي اٿن ”منجهان“ لفظ جي منڍ ۾ ”ا“ جو آچار ڪن ٿا.
- ۳- آچارن کي سسائين ٿا. ”ڏنائينس“ بدران چون ”ڏنيئس“ ۽ ”پڇائينس“ بدران چون ”پڇهنس“.
- ۴- ”ه“ جو آچار ڪيترن لفظن مان ڪڍيو ڇڏين. ”تنهن“ ۽ ”ڪنهن“ بدران چون ”نين“ ۽ ”ڪين“ ”تين ڪي رحم آڏو“ يعني تنهن کي رحم آڏو. ”ڪينجو نينگرو اچي تو“ يعني ڪنهن جو نينگر (چوڪر) اچي ٿو.

- ۵- ”انان“ ۽ ”جتان“ بدران ”انان“ ”جتان“ چون ٿا، يعني وچ وارو ’ت‘ اکر ڪڍي ڇڏين ٿا (صفحہ ۸۸).
- ۶- ڪيترن لفظن جي وچ مان ’ر‘ ۽ ’ڙ‘ جو آچار ڪڍيو ڇڏين، جهڙوڪ: گايون چارڻ بدران چون گهو چاڻڻ. ’اوکسي ڪيڻ لڳا‘ يعني هو خوشي ڪرڻ لڳا (ڏسو صفحو ۹۰).

- ۷- عام صورت ۾ ”اين“ جو ڊگهو آچار گڏين ٿا. جهڙوڪ: جانور- جناورين؛ ڏينهن- ڏيئين؛ جهجهي جهپائين سڻن؛ يعني گهڻن ڌڪن سان.

- ۸- آءُ ”ڪرو“ ڪرييان؟- مان ڇا ڪريان؟- ائين ”يه“ جو آچار بدلائي گڏين ٿا.

- ۹- ”او“ ”آن“ ۽ ”پنڊ ضمير ڪم آڻين ٿا، ۽ ”اوهان“ بدران ”آن“ چون ٿا. ”آن“ ”ڪرو“ ڪريان؟ اهو ڪرو لفظ لاڙي ۾ ڪونهي.

۱۴۷- ڏاڪي ٻوليءَ وانگر ڪچڪيءَ ۾ ”ٺو“ بدران ”ٺو“ چون، پر ”مو“ بدران ”ٺو“ چون ٿا. جهڙوڪ: ”ٺو جو پاڻ مري ويو ٺو“، يعني تنهنجو پاڻ مري ويو هو.

۱۴۸- ”آءُ ماريو آهيان“ بدران چن ”آءُ مارائو آهيان“، ٿر ۾ به ائين چون.

گجراتيءَ ۽ راجسٿاني ٻولين جو اثر

۱۴۹- ”مون چورو ٻيو وڃائجي پيو هو ٺو“، سولھجي اُور هو.“ (پڻي آيو يعني لڏو). ”هو“ بدران هو ٺو ۽ ”آيو“ بدران ”آرو“ چون. ساڳيءَ طرح ”مواهين“ يا ”واسئون“ بدران ڪچڪيءَ ۾ چون ”هوئون“، هي راجسٿاني ٻولين جون نمونو آهي. ۱۵۰- گجراتي ۽ راجسٿاني ٻولين وانگر ڪچڪيءَ ۾ ”نون“، ”ٺي“، ”آئي“ ۽ ”ئي“ حرف ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ:

۱- ”ملڪيت منجهان نون جو ڪو مون جي هتي ٺئي، سي مؤڪي ڏي“ يعني ملڪيت منجهان جيڪان هتي منهنجي ٺئي، سا مون کي ڏي.

۲- ”راجي پڻ ٿي آونچو آئي“ يعني راجي، پڻ کان اوچو يا ڊگهو آهي. اُن ٺي ڪاسو=هن کان خاصو.

(۳) آئون ڪلياڻجي وٽ ويندوس، اتي تين ڪي (تنهن کي) چولدوس، نه تو جو مال ٿتو وڪائجي (وڪاسي). لاڙ ۾ به ”ئي“ چون مثلاً، پنڃ لي ۾ ست يعني پنڃ ۽ ۴ ۾ ٿيا ست.

(۴) ”ڪاڻي ني“ معنيٰ ڪاڻي ڪري.

(۵) 'ٿوروڀڄ ڏينهن پٺيان' يعني ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ. 'مال مڙي توجو آهي' يعني هيءُ مال سڀ تنهنجوئي آهي. اهو زور ڀرائيندڙ حرف "ج" گجراتي ۽ راجسٿاني ٻولين جو آهي.

ڪڇڪي جا علحدا لفظ ۽ اصطلاح

۱۵۱- ڪڇڪيءَ ۾ ڪيترا لفظ علحدا آهن ۽ ڪن جا رکڻو اچار ڦريل آهن. جهڙوڪ: اور ڪڻ = سڃاڻڻ، ٻاٻو = ٻاٻوڙي، ٻاٻي = اڍي، اڍائي، ٻڳڻ = ٻيڙ، ٻڳتي = دڪي، ڦڳاڻڻ = آڇلڻ، جهمن = ڪاڻڻ، ڪاڻو = ڪاڻو، ڪاڻو، گانو، ڏونگري = بصر، روسن = ڪٽڻ، ڏيس وٿو معنيٰ شهر نيڪالي، ترارين جي تر پيئي يعني ترارين جو ڦهڪو لڳي ويو.

ڪڇ جي شعر جو نمونو

۱۵۲- ميا پري مال اوي اچارا ڪيا،
نه ڄاڻا ٻي ڪال، ڪٻهر هليو ڪڇ ڏي.
يعني ڄام تماچي جي ڀاءُ ڄام اوي اٿن تي مال پري لاڏاڻو ڪيو (لڏي ويو). چيائين ته مان ٻي ڪا ڳالهه ڄاڻائي ڪانه يعني مان پنهنجي مرضيءَ موجب هلندس- ائين چئي هي شير مڙس ڪڇ ڏي هليو ويو.

بسورئي شعر جو نمونو

۱۵۳- ڪاٺياواڙ جي سورٺ (سوراشٽر) پراڻت (ضلعي) ۾ اٿس، چارڻ، مير ۽ ٻيا ڪيترا سنڌ جي آڳاٽن رهاڪن مان

آهن. سورئي ٻوليءَ ۾ سندن ٿورو شعر چيل آهي. جهڙوڪ:
 اتر سبڙهون ڪڍيون ڏونسگر ڏسرياءُ،
 هنڌو تڙقي مڇي جئن، ساجن سفيريام.
 اتر کان ٿڌي هوا (سيءُ) جون سيرو (وهڪون) پيون
 اچن. جبل مون تي ڪاوڙيا آهن يعني سيءُ سبب جبل
 ٿري ويا آهن ۽ مون کي پير رکڻ تڏا ڏين ۽ چچ ته
 مون تي ڪاوڙيل آهن. سڄي باد پير، ته منهنجو هنيون
 (دل) مڇيءَ وانگر ترقي لڳو.
 هيءُ بيت پروفيسر مالڪڊي جي جوڙيل سورئي ٻوليءَ
 بابت ڪتاب مان ورتو ويو آهي ۽ سسٽيءَ پنهنجيءَ جي
 قصي تي ٻڌل ٻيو ڀانئجي.

۱۵۴ - لسٻيلي جو شهر ڪراچيءَ کان اٽڪل سٺ ڪوھ پري بلوچستان جي حد ۾ آهي. سڄي لسٻيلي رياست ۾ لس ٽي لس جبل لڳا هئا آهن. اتي گهڻي وڻڪار نه هئڻ سبب اهو سمورو ملڪ لسو ۽ ڀسو پيو لڳي. تنهنڪري اهو نالو رکيو اٿن - اڳي ارم ٻيلو سڏبو هو. اهو سڄو پاسو مڪران سميت اڳي سنڌ جي حڪومت هيٺ هو، تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ اوڏاهن ٿيو. اڄ به سنڌي ٻولي لسٻيلي ۾ گندا واه طرف ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. لسٻيلي رياست ۾ اٽڪل پنجهٺ هزار آدم آهي، جنهن مان چوڏهن هزار ماڻهو بلوچي ٻولي ۽ نو هزار کن ڀروهي ٻولي ڪر آئين ٿا، باقي ڊائيٽ اليهه هزار ماڻهو جيڪا سنڌي ڳالهائين ٿا، سا ”لاحي“ معنيٰ لسٻيلي جي سنڌي سڏجي ٿي (ڏسو ”لنگسٽڪ سروي“، جلد اٺون، ڀاڱو پهريون).

لانسِيءَ جون علائقا ڏيون ڳالهيون

اُچار - گهر، ٻاهر ۽ ننڍو بدران لاڙاين وانگر گر، ٻار ۽ ننڍو چون، پر ڪهاڻو، هميشه ۽ ڳالهه لفظن ۾ ”هه“ جو اچار قائم رکڻ ٿا. ”سنڌيءَ“ بدران پاڻ چون ”سنڌي“. (الف) ”گر چي ويو“ معنيٰ گر ٿي ويو. ”جيئرو چيو آهي“ معنيٰ جيئرو ٿيو آهي. ”هيترا سال چن“ معنيٰ هيترا سال ٿين.

اٺويءَ طرح ”ت“ بدران ”ڇ“ ڇون ٿا، پر ”نو“ بدران ڇون ”نو“.

اسين جو ڦيرو - لاسي ٻوليءَ ۾ ”پير“ جو جمع ”پيران“ ۽ ”پورعيت“ جو ”پورعتيان“، جيئن شڪارپور طرف آهي: ”هڪڙي ماڻهو جا ٻه پٽ هئا“، هن جي بدران لاسي ڇون، ”هڪڙي ماڻهي جا ٻه پٽ هئا“ مطلب ته جيئن ”ڇوڪرو“ لفظ کسي عام صورت ۾ ڇڏجي ”ڇو ڪري“، تيئن هي ”ماڻهو کي علم صورت ۾ آڻي ڇون ”ماڻهي“.

ضمير - ضميرن ۾ وڏو ڦير اٿس:

(۱) ضمير غائب ”هو“ کي عام صورت ۾ آڻي ڇڏيو ”هن“، پر لاسي ۾ ڇون ”هو“ (”هه“ مٿان پيش ۽ ”و“ مٿان زير يعني ”ا“ جو اچار) تنهن سان به ”هه“ جو اچار ڪڍي باقي ڇون ”و“ جو پٽ ”هه“ معنيٰ هن جو پٽ ۽ ”و“ جو گذران ”هه“ معنيٰ هن جو گذران.

(۲) ”اهو“ بدران ڇون ”اهو“، پر اڳيون الف ڪڍي ڇون ”هه“، مثال ”هه مانڇو پٽ ڇي“ معنيٰ اهو منهنجو پٽ ٿئي. ”هه“ جو اچار ڪهڙائي ”هه“ به ڇون مثال ”هه جو مطلب ڇو؟“ يعني انهيءَ جو مطلب ڇا؟ هن جو ٿيڻ مثال

مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ”اهو“ ”اهو“ ”هه“ ڇون ٿا.

(۳) ”ڇا“ بدران ڇون ”ڇو“ يا ”ڇي“. ”ڇي“ لاءِ

معنيٰ ڇا لاءِ ”هه جو مطلب ڇو؟“ يعني انهيءَ جو مطلب ڇا.

فعلن جا گودان۔ اچار ڦريل اٿن ته فعلن جي گردائن جو نمونو به ڦريل اٿن؛ خاص زمان مضارع ۾ وڏو ڪهولالو اٿن۔ جهڙوڪ:

”آن اچي ڪر تو وڃهن“ يعني آءٌ اٿي گهر ٿو وڃان۔

”آن ڪم ٻيو ڪرين“ يعني آءٌ ڪم ٻيو ڪريان۔

”آن لائق ناهين“ يعني آءٌ لائق نه آهيان۔

”وڃي ڇو چوئس“ يعني وڃي ٿو چوانس۔

”پلي ته سرها ڇان“ يعني پلي ته سرها ٿيان (ڦيون)۔

”ثاقف“ لاسي ۾ ”جر“ معنيٰ ”جڏهن“ ۽ ”تر“ معنيٰ ”تڏهن“ ”جر جو اڃا گهاٽو ڏور هو تر وُ جي پٺ کي پسي منجهه وڃي پترو يعني جڏهن اڃا ڪهڻو پري هو تڏهن هن جي پٺ کي ڏسي (هٿاء) منجهه وڃي گهڙيو۔

حرف جو۔ لاسيءَ ۾ ”هاڏ“ معنيٰ ”ڏي يا ڏانهن“۔

اهو ظرف هن ريت حرف جر ڪري ڪم آڻين ٿا: او

هڪڙي ڏورين ماڪ پاڏ ويو“ يعني هو هڪ ڏورانهين

ماڪ ڏي ويو۔ لاسيءَ ۾ ”گر“ معنيٰ ”وٽ“ ۽ ”گران“

معنيٰ ”وٽان“ ”سان“ بدران ”سين“ چون۔ اهي ٽيئي حرف

لاڙيءَ ۾ آهن ۽ شاهه جي رسالي ۾ به ڪم آيل آهن۔

لاسيءَ ۾ ”کان“ بدران ”تون“ به ڪم آڻين ٿا جو سرائڪي

ٽوڙي گجراتيءَ جو حرف جر آهي۔ جيئن ڪي چون ”ڏور کان

ڏينهان نون پوءِ“ يعني ٿورن ڏينهن کان پوءِ۔

لاسنيءَ جا علائقا لفظ ۽ اصطلاح

۱۵۶- ”آڪارڻ“ معنيٰ خرچن يا کپائڻ. مثلاً ”جر سڀ اڪارائين“ يعني جڏهن سڀ (ڌن) خرچيائين ۽ کپايائين. جر معنيٰ جڏهن، تر معنيٰ تڏهن؛ کهاڻو معنيٰ کھڻو. مثلاً ”اسان وٽ گهاٽي ماني ڪاڻ لاءِ آهي ۽ اوباري به سگھون ٿا“، يعني اسان وٽ گھڻي ماني ڪاڻ لاءِ آهي ۽ اسين مانيءَ جي اوڀر به بچائي سگھون ٿا. ٻيون مثال: ”وڪي کهاڻو ڇوڙيو“ يعني هن کي کھڻو ڇڏيو. ”گھٽائڻ“ معنيٰ گھرائڻ. مثلاً ”ڪڙي پورهيت کي گھٽائي پڇ“، ”پٿرڻ“ معنيٰ ”گھٽڻ“. مثلاً ”گرمينجه، نه پٿريو“ يعني گھرمينجه، نه گھٽيو. اهڙيءَ طرح ڪي علائقا اصطلاح به اٿن. مثلاً ”آکي نان ورڻ“ معنيٰ آکيا يا حڪم کان ڦرڻ يعني حڪم جي برخلاف هلڻ. توجي آکي نان ورڻو ٺاهين“ يعني تنهنجي آکيا يا حڪم کان ڦرڻو نه آهيان. ”پورهيت ڪري جهلڻ“ يعني پورهيت يا نوڪر طور بيهارڻ. (”لنگشٽڪ سروي“ مان ورتل).

هندن ۾ مسلمانن جي ٻوليءَ ۾ فرق

۱۵۷- سنڌ ۾ وڻ وڻ جي ڪاٺي آهي، پر مڪيه قومن ۾ آهي: هڪڙا هندو ۽ مسلمان، انهن جي مادري زبان هڪڙي آهي: ته ٻي ڪن ٻارن ڪي طرح ڄاڻيندو، ته معلوم ٿيندس، ته هندن جي ٻولي هڪڙي ۾ مسلمانن جي ٻي- جهڙوڪ:

هندو	مسلمان	هندو	مسلمان	هندو	مسلمان
آرتوار	آچر	منگل	آڱارو	ٻڌر	اربع
وسپت	خميس	ڪپ	ڇاڪون	ڪٿورو	وڻو

هندو چون ”نيون سٺو ٿيو آهي“، ته مسلمان اڪثر چون ته ”ٻوڙ سٺو ٿيو آهي“، ڪيترا اصطلاح ۽ ٻهاڪا به ٻيا ٻيا آهن. مثلاً وضو سارڻ، نماز پڙهڻ، روزو رکڻ، ڪلمو پڙهڻ ۽ تڪبير چوڻ، ”جهڙا روح ٺهڙا ختم“، ”اچو الله ڪهاڙهو رسول“، هيءُ مسلمانن جا ٻهاڪا آهن جي وقتي هندو به ٻيا ڪم آڻين: ساڳيءَ طرح ”ٻڪس“، ”هون“، ”هوم“، ”آرتي“، ”پني پائڻ“، ”پنڊ پرائڻ“ وغيره، هندڪي رواج ۾ آهن. ”پاءُ پئجي پئجي ڇڏيو“، راکي رام ته ساري ڪون؟“ هيءُ هندڪا ٻهاڪا آهن.

۱۵۸- (۱) ”اسان آ عبادت نظر ناز ڀرينءَ جو“، (شاعر)

(۲) ”هڏ نه وڻي هاڻ، مون ويجهن جي ويهال.“

(۳) ”بنائسي ساز صورت جو وري ڪهڙا

ليڪ لڪائن ٿو.“ (بيڪس)

پهرين مصرع ۾ ”نظر“ لفظ جي ڀڃاڙيءَ ۾ ٻيڻ مٺي ”ا“ جو آچار آهي ۽ جنس مذڪر ٿي ڪم آيو آهي، نه ته عام طرح جنس مونث ليکبي اٿس. ٻيءَ مصرع ۾ ”ويهال“ لفظ، جنس مذڪر بدران، جنس مونث ۾ آيو آهي. ٽينءَ مصرع ۾ ”ليڪ“ جي جنس مذڪر آهي، نه ته عام طرح ليڪ جمع لکڻون (جنس مونث)، هئدو چون ته ”پاڪي“ جنس مونث، مسلمان اڪثر ان جي جنس مذڪر ليکين ٿا. اهڙيءَ طرح ٻين ۾ ڪيترن لفظن ۾ جنس جو ڦير آهي.

عاملن ۽ ڀائيندن جي ٻولين ۾ فرق

۱۵۹- هنن ٻن ڳڻن ۾ هڪڙا عامل ۽ ٻيا ڀائيند آهن ۽ انهن جي ٻوليءَ ۾ به وڏو ڦير آهي. وقتي رڳو سندن نالن منجهان ٿي سگهي ڪيو آهي، نه اهو نالو عام ڪو آهي يا ڀائيندڪو. مثلاً هونومل، ليڪومل، ۽ نارومل ڀائيندن جا نالا آهن. انهن جي بدران عاملن جا نالا هونچند، ليڪچند ۽ نارائنداس آهن. رواجي طرح هرڪو ائين ڀائيندو ته هو هڪجهڙي سنڌي ڳالهائين ٿا، پر سندن خط ڀيٽ يا چئيون ڇپائون ڏسو ته ٻوليءَ ۾ زمين آسمان جيترو فرق ڏسڻ ۾ ايندو. ڀائيند اڪثر هيئن لکن:

”ايڪو سهاء (يا) جو گ سري رام جي سهانء.

”چرجيوي ڀاڻي نارومل ٻوڇ ڏايملاڻي ڇڳهه ٻاشت
(طرف) لکت شڪارپور وچون داس کيمن ٻوڇ هوتچنداڻي
ساڪيجي جي رامست واچڻي. کئشي (خوشي) گهڻي
ڪرڻي. کئش (خوش) ڀرسن رهڻو. توهان جي اسان جي
سري جوئي سروپ سھائتا ڪندو.

۱- اڀرانت (وڌڪ تہ) گرت (کيهه) دها ۾ ڪراساني
(خراساني) ۽ باسپتي چانور ٿي ٻاڇڪ (ٺنڊيون گهڻيون
من- سوا جون) ٻنياسون (موڪليوسون)، رقم اسان جي
جمع ڪرڻي. اڀرانت سماچار واچڻي، ڦيري حوال ترت
ڏيوڻو. ٻيو حال حوال توهان جي چئيءَ آوي اتي (اچڻ
تي) ڏينداسونو. چئي لکي کيمن ٻوڇ هوتچندا ڪيچي
شڪارپور وچون، وڻي ڀاڻي نارومل ٻوڇ ڏايملاڻي
ڇڳهه حيدرآباد وچ- ستي.....سنت.

لقافي تي سرناسي لکن مهل پهريائين ساڍا ۷۴ انگ
لکن. اهو ”ساڍا چوهتر“ يا ”ساڍي چوهتر“ پڙهجو
”ستر ساڍي چار“ هيءُ هڪ قسم آهي تہ جيڪو مالڪ
کان سواءِ چئي کوليندو، تنهن کي ساڍا چوهتر من ڪاٻن
جو ڪاهه ڌرمائو ڏيڻو پوندو يا چن تہ اهڙو ٻاپ ڪيائين
جهڙو هندن جي ساڍي چوهتر من جي وزن جييترا جڻيا
لاڻائين- اهو ساڍي چوهتر انگ لکي پوءِ هيئن لکن.

”چئي هڪ ڀاڻي نارومل ڏايملاڻي ڇڳهه وڻي، حيدرآباد
شاهي بازار وچ، ٻئي شڪارپور وچون.“

۱۶۰- هنديون اڪثر هن نموني لکن:

”ايڪو سھاءُ“

انگين اکرون ڀريا ڇهه، سؤ-نيمي ڀريا سؤ ٽي، تنهن جا ٻيڻا ڀريا ڇهه، سؤ-پاڻي چئن مل جي پاسون راڪي، مستي چيٽ وڏي ۱۳ (نيرس) سنبت.....مڏي ڏن اڪهٽ ڪرا، پيچي ڪراچي بندر منجهه، شاهه واپاري جو ڪپ پري ڏيوڻا، نام نڪاڻو ڏسي ڏيوڻا. -مٽي چيٽ وڏي (نيرس)."

مشتين نموني مان ڏسڻ ۾ ايندو ته پهريائين ڇهه، سؤ ڀريا لکي پوءِ ان جو اڌ ۽ تنهن کان پوءِ انهيءَ انگ جي ٻيڻ (وري ساڳيو ڪلچوڙ) ڄاڻائين ٿا، ته وچ ۾ ڪو دغا بازی ڪري رقم ڦيرائي. نه سگهي جنهن جي فائدي ۾ هندي لکن، تنهن جو نالو ڄاڻائي، پوءِ انهيءَ نالي جي پٺيان لکن "پاسون راڪي". اهو سندن اصطلاح آهي. اڪري معنيٰ موجب اسان هن کان پئسا وٺي رکيا (توهين هن کي ڏجو)، جنهن کي هنديءَ واري رقم ملڻي هجي، سو جڏهن اها پيش ڪري ۽ اڳلو هنديءَ ڏسي منوتِي (قبوليت) ڪري ته پئسا ڏيندس ته چون "هندي خاصي ٿي" (قبول ٿي). اڳلو هنديءَ جا پئسا جنسي ڏئي ته "هندي سڪاريائين" Honour. جيڪو هندي جا پئسا وٺي، سو پوءِ هنديءَ جي پٺ پري (Endorse) يعني ان جي پٺيان لکي ته

"ڀريا (انداز) هن هنديءَ جا، پنهنجا لھڻا، مون کي مليا". هنديءَ جي پٺ پري، ۽ اڳلي کي پئسا مليا ته پوءِ اها هندي ٿي "ڪو ڪو". جيڪڏهن اڳلي هنديءَ واري رقم نه ڏني ته اهو ٿيو "ٺهڪارو" يا "ٺاڪارو" (To dis honour) ۽ ٺاڪاري تي اڳلي کي ڏهالو ڪيڏو پوندو آهي، اڳلي

جي ڏهالي ڪيڻ تي ان جا لهڻدار، پاڻ ۾ صلاح ڪري، ان جي سموري ماڪيت جون پنهنجي لهڻي موجب پتيون ڪري کڻندا آهن. اهڙيءَ صلاح کي ”سڏي“ چئبو آهي. اهڙيءَ طرح واپارين جا لفظ ۽ اصطلاح گهڻي ئي آهن.

۱۶۱- پائينندن ۾ اڪثر راجا وڪرماجيت جو سڃات هوندو آهي. واپاري ڪمن لاءِ ڪٿي چنڊ جون تاريخون ۽ ڪٿي مهيني جا به پڪ ليکيندا آهن. اونداهي پڪ کي ”وڏي“ ۽ سڙائي پڪ کي ”سڏي“ سڏيندا آهن. مثلاً ”چيٽ سڏي پنجمي“ اها ئي چيٽ مهيني جي ٽين تاريخ، چاڪاڻ ته چنڊ بيچ تڙ تي اڀرندو آهي، ۽ مهيني جي ٻهڙين تاريخ ٽيچ تڙ تي ٿيندي آهي. تنهنڪري پنجمي تڙ تي ٽين تاريخ، ائين تاريخن جا لائڻ جو نمونو به نرالو اٿن.

مردن ۽ زالن جي ٻوليءَ ۾ فرق

۱۶۲- هندو ۽ مسلمان وري به ڌار قومون آهن ۽ هندن ۾ عالمڪو پڪو ڌار ته پائينندڪو پڪو ڌار آهي، پر خود پنهنجي گهر ۾ هرڪو هندو توڙي مسلمان ڄاڻيندو ته معلوم ٿيندس، ته مردن جي ٻولي هڪڙي ۽ زالن جي ٻولي ٻي آهي. زالن جا ڪيترا لفظ، اصطلاح باڪ بهاجا به پنهنجا. مثلاً ٻڙي، سڻي، نياڻي وغيره زنانا لفظ آهن. زنانا بهاجا ڪيترا ئي آهن، جهڙوڪ:

(۱) سڻي نياڻي، آڻڻ آڻي.

(۲) آڻ به ويندي پڪي، سون به لهندي سڪي.

- (۳) ٻيو سڀڪي ٿيو باقي چئنل وسري ويو.
 (۴) آڻ سرنديءَ ٻهاج ٻهڪي (لاچار ڪي - پڙوا).
 (۵) ساھرا آھرا، ٻاھرا ڪنڊاھ جو پاسو وراء سو
 چٽ چٽ ڪندا.

(۶) رڻي آھي گھوٽ سان، ٽٽي ڪالھائي ڪوٽ سان
 مردن ۽ زالن جي ٻوليءَ ۾ گھڻو فرق ھن ڪري ٿيو
 آھي جو عام طرح ٺڪي مردن جي ست ۾ زالون ۽
 ٺڪي زالن جي ست ۾ مرد ويھن ٿا. چوڻي بہ آھي تہ
 ”زالون زالن جو ڪاڇ“. مرد مرداني ٻاريءَ ۾ ۽ زالون
 زنانِي ٻاريءَ ۾ گذارڻ ٿيون، تہ سندن خيال جي رفتار
 ۽ ڪالھائن جو ڍلڪ پنھنجي نموني ۾ ٿيو پوي. جتي
 ڏيٽي-ليٽي يا ٻيون اھڙيون رسمون آھن، تي زالن جو
 ھوش ڪوش انھن ڪالھين ۾ وڃيو پوي، تنھنڪري اھڙين
 ڪالھين سان لاڳاپو رکندڙ لفظ اصطلاح ۽ ٻھاڪا پنھنجا
 جوڙين ٿيون. وھانءَ- وڌاڻ ۾ يا منھن- معرڪي تي
 ھڪٻئي سان گڏجن مسجن ٿيون، تہ ھڪٻئي وٽان اھڙا
 لفظ اصطلاح ۽ ٻھاڪا ٻڌن ٿيون جي پوءِ وڻن عام ٿيو
 وڃن. ھنن تي ٺڪي انگريزي، ٺڪي عربي، فارسي يا
 سنسڪرت جو اثر ٿيو آھي، تنھنڪري سندن سنڌي
 جھڙي ٺيٺ چئجي تھڙي آھي. اڄڪلھ جي چوڪرن
 کي سنڌيءَ جو اھو ماڻو اڪثر ڪونھي- باقي ٻولي
 ٻڌين جيي! گھڻو ڪري ڪالھائين ئي رڳو اصطلاح
 سنڌي ۽ ٽپ ٽپ تي ٻھاڪي جو بہ ٺڪاءُ پيو ٻوڏو-
 اسان جا ھاري بہ واھ جي سنڌي ٿا ڪالھائين! انھن ج، نہ!

اهڙي ڇپيڊي آهي، جو جيڪر چئجي ته ”ساعت جو سينگار،
پهرائڙيءَ جي گفتار“.

هر ڪنهن جي پنهنجي ٻولي

۱۲۳- ٻولي کي جيڪڏهن اڃا به وڌيڪ باريڪ
طرح ڄاڻبو، ته معلوم ٿيندو ته جيئن سڀڪنهن ماڻهوءَ
جو مھانڊو ۽ هلٽ چلت جو نمونو پنهنجو پنهنجو آهي،
تيئن هر هڪ ماڻهو جي ٻولي ۽ اکرن لکڻ جو نمونو
به پنهنجو پنهنجو آهي. مثلاً جيڪڏهن اسين پنهنجي
ڪنهن ڀاءُ پرائي يا ڪنهن واقف جو ڳالهائڻ ٻڌنداسين،
ته ڀريان ئي جهٽ سهي ڪنداسين، ته فلاڻو ٿو ڳالهائي.
ساڳيءَ طرح سندس اکر به سڃاڻي سگهنداسين، ته هي
فلاڻي جا اکر آهن. جيڪڏهن سندس ڪو ليک اخبار
۾ پڙهنداسين ته مضمون منجهان ئي سهي ڪري سگهنداسين،
ته اهو ليک فلاڻي جو آهي؛ پوءِ ڀيل ته انهيءَ
ليک تي سندس صحيح ڀيل به نه هجي. اهڙيءَ طرح هر
ڪنهن جي ٻولي پنهنجي پنهنجي آهي. جهڙوڪ سندس
ڀائرن ۽ ٻين ذاتي ڪان ٻولي گهڻو ڦريل نه آهي.
هي ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته سڀڪنهن ماڻهو کي ٻوليءَ
تي هڪجهڙو ضابطو ڪونهي. ڪو ٻوليءَ مان گهڻو
واقف هوندو ته ڪو ٿورو؛ جنهن کي جنهن آهر لفظ،
اصطلاح ۽ ٻياڪا ايندا هوندا، سو انهي آهر ڪر آڻيندو.
اهڙو ماڻهو جدا جدا ڳالهين بابت مضمون لکندو، ته به
ٻولي اهائي ڪن آڻيندو، ڇا کيس ايندي هوندي. جدا

جدا مضمونن ۾ به ساڳيا ساڳيا لفظ ۽ اصطلاح مضمون جي مد نظر تي ڪم آڻيندو. لکڻ جو ڍنگ به هر ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو آهي، تنهنڪري اهڙي ماڻهوءَ جي ڪم آندل ٻولي ۽ ڍنگ مان سهي ڪري سگهيو آهي، ته هيءُ مضمون فلاڻي جو لکيل آهي. اهي ڳالهائون ڳڻي چئبو ته 'جيترا آهن ماڻهو، تيترئون آهن ٻوليون'. پر ٻوليءَ جا اهڙا سڀها تفاوت خيال ۾ نه رکي، ٻوليءَ جا ننڍا دفعا (آپاشائون) ٺهرائيندا آهن.

(Vocabulary or Word-stock)

لفظن جي ورڇ

۱۶۴- سنڌيءَ ۾ جيڪي به لفظ ڪم اچن ٿا، تن کي چئن دفعا ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (۱) تنسم (۲) نڌڻو (۳) دڻشي (۴) وڌيشي. پهرين ٽي نالا اصل ۾ ڪرت نڃون ڪم آندا هئا، جي هاڻ پوري توڙي ڏيهي عالم ڪم ۾ آيا آهن؛ ۽ چوٿون نالو اسان پنهنجو گڏيو آهي، جو سنڌي ۾ ڪيترا وڌيشي يعني ڌارين ملڪن جا لفظ به اچي ويا آهن.

Tatsama

تنسم

۱۶۵- ”تنسم“ معنيٰ لڄ سنسڪرت لفظ، جي سنڌيءَ ۾ ٻين ڏيهي ٻولين ۾ بجنسي، يا جيئن جو ٿين، ڪم اچن ٿا. جهڙوڪ: نڌي، ڪوي معنيٰ شاعر، راجا، ڪرڻا، معنيٰ باجهه، ديا معنيٰ باجهه يا رحم، چڻتا معنيٰ گڻتي، ڪاٻا معنيٰ سرور يا جسم، ۽ سندن معنيٰ سهڻو. اهڙا ذڙج سنسڪرت لفظ جي قديم زماني کان وٺي سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن؛ يا ويجهڙائيءَ ۾ ماڻهو سنڌيءَ ۾ ڪم آڻڻ لڳا آهن؛ تن کي ”تنسم“ * سڏجي ٿو، جنهن جي اڪري معنيٰ آهي ”هن جهڙا“ يعني سنسڪرت جهڙا يا عوڻهو سنسڪرت.

* ”چيٽيءَ ۽ ڪچر ۾ سم ڏسي ڀڳوان.“ (سامي)
 ”سم“ معنيٰ ساڳيو يا هڪجهڙو، (”تنسم“ لفظ ۾ تن = tat
 ۽ سم = Same. تنسم = The Same as it i.e. Sanskrit

۱۶۶- سنسڪرت ”ڌيان“ Dhyana بدران چئون
 ”ڌيان“ Dhiyanu ۽ ”سندر“ Sundara بدران
 چئون ”سندر“ Sundaru معنيٰ سهڻو. اهڙن سنهن
 تفاوتن ڪري عالمن اهڙن لفظن کي اڌو گابرا تنسم
 Semi-Tatsama سڏيو آهي. لفظن ۾ بهريائين ائين
 ٿورو ڦير پوندو آهي ۽ پوءِ وڌيڪ ڦيرڦار ٿيندي آهي ته
 ”تنسم“ ڦري ”نڌيو“ ٿي پوندا آهن.

۱۶۷- سنسڪرت لفظ ”ڌرم“ ۽ ”پرڏم“ جا اچار
 ٻوليءَ ۾ ڦري ٿيا ”ڌم“ ۽ ”پرڏم“ (صفحہ ۴۷) پر هاڻ
 امين وري ساڳيا ئي سنسڪرت لفظ ڌرم ۾ پرڏم ڪم
 آڻيون ٿا، جي ٻوليءَ واري زماني کان پوءِ وري ڇالو
 ٿيا. اهڙيءَ طرح ٻيا ڪئين ئي سنسڪرت لفظ آهن،
 جي هڪ واريءَ گويا مري ويسا، سي هاڻ وري نئون
 جنم وٺي ٻوليءَ ۾ آيا آهن. اهڙن ئي سنسڪرت لفظن
 کي عالمن ”هاڻوڪا تنسم“ Modern Tatsama
 سڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ويجهڙائيءَ ۾ سنسڪرت مان
 آڌارا ورتا ويا آهن. اها به ٻوليءَ کي ڀرپور يا مالا مال
 ڪرڻ جي هڪ واٽ آهي.

Tadbhava

نڌيو

۱۶۸- ”نڌيو“ لفظ جي اڪري معنيٰ آهي ”آهيءَ“
 جي ڀاءُ يا سڀاءُ جهڙا (Of the nature of it)، معنيٰ
 بجنسي سنسڪرت نه، پر انهيءَ (سنسڪرت) جهڙا.
 جهڙوڪ:

تقسم	تڏيو	تقسم	تڏيو
سؤريہ	سؤرج، سچ	چندر	چنڊ
آشتر	اٺ	ڪوڪل	ڪوئل (هڪي)
آبتان	آئي	درشن	ڏسڻ
متر	ميت، مائٽ	پوتر، putra	پٽ Son
وياپار	واپار	لودڪار	لودگار، لوهار

سنڌي ٻوليءَ ۾ مکيه لفظ آهن ٽي اهڙا تڏيو لفظ ڇاڪاڻ ته قدرت جي عام شين ۽ سامهوارن جا نالا، روزمره جي ڳالهين سان لاڳاپو رکندڙ لفظ، مٿي مائٽي، واپار ۽ ڪرت ڪار وغيره جا لفظ، مطلب ته اهو سڀ ذخيره يا مال، جنهن تي ٻوليءَ جي پيڙهه ٻڌجي ٿي، سو گهڻو ڪري سمورا سنسڪرت مان ورتل آهي، ۽ اهي ئي تڏيو لفظ ٽي لفظ سڏجن ٿا.

”آئون نه ڪڏي پريءَ ڪي، تون ٿو لهين سڄا
آئون جي ڏينءَ سنيها، ٺيئي ڀريان ڏج“ (شاهه)

هي سڀ سنڌي لفظ آهن. اهڙا تڏيو لفظ جيڪڏهن ٻوليءَ مان ڪڍي ڇڏبا، ته چئبو ته ٻوليءَ جو خاتم ٿيو. سنڌيءَ ۾ جيڪي عدد، ضمير ۽ حرف جر آهن، سي گهڻو ڪري سڀ تڏيو آهن. ٻوليءَ مان جيڪڏهن رڳو حرف جر (ڪي، ۾، تي سان، لاءِ وغيره) ڪڍي ڇڏجن، ته جيڪر جدا جوڙي ڪين سگهجن، اهي ڳالهيون ڳڻي چئبو ته ٻوليءَ

جو اصلوڪو ۽ سچو ٻچو خزانو آهي نڃ سنڌي لفظ آهن. ڪي سنڌي لفظ ٻين ٻولين ۾ به عام آهن (صفحو ۷۴) ۱. پر اسان جا اچار ٿي علحدہ انهن اچارن مان وريان ٿي پروڙي سگهيو آهي، نه اها آهي اسان جي مادري زبان، جنهن جي شعر جي شيرينيءَ ۾ هندن توڙي مسلمانن کي موهت ڪري ڇڏيو آهي.

۱۶۹- ڪن سنسڪرت لفظن جي صورت اهڙي قدر بگڙجي ويئي، جو سڃاڻڻ ٿي مشڪل- مثال: سنسڪرت سنڌي

پٿار سوسري يعني ٻيءَ جي ٻيٺ	ٻئي، ٻئي
مانر سوسري ” ماءُ جي ٻيٺ	ماسي
ڀڳني پتي ” ڀيٺ جو مڙس	ڀڳڻو ڍو
شيبالي وڍير ” ساليءَ جو مڙس	سنيو
پراڻر جالها ” ڀاءُ جي جوءِ	ڀاڄائي
شپت ڪال ” ٿڌو وقت	سيارو
آشنه ڪال ” ڪرم وقت	اونهارو

شنسڪرت- ”شوشره“ (Shvashurah)، ڀڙاڪرت- ”سسر“ (Sasura)، ۽ هندي سسرا: انهيءَ ”سسرو“ لفظ جو اچار سنڌي ۾ آهي ”سهرو“ (Father-in-law)، نه ڪي ڀلجي ائين ٻيا ڀانئين ته اهو عربي لفظ صهرو آهي، حقيقت ڪري سهرو (سسرو) لفظ نهايت قديم آهي ۽ ٻائي ٻوليءَ ۾ به آهي، جا عيسوي سنه کان هزار کن ورهيه اڳي چالو

هئي (صفحہ ۳۹۰). اهڙا روز مره ڪم ايندڙ لفظ صدين کان ڪتب پيا اچن، ته ڪسي پيسي ويا آهن. ۽ ماضي پڻي وغيره، جي اصل ۾ مرڪب لفظ آهن، سي هينئر ڇڙا يا يڪا لفظ پيا پائجن،

۱۷۰۔ تدبو لفظن مان ڪي آڳاٽا ته ڪي هاڻوڪا آهن۔ جهڙوڪ سنسڪرت لفظ ”هردي“ مان هينئون، هنمان ۽ هيچ لفظ ٺهيا آهن (صفحہ ۵۹ ۽ ۶۱) اهي آڳاٽا تدبو ڇڻبا. اهو ساڳيو ”هردي“ لفظ وري چالو ٿيو ته اچار ٿيس هردو۔ رڌو، ۽ر معنيٰ ساڳي اٿس۔ اهي هاڻوڪا تدبو ڇڻبا.

”هردو دنيادار جو پاهڻ کان به هري.“

۱۷۱۔ سنسڪرت لفظ ”ونش“ ڦيري ”بانس“ ۽ ”ونجهه“ ٿيو آهي۔ ڪهڙيءَ به بانس جي ڪاٺيءَ کي ”بانس“ چئبو، پر ”ونجهه“ اها بانس جي لٽ آهي، جنهن سان ٻيڙي هلائين ٿا۔ اهڙيءَ طرح ڪن سنسڪرت لفظن ۾، ٻي، ٽي، ٻاڪ وڌيڪ صورتون ورتيون آهن، ته ڪن جي معنيٰ ۾ به ٿورو ٿورو ڦير پيو آهي.

۱۷۲۔ ٿورا ته ٿورا، مون تي ماروڻن جا، (شاهه) مارئي چوي ٿي ته، منهنجن ماروڻن جا احسان مون تي ٿورا ڪينهن، يعني مون سان گهڻي ئي ڀلايون ڪيون اٿن۔ اهي ۽ لفظ هن ريت ٺهيا آهن:

(۱) هتي پهريون ”ٿورو“ معنيٰ احسان يا ڀلائي، جو اصل ۾ سنسڪرت لفظ ستواڪ Stavaka آهي، ۽ اصل معنيٰ اٿس ”ساڪ يا ساراهه“. ڪنهن تي ٿورو ڪيو ۽ هو ضرور

احسان مڃيندي، اڳلي جي ساک ڪندو. اهو ”ستوڪ“ لفظ اول بگڙجي ٿيو ”ٺوڪ“ ۽ پوءِ ’ڪ‘ حذف ٿيو ته باقي بچيو ”ٺو“، تنهن جي پٺيان ”رو“ پڇاڙي Suffix ڪڍي چئون ”ٺورو“.

(۲) ٻيو ”ٺورو“ معنيٰ گهٽ (ضد- گهڻو اهو اصل سنسڪرت لفظ ”ستوڪ“ Stoka آهي، جنهن جو به اچار بگڙجي اول ٿيو ”ٺوڪ“، ۽ پوءِ ”ٺو“ ٿيو آهي انهيءَ جي به پٺيان ”رو“ ڪڍي چئون ”ٺورو“ - مطلب ته سنسڪرت جي ٻن جدا لفظن بگڙجي سنڌيءَ ۾ هڪجهڙي صورت اچي ورتي آهي، پر معنيٰ ۾ فرق پٽرو بيٺو آهي.

(۳) ٽئين ٻنهي سنسڪرت لفظن جو اچار سنڌيءَ ۾ اول ٿيو ”ٺوڪ“، ته اهو لفظ به اسان وٽ آهي:

”هينئون ڏجي حبيب کي، لڱ گڏجن لوڪ“
 ڪڏيون ۽ ڪروتون، اي ٻن سکر ٺوڪ“ (شاهه ڪريم)
 يعني دل ڏجي پنهنجي پياري (سڄي سائينءَ) کي، ۽ پنهنجا لڱ يا عضوا ڀلي ته لوڪ سان گڏجن: يعني ٻن ٻن ٻن ساڻن سان ڀلي ته رمل ڪڍجي، هر چيٽ ۾ ڌيان ڏئيءَ جو ڌارجي: مندر ۽ حنڌرا (مسجدون) به چڱيون شيون آهن، اهو ”ٺوڪ“ اصل سنسڪرت لفظ ”ستوڪ“ Stoka مان ٺهيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ٿورو: تنهنڪري ٺوڪ لفظ جي بنيادي معنيٰ چڱي ”ٿوري شئي“ هئي معنيٰ ”شئي“، ۽ ”سکر ٺوڪ“ معنيٰ چڱيون شيون.

(۴) ”چانگا چندن نه چرون، مٽيا پيهن نه موڪ،
اگر اوڏو نه وڃين، ٽڪيو ڇڏين ٽوڪ.“ (شاهه)
هتي به ”ٽوڪ“ معنيٰ چڱي يا لذت شئي وٺي نه
ٺهندي. پر مصنف جي خيال موجب هيءُ ساڳيو پهريون
لفظ ستوڪ Stavaka آهي، جنهن جي سنسڪرت ۾ هڪڙي
معنيٰ آهي ساڪ، ٻي معنيٰ آهي پُور جو جهڳٽو يا چڱو،
۽ آٺ لاءِ اعائي لذت شئي آهي.

(۵) انهيءَ ساڳيءَ سنسڪرت لفظ ستوڪ Stavaka
جي ٽين معنيٰ آهي ڏن، پدارت.

”ٽڙڪي پسي ٽوڪ، ٽرڪي ٽڪر ۾ پئي.“ (شاهه)
ڪونرو وٽ لپلا ٽو لڪو هار ڏنو، ته اهو ٽوڪ
ڏسي هر ڪڇي ويٺي هئي. هتي ”ٽوڪ“ (پدارت) ٽولڪي
هار جي معنيٰ سان ڪر آيو آهي.

(۶) ”مون کي ڏيهان نڪتي، ۾- ٿي ٽوڪ ٿيا.“ (شاهه)
هتي ٽوڪ معنيٰ مند يا موسم؛ مارئي چوي ٿي ته ”ٿر مان
نڪتي (امر ڪوٽ ۾ عمر سومري وٽ اچي قيد ٿي آهيان،
تنهن ڳالهه ڪي) ۾- ٿي مندون (سيارا ۽ اونهارا) ٿي وڌون
آهن“ هي ”ٽوڪ“ به اصل ۾ سنسڪرت لفظ ستوڪ Stavaka
آهي، جنهن جي سنسڪرت ۾ چوٿين معنيٰ ”ميڙ“ به
آهي. ڪهڙن ڏينهن جي ميڙي کي مند يا موسم چئجي ٿو-
اهڙيءَ طرح هڪڙي لفظ جون سنڌيءَ ۾ ڪهڙيون معنائون
ٿيون آهن. اهڙا مثال ٻيا به ڪيترائي آهن.

۱۷۲ سنسڪرت لفظ ”درشن“ جو آچار سنڌيءَ ۾ آهي ”ڏسڻ“. هندو ماڻهو ڪا ٺاڪر جي موت يا ڪنهن مهاڻا کي ڏسڻ وڃڻ، ته چون ته ”درشن ڪرڻ ويا هئاسين“. ڪنهن عزيز خوش لاءِ چون ته ”کيس ڏسڻ ويا هئاسين“ اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي سنسڪرت (تسم) لفظن ۾ جيڪو ترسي يا عزت جو خيال سمايل آهي، سو تڏي لفظن ۾ ڪونهي. مسلمان به ائين ”ڏسڻ“ بدران عربي تسم ”زيارت“ ڪم آڻين ٿا.

(الف) جڏهن ڪو لفظ ڪم آڻڻ ۾ سنسو هوندو آهي، تڏهن ان جي بدران ٻيو ڪو لفظ ڪم آڻيو آهي. جهڙوڪ ڪنهن ٻار کي ٽپ ٿيندو، ته ماڻس چوندي ته ”سندس دشمنن کي ٽپ ٿيو آهي“ يا ”سندس وڃي ٽپيا آهن“ يا چوندي ته ”مڪالڙو آهي“. هن کي علم لغات جي صاحبن سڏيو آهي Pejorative tendency.

۱۷۳ - سنسڪرت سنڌي
ڪشتيه = ڪوڙه (اسم) ڪوڙهيو ڪشتيو (مشت)
چمند Chhamanda چڙهو چانڊ

هن ريت هڪ سنسڪرت لفظ مان ٻيو سنڌي لفظ ٺهيا آهن، پر ٻيئي گڏ ڪم آڻجن ٿا. ”ڪشتيو“ ۽ ”چانڊ“ ڌار ڪم ڪن ٿا اچن ۽ زائد يا بي معنيٰ لفظن جي دفعي ۾ ليکجن ٿا ساڳيءَ طرح ”آهون ساهون“ (سنسڪرت - آمک ستمک) مان ”آهون“ لفظ ڌار ڪم ڪن ٿا اچي.

۷۵- ”آپ گهاتي“ ۽ ”آپ گهڙي“ ۾ ”آپ“ ۽ ”آپ“ هندستاني لفظ آهن. ”کان پان“ ۽ ”کانو پينو“ معنيٰ کاڌو پيتو. اهي به هندي (هندستاني) لفظ آهن.

(۱) ”ٺيو غلغو گرنار ۾ ته ڪو آناڻي آيو.“ (شاهه)

(۲) ”گل چنو گرنار جو پڻ ٺيو پيٽين.“ (شاهه)

(۳) ”اڪهن سوئي اور ڪيو، ڪنهن جو سونو.“ (شاهه)

”آناڻي“ معنيٰ رستو فقير، ”پڻ“ معنيٰ شهر، ۽ ”اور ڪيو“ معنيٰ سڃاڻي يا ڏسڻ. اهي گجراتي لفظ آهن. ”گريو“ (ناچ جو قسم) ۽ ”هڙنال“ (هٿ تاز) به گجرات طرف جا لفظ آهن، جي ويجهڙائيءَ ۾ اسان وٽ چالو ٿيا آهن. اهڙيءَ ريت ٻين ڏيهي آريه ٻولين جا ننڍپڻ لفظ سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن. ٻوليءَ جي واڌاري جي اها به هڪ واٽ آهي (ڏسو صفحو ۱۵۰).

ديشي لفظ

۱۷۶- ديشي يا ديسج* معنيٰ ديس ۾ ڄاول يا پيدا ٿيل. ديشي (ديسي يا ڏيهي) لفظ اهي آهن، جي آرين جي اچڻ کان اڳهتي ديس (هندستان) ۾ ڄالو هئا، يا آرين جي اچڻ کان پوءِ ديس ۾ ڄالو ٿيا، پر بنياد سنسڪرت مان نه اٿن. اهي ڪولن، سنٿالن، دراوڙن ۽ ٻين اصلوڪن رهاڪن جي ٻولي مان آڌارا ورتل ليکجن ٿا. جيڪي ديشي

* ديس = ڏيهه + ج — جن = ڄڻ.

ديسج = Country-born.

لفظ سنسڪرت ۾ داخل ٿي ويا (صفحہ ۲۰)، سي هاڻ سنسڪرت ڪري ليکجن ٿا، پر ويڏن واري زماني کان پوءِ به دراوڙن وغيره سان لڙهه وڇڙ هلندي اٿس جنهنڪري ٻولي ۽ ٻراڪرت ۾ ڏيکي لفظ پاڻ گهڻا آهن ۽ سنڌيءَ ۾ تهاڻين وڌيڪ، جو ملبار طرف مان سنڌ جو وڻج واپار گهڻو هلندو هو (صفحہ ۱۲۳).

(الف) ايلاجي، ڪونمير، ڪانجهي، ڪڙهي، چاڏي، ۽ ڪاٻار۔ انهن بابت پڪ آهي ته اهي دراوڙي لفظ آهن. تاريخ جي تانڊورن مان ٺهيل ڪاٻاري جون رسيون هندستان مان يورپ ڏي وينديون هيون، تنهنڪري دراوڙي لفظ ”ڪاٻار“ اوڏين عام ٿيو. انگريزيءَ ۾ چون Coir ڪجرات ۽ سنڌ جا واپاري ۽ ميربحر چوندا هئا ”ڪانبار“ جنهن جو اچار هاڻ ”ڪاٻار۔ڪاٻارو“ آهي. اهو ”ڪانبار“ لفظ البيرونيءَ سنه ۱۰۳۰ع ڌاري ڪم آندو آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو ته سنڌ جو ملبار سان واپار انهيءَ کان گهڻو اڳي هلندڙ هو.

(ب) آڙد معنيٰ مائه، (ڊال جو قسم)، چنار معنيٰ ڪريل زال، ڪوٽ معنيٰ قلعو ۽ ٻيڙي، ڏيکي لفظن جا مثال آهن؛ پر انهن بابت گهڻي پڪ ڪانهي، ته اهي دراوڙي ٻولين مان ورتل آهن يا نه.

۱۷۷۔ ڪن ڏيکي لفظن مان سنڌي لفظ ٺاهيا اٿئون؛

سنڌي

البيلو

ڏيکي

آلمر دل

چڏڻي = چڙهي ٿو - چڙهن، چاڙهي، چاڙهيڪو.
 آونگهڻي = ٺنڊ ڪري ٿو: آونگهه = گهوڙهي ننڊ، غشي.
 ۱۷۸ - ملبار سان لڙاءِ وڇڙ هئڻ سبب اُتي جي لائي ڏڪر
 راند سنڌ ۾ چالو ٿي. انهيءَ راند ۾ اسان جا ٻار دراوڙي
 (ٽيليگو) انگ ڪم آڻيندا آهن:

سنڌي ٽيليگو معنيٰ سنڌي ٽيليگو معنيٰ
 وڪٽ اوڪٽ هڪ لئن (لنڊ) روڻڊو ۾
 مون (مونڊ) مڙو ٽي نار نال چار
 آر آر ڇهه وٺي ويهه Veie ڏهه
 ”پڪو“ شايد ٽيليگو لفظ ”اوڪ“ (اوڪٽ) مان آهي -
 مطلب ته اسان جا واپاري اهي انگ تمبروار جهڙي نه آيا
 آهن. لائي ۽ ڏڪر ٻنهي سنسڪرت بنياد جا لفظ آهن*.

۱۷۹ - ديشي لفظن جي هڪ لغت ”ديشي نام مالا“
 نالي هيچندر آچاريه جي جوڙيل آهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر
 پنهنجن تقريرن (”ولسن فئلا جيڪل ليڪچرس“، صفحو ۱۵۷)
 ۾ ديشي لفظن جي ڏڪر ڪندي چيو آهي ته ”جن لفظن
 کي ديشي سڏيو ويو آهي، تن مان ڪي سنسڪرت بنياد
 جا سمجهڻ ۾ اچن ٿا - اهڙا ڪي مثال به ڏنا اٿس، جهڙوڪ:

ديشي سنسڪرت
 آجب = آڇڙ (ويران) آجبول (اوجل) صفا (سچ)

*سنسڪرت ”ويستا“، مراهڻي ”وٺي“، سنڌي ”لائي“
 ڏنڊڪ: سنڌي ”ڏڪر“ (”ر“ ڀڄاڙي).

بئل ۽ ڦنسيءَ = ڦسلائي ٿو ڦاسي (ڦاسائڻ)
ڇاسي = ڇاڇ، لسري ٽڪر (فارسي ٽاشڪ)
اهڙيءَ طرح، ڪنهن وقت، ٻين ڪن ديشي لفظن
بابت ثابت ٿئي ٿو اهي سنسڪرت بنياد جا آهن، ته انهيءَ
۾ عجب ڪونهي.

وديشي لفظ

۱۸۰۔ وديشي يعني ڌارين ملڪن جا لفظ، جي سنڌيءَ
۾ اچي ويا آهن، تن جا مثال آهن:

يوناني۔ (۱) يونان، يوناني (IONIAN Greek).
(۲) ”پرسرام“ نالي ۾ ”پرسو“۔ سنسڪرت ’پرشو‘
معني ڪهاڙو. يوناني pelekus.

(۳) ”دام“ معنيٰ ملهه يا ٺاڙو، ۽ ”درم“ هڪ ننڍو
سڪو۔ سنسڪرت ”درم“؛ يوناني drakhme؛ ”درم“
جا بگڙيل اچار ’ڊم‘ ۽ ’ڊاپ‘ (ڊپ) آهن.

(الف) ”پنجين ڊمون ڊم، ڪيڏي ڪي سڇڙين.“ (شاهه ڪريم)
يعني ڏيئي پاڪ جي صدقي هڪ درم بدران پنج ڊر پتههجي
گنديان ڪيڏجن.

(ب) ”جي خزانو سو لڳي ڪو اهل دنيا، جو هزار
نامي تهڙو جهڙو ڏئي مسڪين ٿو هڪڙي ڊاپ.“
”ديوان گل“

(۴) ”سرنگھم لفظ اصل يوناني Surinks (Syrinx) سنسڪرت ۾ ان جو اچار ”سرنگ“ آهي. اسان جا ماڻهو شايد يونانين کان سرنگھون ملڻ سکيا هئا!

(۵) سيدي مان ٺهيل ”سيون“ اصل يوناني لفظ Semidalis ۾ ان جو سنسڪرت ۾ اچار ”سميد سميت“ ۽ معنيٰ ڪڏڪ جو سنهڙو آيو.

(۶) بخدي، بختي ۽ بلغاري [صفتحو ۵۰].

عربي ۽ فارسي - هنن جو ذڪر ڌار ڪيو.

ترڪي - آغا يا آنا (سنڌي — ”اڳو“). آڙڪ =

ٿاڌاري ترڪ، جي چنگيز سان آيا ۽ ڏاڍا ظالم ڪيائون تنهنڪري ”آڙڪيون ملڻ“ يعني ظالم جهڙي ملت ڪرڻ

يا آچائڙ. اردا بيگ مونث اودا بهگمي معنيٰ حرمسراڻي بهرو ڏيندڙ عورت. اوطاق (اطاق، اوداغ)، اولچي، بندوق -

بندوقچي، بورچي (باورچي)، بگ معنيٰ حاڪم، مونث بيگم چلاچي، چاق معنيٰ چڱو ڍاو (ماڻ لکن چاڪ - ڏسو شرت

صاحب واري بدڪشنيءَ اصل ترڪي اچار چاغ، جو اصل سنسڪرت لفظ چڱگ، سنڌي چڱو - (چانگو معنيٰ آڻ يا

انهيءَ سنسڪرت لفظ مان)، چوغو (چوغل - چوخال)، چق = پردو (دروازي جي اڳيان ٽنگڻ لاءِ - ماڻ لکن ’چڪ‘ چقمق،

خان = حاڪم، مونث خانم، خيچر (ڦاچر)، قليچ بيگ (قليچ = نر)، قيطون = ريشم يا زريءَ جي ڪناري،

جا زالن ڪهڙن کي مٺڻ، قينچي، ڪولي معنيٰ مزدور - اصل اچار ”قالي“ ترڪ لوڪ لڙاين ۾ دشمن جي لشڪر مان

جيڪي ماڻهو گرفتار ڪندا هئا، تن کان مزوري ڪرائيندا هئا. تنهنڪري ترڪيءَ ۾ ”قُلي“ جي هڪڙي معنيٰ ڦيڏي ۽ ٻي معنيٰ مزور.

بلوچي۔ ڏسو ضمير لڳون

ڀشتو۔ ڏسو ضمير چوڻون

هالايا۔ سڳو (چانور)

ڇٽا۔ ڇام، ڇانهه، rea (اصل چٽائي لفظ ”شا“).

ڀورڙي ٻولين جا لفظ

۱۸۱۔ عيسوي پنڌرهن ۽ سورهن صديءَ ۾ ڀورڇو ڪيل، ٻج، ڦرينچ ۽ انگريز آيا (عذجو ۱) ۽ پوءِ انگريزن جو راج ٿيو ته ڪئين لفظ سنڌيءَ ۽ ٻين ڏهه ٻولين ۾ چاليو ٿيا.

ڀورڇو ڪيل۔ ”آپوسي“ Alphanso ۽ ”ٻاڙي“ Pires (بمبئي طرف جي انهن جا قسم)، پادري، پستول، پپ (Pipa)، ڦيٽ (ڦٽا)، ڪمرو معنيٰ ڪوئي Camara، نيلام (نيلام)، وغيره.

ٻج۔ هتي راند ۾ جيڪي لفظ ڪم اچن ٿا، تن مان ڪي ٻجن جا آهن۔ جهڙوڪ ٽرپ (Trump (Troef، ۽ هاربان۔ لعل هان (Harten) Hearts

ڦرينچ۔ ڪارٽوس Cartridge (Cartouch) لفظ

ڦرينچن جي اچڻ وقت هندستان ۾ چاليو ٿيو.

انگريز۔ انگريز، انگريزي، اردلي (Orderly)، آرمي (Armada)، اسٽاسپ، اسپتال، اسٽيشن، اسڪرو

اسڪول، ٻٽن (ٻيڙو)، بونل (ٻائڻل)، بوراڪ (ٻيٽرڪ)،
بورڊ، بويو (Buoy)، بجوڙي (ٽريپري)، ٽيڪس (ٽيڪٽ)، ٽيشن
(سٽيشن)، ٽيڪس (ٽيڪس)، پتلون، پيشن، پلٽن (Platoon)،
پن (Pen)، جج، چاڪ، چاپ (شاپ)، درجن (ڊزن)،
رپورٽ، رونڪروٽ (Recruit)، سٽل (Settle)، اسڪول،
سليٽ، ڪاليج، ڪرل، ڪوچ، ڪپتان (ڪمپٽن)، ڪورٽ،
ڪوٽ، گرٽ (اڻگريٽمينٽ)، گلاس، مارجسٽريٽ، ميم
(مئڊم)، هٽروٽ (Hundred-Weight) ۽ ٻيا اهڙا ڪيترائي

لفظ آهن ۽ روزمره انهن جو تعداد وڌندو پيو وڃي.

لفظن جي موجودات Word-Stock

۱۸۲- سنڌي ڇهين جي ڇوٽين سبق ۾ لکيو

اٺن تہ

”انگريزي لفظن کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ اٽڪل

وڌيڪ هزار لفظ آهن، جي ۵۰۰۰ پٽاندر ورهايل آهن؛

سنسڪرت سان لاڳاپو رکندڙ پراڪرت ٻولين مان ۱۲،۰۰۰

دھسي ۲۵۰۰۰

فارسي ۲۰۰۰۰

عربي ۲۵۰۰۰

جوڙ ۲۰۰۰۰

اهي سڀ انگ سراسر غلط آهن؛ اها غلطي هن منجهان ئي

ظاهر آهي، تہ سنڌي ڇهين ڪتاب جي انهيءَ ساڳئي سبق

۾ لکيل آهي، تہ شاھ جي رسالي ۾ وڌيڪ هزار کن لفظ

آهن” — هاڻ ويچار جي ڳالهه آهي ته شاهه جي رسالي ۾ ويهه هزار لفظ، ۽ سڄي سنڌي ٻوليءَ ۾ به ويهه هزار لفظ رسالي ۾ ڪڍڻي، ٻاڙ، سڀرو ۽ پوري لفظ به ڪم آيل آهن ڇا؟ — نڌن اهي انگ آيا ڪٿان؟

ڇڏڻ مان معلوم ٿيو ته ڪڇ ورهيه ٿيا ته بمبئي سرڪار پڇا ڪئي، ته سنڌيءَ ۾ اٽڪل ڪيترا لفظ آهن. اهڙو تخمينو اڳي ٿيل ڪونه هو، تنهنڪري شرت صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ جيڪي لفظ لکيل هئا، سي گڏي رپورٽ ڪيائون. شرت صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ ڪل ۹۲۸ صفحا آهن، جن مان ڪنهن صفحي ۾ پندرهن-سورهن، نه ڪنهن صفحي ۾ ٽيهه-ٻيڻهه لفظ آهن. جيڪڏهن هر هڪ صفحي ۾ سراسري اڻڪيهه-ٻاويهه لفظ ليکبا، ته سڄي ڊڪشنريءَ ۾ ويهه هزار کن لفظ بيشڪ اچي ٿيندا. هي ڳالهه ته شرت صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ ڪيترن هنڌ هر هڪ لفظ جي پٺيان ڄاڻايل آهي، ته اهو سنسڪرت يا عربي بنياد جو آهي يا ديوسي وغيره آهي، انهيءَ ڄاڻايل ڳالهه، پٽاندر جيڪڏهن سڄي ڊڪشنريءَ جا لفظ ويهي ڳڻبا، ته مٿون سمورو تفصيل نڪري ايندو. مطلب ته سرڪاري رپورٽ لاءِ جنهن کي اهي انگ ڏيڻا هئا، تنهن ۾ ڪا واڌ نه ڏسي، شرت صاحب واري ڊڪشنريءَ جا انگ ڄاڻايا، انهيءَ وقت کان وٺي اها ڳالهه ڦهلي ته ”سنڌيءَ ۾ فقط ويهه هزار لفظ آهن!“ حقيقتون، ٻولي اٽاهه لڳي پيشي آهي ۽ گهر وٺي لفظ جو تخمينو ٻڌڻ اهڙو آهي، جهڙو:

”سنڌي ماڪوڙي ڪوھ ۾ پيئي ڪٽي آي.“
(شاھ ڪريم)

سنڌي وسيع ٻولي

۱۸۳- سنڌي نهايت وسيع ٻولي آهي؛ سري جا لفظ هڪڙا وچولي جا پيا، لاڙ جا وچائين ٿيان، ۽ ٿر جا ٽنهن کان اڻورا وري واپارين، ڪاسبين، حڪيمن وٽ لفظ ۽ اصطلاح ٿي پنهنجا پيسارين وٽ ڏسو ته سوين شيون؛ وڻ ٿن، گاه، ٻوٽا، گل ڦل، ڏوٿين جا ڏٽ ۽ ٻيون انيڪ شيون آهن، جن مان ڪيترين جا نالا ڪنهن به ڊڪشنريءَ ۾ ڏنل ڪينهن-ڪراچيءَ جي هڪ پيرمرد مهاڻي ڳالهه ڪئي، ته مڇيءَ جا سوا سؤ کن قسم ڏنل اٿم جهڙوڪ: سرمائي، سينٿري، راڻوس، دوٿر، منگرو، گوج، ڪر، ڏانگري، ٻلو، ڪٻو، ڏنڍرو، جهينگا، گانگت (جن کي سانا ۽ هڪم به چون)، وغيره. ”سنڌ گزيٽيئر“ ۾ ڄاڻايل آهي ته ’سنڌ جي اڳوڻي ڪمشنر جيمس صاحب پکين جي ڏانهن جا چار سؤ کن نالا ڪٿا ڪيا هئا. هيئن به لکيل آهي ته ’سنڌ ۾ نانگن، بلائن ۽ ٻين سڙن ۽ جيتن جون ايتريون ذاتيون آهن، جو رواجي طرح جيڪر ڪو اعتبار ٿي ڪونه ڪري ته سنڌ ۾ ايترا بيشمار جيتن جا قسم آهن! انهن کان سواءِ مالدارن جا لفظ جاچيو-اسين ماڻهو عام طرح ’گانء‘، ’گئون‘ ۽ ’ڍڳي‘ لفظ ڪم آڻيون ٿا، پر مالدار ماڻهو انهن ٻن لفظن تي راضي نه ٿين ٿا.

سندس کانءَ جي نازي ويائل هوندي، ته ان کي ”سوٺا“ سڏيندو، جيڪڏهن کانءَ کير ڏيڻ مهل کيتو ڪندي، ته ان کي ”کيتر“ سڏيندو، جيڪڏهن ڪا گاءُ ومڪي ويندي ۽ کير ڏيڻ بنهه بند ڪري ڇڏيندي، ته ان کي ”قنڌي“ سڏيندو، جيڪڏهن سندس گاءُ يا مينهن کي سڱ نه هوندا، ته ان کي ”روڏي“ سڏيندو، جيڪڏهن ڪنهن مينهن جا سڱ وريل يا پيچدار هوندا، ته ان کي ”ڪنڍي“ ڪوٺيندو. ساڳيءَ ريت اسين سڀڪنهن قسم جي ڪاٺي کي ”ڪاڏو“ ڪوٺيون ٿا، پر ڪيتي ڪنڊڙ ائين لڳا ڪن: سارين يا چانورن جي ڪاٺي کي ”پلال“، جوڙ ۽ ٻاجهريءَ جي ڪاٺي کي ”ڪڙپ“، ۽ ڪڙڪ جي ڪاٺي کي ”ڪانگري“ ته ڪي ”نار“ ڪوٺين ٿا. رڳو ڪنهن ڪرم وٽ وڃي بيهو ته هاري ناري نار جي هر هڪ ساز لاءِ اوهان کي لفظ ٻڌائيندو. هي سڀ ڳالهيون سنڌيءَ جي شاهوڪاريءَ جي ساک ڀرين ٿيون. وسيع يا ڀرتو ٻولي چئبو ئي انهيءَ کي آهي، جنهن ۾ هڪ معنيٰ لاءِ گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ جون گهڻيون معنائون هجن، ۽ جا اصطلاحن ۽ محاورن، تشبيهن، استعارن ۽ ٻياڪن سان ڀرپور هجي، ته فصاحت ۽ بلاغت سان هر ڪو مضمون چئي يا لکي سگهجي. وسيع ٻوليءَ ۾ هر ڳالهه يا ٽڪيائي لفظ به جهجهو هوندا آهن، ته نظر ڇوڻ يا لکڻ مهل منجهي نه بيهجي. رڳو شاھ جو رسالو ئي ڪٿي ڏسو ته منجهس ڇا پلٽ پلٽي پيئي آهي! اٻڻ ۽ اٺن جي قسمن لاءِ منجهس ڪئين لفظ آهن:

ٻوتو يا دٻو، ٻور، پور، توڙو، چانگو، ڪرمو، لڙو، ميو، وغيره۔ ”آٺ“ لاءِ ايترا لفظ انگريزيءَ ۾ به ڪيئن نه پهلوان ۽ جنگي جوان لاءِ به ڪيترائي لفظ ڪم آيل آهن: بهادر، پهلوان، پانڻو، وريام، وير، مانجهي، جهونجهار، ڪڳمارو (ڪڙڪ يا ترار ماريندڙ، شمشير زن)، وغيره۔ رسالي ۾ جيتري تجنيس حرفي Alliteration آهي، اوتري انگريزي شعر ۾ به ڪانهي. هيءَ ڳالهه خود ڄاڻائي ٿي، ته سنڌيءَ ۾ لفظن جي ڪمي ڪانهي. سر ڳواسي ديوان ڏهارام گدومل جا جوڙيل اثر جا ڪتاب ”شريمد ڀاڪوت ڪيٽا“ ۽ ”ڀوڪ درشن“ ۽ ڪي ليک، خاص ڪري ساميءَ جي سلوڪن جو تانپرج ۽ رباعيات عمر خيام جون تهرج، پڙهي ڏسو ته سندس نثر مان هاڻوڪن ڪيترن شاعرن جي نظر کان به وڌيڪ مزو پيو اچي. هن صاحب کي ٻوليءَ تي ڪافي ضابطو هو، تنهنڪري پنهنجن خيالن کي عمدو لباس ڏيکائي سگهيو ٿي۔ اهي ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ جا اهڃاڻ آهن: ٻولي جيڪڏهن ڪٽل هجي ها ته مصنف جيڪر منجهي پيهن ها.

۱۸۴- ڪيترن انگريزي خواندن جي دلين تي اهو وهه ويٺل آهي، ته سنڌي هڪ ڪٽل آهي، جنهن ۾ پورا لفظي ڪيئن نه، جي ڪهرج مهل ڪم آڻي، پنهنجا خيال پوريءَ ريت ظاهر ڪري سگهجن! اهو سچ آهي، ته انگريزي ٻولي انيڪ قسمن جي لفظن سان ڀرپور آهي، ۽ ڪيترن انگريزي لفظن لاءِ اسان وٽ سنڌيءَ ۾ پورا لفظ ڪيئن نه، پر هيئن به ڏٺو ويو آهي، ته ڪيترن

انگريزي لفظن لاءِ سنڌيءَ ۾ بلڪل پورا ۽ ٺاهوڪا لفظ موجود آهن، جن جي انهن جوانن کي سڏ ڪانهي. ٻيون ڪيتريون سائنسمن هاڻ نڪتيون، باقي علم نباتات (Botany) جي نه اسان جي ماڻهن کي ايامن کان سڏ هئي. ڪنهن -منڌي مالهيءَ سان ڳالهائي ڏسو، ته هڪڙي هڪڙي انگريزي لفظ لاءِ اوهان کي بلڪل پورا پورا لفظ ٻڌائيندو. جهڙوڪ: ڪيپرن Ovary، ڪپ Ovule، گل جو مٿڪ، چوٽو، يا گوٺ Corolla، پنکڙي يا پالڪڙي Petal-Sepal پراڳ يا رج pollen، مادي دار pistil ۽ نر دار Stamen -منطق توڙي بجليءَ سان لاڳاپا رکندڙ لفظ، ”سالبو“ Negative، موجبو Postitive، وچ پرواهڪ Lightning Conductor، ۽ ٻيا آهن. جيڪڏهن انهن جوانن کي ههڙن ٺاهوڪن لفظن جي سڏ ڪانهي، ته اهو ٻولي جو نه، پر سندن ئي قصور ليکبو.

۱۸۵- هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ گهرجي، ته سڀڪنهن ٻوليءَ جو پاڻ يا ذاتي ڍنگ Genius پنهنجو پنهنجو آهي. انهيءَ سبب انگريزيءَ ۾ جنهن نموني ڳالهه ڪرڻي هوندي، تنهن ساڳئي نموني سنڌيءَ ۾ ڪرڻ مشڪل ٿيندي. ساڳيءَ ريت سنڌيءَ وارو رنگ ڍنگ پوريءَ طرح انگريزيءَ ۾ آڻڻ اڻڪو لڳندو. اسان جا ڪيترا جوان جڏهن ڪو سنڌي مضمون لکڻ ويهن، تڏهن اول دل ۾ سڄو گهاٽ انگريزيءَ ۾ گهڙين، ۽ جنهن مهل اهو سنڌيءَ ۾ آڻڻ چاهين، تنهن مهل کين گهڻي ڏکيائي ٿئي ٿي، ۽ پوءِ ڏوهه لپٽائي سنڌيءَ تي وجهن ۽ چون

تہ سنڌي کٽل ٻولي آهي! حقيقتون، خيال ئي سنڌيءَ ۾
 ڪرڻ گهرجي، تہ پوءِ پورا پورا لفظ جي پڙهيل ڏا
 ٻڌل هوندا، سي پاڻمرادو دل تي تري ايندا ۽ وقتي نون
 عمدن لفظن جوڙڻ جو خيال بہ پيدا ٿيندو. انهيءَ نموني
 اختيار ڪرڻ سان جملا وڌيڪ سهڻا ۽ نزاکت پري
 ٿيندا، ۽ دل گهريو اثر بہ پيدا ڪندا. پر جيڪڏهن
 سنڌيءَ سان گڏ انگريزي لفظ ڪتب آڻي، ڳالهه جي
 پورائي ڪبي، تہ اصليت ڇڏ ٿيندي، يعني نون عمدن
 لفظن جوڙڻ جو خيال پيدا نہ ٿيندو. ائين آڻاڻار تي هليو
 تہ ٻوليءَ کي ڏک پيو لڳندو ۽ ترقيءَ ڪرڻ بدران
 پوئتي بہ پوندي ويندي.

۱۸۶- انگريزيءَ ۾ جيڪي وڏيون ڊڪشنريون
 آهن، تن ۾ جملي ٽي لک کن لفظ آهن. جيئن ايمرسن
 صاحب جي جوڙيل انگريزي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ ڄاڻايل
 آهي. هن وقت سنڌ سرڪار جي پاران جيڪا نئين سنڌي
 لغت ٺهي بيٺي، تنهن ۾ رڳو ’الف‘ سان شروع ٿيندڙ
 لفظ پنج هزار کن ٿيندا؛ سڄي تيار ٿئي، تہ پوءِ ڪل
 جوڙ جي ڪل پوي. انهيءَ هوندي بہ ڪنهن بہ ردڪ
 جي خطري ڌاران ايترو آڳاوت چئي سگهجي ٿو، تہ
 سنڌي ٻولي صفاتي لفظن ۾ بلڪل ڀرپور آهي ۽ باقي
 سائنس جي لفظن ۽ ذاتي اسمن جو گهڻو زور ڪونهيس،
 سائنس جا ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا، تہ ساڳيا انگريزي
 لفظ ڪر آڻا پوندا، يا عربي ۽ سنسڪرت مان مدد
 وٺي پوندي؛ ڪن حالتن ۾ پنهنجا لفظ جوڙڻا پوندا.

ڪيترا لفظ ويجهڙائيءَ ۾ جوڙيا به آهن، جهڙوڪ: انگريزي لفظ Thermometer لاءِ اڳي عام طرح ”مقياس الحرارة“ چوندا هئا، هاڻ ڦيرائي ڪيو اٿن ”حرارت پيما“ يا ”گرمي ماپ“. ساڳيءَ طرح Barometer لاءِ اڳي ”مقياس الهواء“ لفظ ڪم آڻيندا هئا، هاڻ چون ”هوا ماپ“. انهيءَ نموني ”پاڻي ماپ“ Hydrometer، ”پنڌ ماپ“ Pedrometer، ۽ ٻيا ڪي لفظ جوڙيا اٿن. مولر، گرام، بس، ۽ ٻيون اهڙيون شيون جي ويجهڙائيءَ ۾ چالو ٿيون آهن، تن لاءِ اڳي ساڳيائي لفظ ڪم آچن ٿا، ته انهن جو ڦيرو به سنڌي نموني ٿئي ٿو. جهڙوڪ جمع ۾ ڇئون مولتون، گرامون ۽ بسون. جرمنيءَ جي پهرينءَ جنگ وقت به ڪي نوان لفظ ٺهيا، جهڙوڪ: هواڻي جهاز ۽ زير آبي Sub-marine سنڌ جي اخبار نويسن به ملڪي ڪالھين سان لاڳاپو رکندڙ ڪي لفظ جوڙيا آهن. جهڙوڪ:

سنڌي	انگريزي	سنڌي	انگريزي
آپيشاهي	Autocracy	لوڪشاهي	Democracy
شاهوڪار شاهي	Plutocracy	قداست پسند	Conservative
انتها پسند	Extremist	اعتدال پسند	Moderate

اهڙيءَ طرح، سنڌي ٻولي ڪجهه ڪجهه واڌارو ڪندي پيئي هلي. ته به ايترو چئبو، ته اڃا پنهنجن ٻين پيئرن (هنديسماني، گجراتي وغيره کان) گهڻو پئتي پيل آهي.

سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد

۱۸۷- سنڌ ۾ اٽڪل اٺيهه لک آدم آهي: جنهن مان ٻوٽا چوٽيهه لک کن ماڻهو ڄاوا ۽ ٻيا سنڌ ۾ آهن ۽ انهن جي مادري زبان سنڌي آهي، جنهن هندن توڙي مسلمانن کي ملائي، گويا هڪ ڪٽنب جو ڀاتي ڪري ڇڏيو آهي. سنه ۱۹۳۱ع واري آدمشماريءَ جي برخلاف هلچل هلائي هئي، جنهنڪري ڪيترن سنڊو واسين داخلائون ڪونه ڪرايون هيون- انهيءَ هوندي به ايترو چئبو ته هاڻ آدم گهڻو وڌيل آهي.

۱۸۸ - سنڌي ٻوليءَ جو ڪچ جيترو خزانو سندس اصطلاحن ۽ پهاڪن ۾ سمايل آهي. اڪثر انهن ۾ نچ سنڌي ڪم آيل آهي. هن وقت تائين فقط ڏيڍ هزار کن پهاڪا ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. مصنف هيستائين ايترا پيا به ڪٺا ڪيا آهن. هر پهاڪا اڃا گهڻا آهن ۽ منجهن وڏي فيلسوفي سمايل آهي. پهاڪن ڪم آيل ڪري مضمون سلوٽو ۽ سواڊي ٿئي ٿو. ۽ ساڳئي وقت انهن مان سڌ پوي ٿي ته جنهن ملڪ ۾ اهي چوڻ ۾ اچن ٿا، تنهن جي ماڻهن جا مذهبي يا ڌرمي خيال، پنهنجي رسمون ۽ پيا دستور ڪهڙا آهن. جهڙوڪ:

(۱) ”لکيو منجهه لالٽ قلم ڪياريءَ نه وهي“ -

هي پهاڪو ڄاڻائي ٿو ته اسين سنڌي ماڻهو تقدير وٽان قسمت کي مڃون ٿا، ۽ ائين ڄاڻون ٿا ته ڌڻيءَ جي پاران جيڪو ٿيو هوندو، سو اوس ٿيندو.

(۲) ”پرائي امانت ڌرتي به نه ڏوهي“ - هي پهاڪو

ڏيکاري ٿو ته اڳي جڏهن بئنڪون ڪين هيون، تڏهن اسان جا ماڻهو ڌرتيءَ ۾ ڌن پوريندا هئا، ۽ ڌرتي سندن رقم کائي ڪانه ويندي هئي. هي پهاڪو سيکاري ٿو ته ”امانت ۾ خيانت نه ڪجي“ - اهڙيءَ طرح پهاڪن ۾ وڏي فيلسوفي سمايل آهي ۽ ساڳئي وقت اهي اسان جي تهذيب يا سڀتا جو آئينو آهن، يا اڃا به هيئن چئجي

تہ ”ٻوليءَ ۾ اسان جي جيت جي آتم ڪھاڻي
(Autobiography) سماءُ آهي“

اصطلاحن جو بنياد

۱۹۹- ڪي اصطلاح، ڪن ڳالھن (تاريخي وغيره)
تي ٻڌل آهن۔ جهڙوڪ:

(۱) ڳالھ ڪندا آهن تہ هڪڙو واڻيو، واه اڪرندي
ڪهوڙي سوڌو پاڻيءَ ۾ ڪري پيو، پئسن جي هڙا توڙي
۾ پيل هيس، سا پاڻيءَ ۾ لڙي ويس، تنهن ڪري، ”رقم ئي
توڙي ۾“، ”هڙي هلاڪ“، ”پئسا ئي پاڻيءَ ۾“۔ اهي
اصطلاح عام ٿيا.

(۲) ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت ۾ مددخان
نالي هڪ پٺاڻ وڏي لشڪر سان سنڌ ۾ اچي ڦڙلڻ
ڪئي، ۽ ڪيترن شهرن کي جلائي ڇڏيو ۽ ڇوڪرا
انهيءَ سبب هن وقت ”مدد“ لفظ عام طرح ”آفت“ يا
”مصيبت“ جي معنيٰ سان ڪم اچي ٿو۔ جهڙوڪ چون
تہ ”توتي ڪهڙو مدد پيو؟ يعني توتي ڪهڙي مصيبت
پيشي؟ (ڏسو ”آزبڪ“، صفحو ۱۸۰)۔

(۳) اڳي ڌاريل اڪثر ڀلن گهوڙن تي چڙهي ايندا
هئا۔ جيئن هاڻ به ڪن ٿا۔ تہ ڦڙلڻ جي مال ڍوڻ ۽
جلد پڇي وڃڻ ۾ سولائي ٿئي. ڌاريلن، ماڻهن کي اهڙو ڏڪائي
ڇڏيو هو، جو اڃا رڳو سندن گهوڙا ڀريان ايندا ڏسندا هئا.

تہ ”گهوڙا گهوڙا“ ڪندا هئا؛ ائين واکاڻ ڪري پين کي سنڌ ڏيندا هئا تہ ”ڌاڙيلا اچن پيا“ انهيءَ ڪري ”گهوڙا گهوڙا ڪرڻ“ اصطلاح ٿيو، ۽ معنيٰ ٿيس ”زور سان دانهون ڪرڻ“ (ڦريل ماڻهو ۽ وانگر)۔ ڪي چئون تہ اهو اصطلاح بہ مدد خان پٺاڻ جي ڦرلٽ ڪرڻ سبب ٺهيو؛ پر ائين نہ آهي. مدد خان پٺاڻ ۽ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت کان گهڻو اڳي شاھ عبداللطيف ڀٽائي (جنم ۱۶۸۹ع) ٿي گذريو آهي، تنهن بہ اهو ”گهوڙو“ لفظ اصطلاحِي معنيٰ سان هن زيت ڪم آندو آهي:

”ڪ تو ڪنين نہ سٺا، جي گهٽ اندر گهوڙا“. (شاھ)
هتي بہ ”گهوڙا“ معنيٰ هڪلون، دانهون يا زور ڀريا آواز (ضمير يا وويڪ جا). ڌاڙيلا ماڻهن جو اکر تڪر ڇٽ ڪري ويندا هئا، تہ اها ماڻهن لاءِ هڪ وڏي آپدا يا مصيبت چئبي؛ تنهنڪري ”گهوڙو“ لفظ جي ٻي اصطلاحِي معنيٰ ”آفت يا مصيبت“ بہ آهي. بيت پاراتي ڏيندي بہ هاڻ چون: ”شل گهوڙا پونس“!
”گهوڙن هئين سڀڪا، اُنن هئين اُنءُ“

جانينهن گنهندي نانءُ، سا مون جئن بوندي ماري“. (شاھ)
هتي سسئي چوي ٿي تہ ”گهوڙن جون هٺيل يا مصيبت جون ماريل گهڻيئي آهن، پر مون ئي اُن (گهوڙن کان بہ وڏا جانور) اچي پيا، جي منهنجو پنهنون ڪڍي ويا!

ديمس صاحب واري بلوچي ٻوليءَ جي لغت ۾

”گهوڙو“ لفظ جي معنيٰ آهي ”سوارن جي ٽولي“ هنن مان ظاهر آهي ته بلوچستان ۾ به ڌاڙيل، گهوڙن تي چڙهي، ڦرلٽ ڪرڻ ويندا هئا، جنهنڪري ”گهوڙو“ لفظ جي معنيٰ ٿي. سنسڪرت لفظ ”گهوڙڪ“ اصل ۾ دراوڙي لفظ جو اچار سنڌيءَ ۾ ڦري ”گهوڙو“ ٿيو آهي.

ٻهاڪن جي پيڙهه

۱۹۰- ڪي ٻهاڪا ڪن ڳالهين (تاريخي وغيره)

تي ٻڌل آهن، جهڙوڪ:

- (۱) ”ڪنن جي ڳالهين ميرنجر ڪي مارايو“ - ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت ۾ جوڌپور جي راجا به راجپوت پنهنجا ايلچي ڪري موڪليا، جن ميرنجر سان ڪن سن ۾ ڳالهين ڪندي، کيس قتل ڪيو.
- (۲) ”آيا مير، ڀڳا پير“ - نئين صاحب جي هندي ٻهاڪن جي ڪتاب موجب، ”آئي مير، ڀڳي پير“ جو بنياد هن ريت آهي:

”امروھ جي شهر ۾ ميرانجي نالي هڪ شخص هڪ جادوءَ جو ڏيو لڌو، جنهن جي وسيلي هن ڪيترا ڪرامت جهڙا ڪم ڪيا، جنهنڪري هڪ وڏو پير ڪري پوڄيندا هئس. هاڻ هو اتي جي ڪن ماڻهن ۾ اچي واسو ڪندو آهي. امروھ ۾ ٻيا به ڪي پير - جهڙوڪ زدن خان ۽ نثري ميان - ماڻهن ۾ واسو ڪندا آهن، پر چون ته جڏهن مير (ميرانجي) اچي تڏهن ٻيا پير پڇي وڃن جو هو کانئن وڌيڪ ڪلا وارو هو.

مان ٻهاڪي جي معنيٰ ته ”جڏهن ڏاڏا مڙس اچن، تڏهن هيٺا سندن اکيان پيهي ڪرڻ سگهن.“
 هن مان ڏيڻ ۾ ايندو ته هيءُ ٻهاڪو سنڌ جي ميرن ۽ پيرن (ڪلهوڙن) بابت نه آهي، جيئن ڪي غلط طرح سمجهندا آهن. هيءُ ٻهاڪو هندستان ۽ مان ورتل آهي. اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪيترا اڏارا ورتل ٻهاڪا سنڌيءَ ۾ آهن.

اڏارا ورتل ٻهاڪا

۱۹۱- هندي يا هندستان- (۱) آپ گهاني
 مٿاڻي، (۲) ايڪ پنٿ ڏو ڪاڇ، (۳) بڙا ڪهاڻو بڙا
 ۽ ڪ پائون ڇوڻي ڪا ڊڪ دور (۴) تڙ ٺي رائي، سين
 ٺي رائي ڪوڻ ڀريڪا ٺائي.
 ڪي ٻهاڪا هنديءَ مان ترجمو ٿيل آهن:
 ”نادان بات ڪري، ڏانا قياس ڪري.“ (هندي)
 ”ايڏو چوي، سڀاڻو ويڃائي.“ (سنڌي)
 سلسڪرت- ڪي ٻهاڪا سسڪرت مان ترجمو
 ٿيل آهن:

(۱) ڀٽا راجا ٿٽا هر جا = جهڙو راجا تهڙي ٻڙجا
 (رعيت):

(۲) ڀٽا ڊنڙا ٿٽا پڪتا = جهڙو ڳرو تهڙا چيلو

(۳) ڀٽا لاپ سنشست = جڙي ڪي جس (جيڪي)
 ملي نهن ٺي راضي).

سراڻڪي- (۱) آپ نه ٻالي، ٻالي ڏون، (۲) ڪيتي

سرسيڙي، (۳) انهي ڪهوت ته ٿٽا ٿيوتئي (۴) لڳي

هو ويٺي ٿو. ڪٿل پويشي نه ته ٻچ لڳيان واليان فون،
(۵) ٽون آڪيسن، مين نه مڇيسان، مٿن بازي ڪئي (۶)
شينهن ته ڏيکيا، ڏيک ٻلاڙا، چور نه ڏيکيا، ڏيک سونارا
يعني جيڪڏهن شينهن نه ڏٺو هجيئي ته ٻيو ڏس ۽ جي
چور نه ڏٺو هجيئي، ته سونارو ڏس.

پارسي- (۱) آه غريبان قهر خداڻي، (۲) پڪ
تندرستي هزار نعمت، (۳) مفت را ڇه بايد گفت.
ڪي پهاڪا پارسيءَ مان ترجمو ٿيل آهن:

(۱) دو بردار سويم حساب = ٻه ڀائر ٿيون ليکيو.
(۲) خود ڪرده را علاجی نيست = پنهنجي
ڪيئي جو نڪو ويڄ نڪو طبيه.

(۳) پسر بيهه را چون شود بخت بار، دهد داغ روغن
به غله جوار = رن بت جو وري پاڳ، ته ڏيئي جوار
ڀت ڪي داڳ (داغ).

(۴) آمد براء آخگر چون مطبخه نشست = آئي
ڏانڊي ڪر، ٻورچاڻي ٿي ويئي.

۵. ٻولي- ڪي عربي پهاڪا پارسيءَ جي معرفت
ايا آهن، ۽ ڪن جو سڌو عربيءَ مان ترجمو ٿيل
آهي- جهڙوڪ:

(۱) عربي- التعجيل فعل الشيطان.
پارسي- ڪه تعجيل ڪار شياطين بود.

سنڌي- نڪڙ ڪم شيطان جو.

(۲) عربي- سنون الكلابا لحم الحمار.

سنڌي- ڪٽي جا ڏند، ڪڏم جو ملس.

انگريزيءَ ۾ ڪي ٻياڪا انگريزيءَ مان ترجمو ٿيل آهن:

(۱) گدڙ ٻاڪ نه پڇي آڪي ٿو ڪٿا: Grapes are Sour.

(۲) لڪريءَ ڪي ٿيا سڙ ڄاڻو ڪٿو.

Mountain in labour.

(۳) چڙهيءَ (لڪڻ) جو هڙو ڪيو، ته ٻار ڪريو.

Spare the rod and Spoil the child.

(۴) پائيءَ تي پڪاڻي، نوٽن تي ناداني.

Penny wise, pound foolish.

(۵) جت روشني ۽ هوا، تڏهن ڪانهي نانگهه، طبيب جي.

Where light and air enter, the doctor doesn't

هرڏي ۽ جو خاندان

۹۲- عربن ٻولي ”سيميٽڪ“ خاندان مان آهي، جنهن سان ”ميميرو“ ۽ ٻئي عبراني يا يهودين جي ٻولي، سرفا يا شام جي ٻولي ”ڪئلبڊي“ ۽ ايشيا جي ڏکڻ-الهندي طرف جرن ٻوليون پيدا ٿيون آهن. انهن ٻولين جو خاندان يا ڪل هڪڙو آهي، تنهنڪري سڀاويڪ طرح نحوي بناوت ۾ هڪجهڙي سان مشابهت رکڻ ٿيون، ۽ ڪيترا لفظ ساڳيا آهن * سنسڪرت ٻولي، جنهن مان سنڌي، هندي، گجراتي، وغيره ٻوليون پيدا ٿيون آهن سي آره ٻوليون آهن، ۽ انڊو-يورپين خاندان جون ٻوليون ليکجن

* آخر، آدم، رضا، عمل، علم، عمق (آونهائي)، عميق (آونهو)، فتح، فراق، فعل، قي (آلٽي)، ۽ ٻيا اهڙا ڪيترا نسل، جهڙا عربيءَ ۾ تهڙا عبرانيءَ يا يهودين جي ٻوليءَ ۾ آهن.

حساب، غيب، طعنو، قصر (محلات يا ماڙي)، فم (وات)، ۽ قربائي (شرنائي) لفظ، ڪئلبڊي ٻوليءَ ۾ به آهن. هوا ۽ نازل لفظ ارم ملڪ جي ٻوليءَ ۾ به آهن. اهڙا ٻيا ڪئين مثال جان شيڪسپيئر واري هندستاني ڊڪشنريءَ ۽ ٻين ڪتابن مان سڀي سگهن ٿا.

ٿيون، تنهنڪري سنڌيءَ جو عربيءَ سان ڪوبه جڳري نٿو ڪونهي. پر عربيءَ جو مٿس اثر ٿيو آهي. اهو ڪيئن ٿيو ۽ ڪيترين قدر ٿيو، تنهن لاءِ اول ڪجهه تاريخي احوال ڏجي ٿو، ته سڄي ڪالھ سمجهڻ سولي ٿئي.

آڳاٽن عربن تي آرين جو اثر

۱۹۳- قديم زماني ۾ وچ ايشيا کان وٺي ايران تائين آرين جون ٻه ڪوٽ هيون (صفحو ۷)، آرين وانگر عرب به ٺاڪرن کي پوڄيندا هئا. قرآن شريف ۾ ٽن ٻين - سنات، عزلي ۽ لات - جا نالا ڄاڻايل آهن.

”ڪالھين منجهان تان ڪين ٿئي، ٻچ اوت عزلات ڪي،
سچل چو روئين ايترو، بس ڪر برسات ڪي.“
(سچل)

هتي ’عزلي‘ ۽ ’لات‘ نالا ڪم آيل آهن. عربن ۽ آرين جي پاڻ ۾ ڪهڙي لڙم وڇڙ هئڻ سبب، ڪي سنسڪرت لفظ عربيءَ ۾ اچي ويا. جهڙو مندل (Sandal) ۽ ڪافور (Camphor)، اصل ۾ سنسڪرت لفظ چندن ۽ ڪپڙ آهن. ”ڪافور“ لفظ قرآن شريف ۾ به ڪم آيل آهي. ويدانت ۽ تصوف يا صوفي مت ۾ ساڳيائي آهن، ۽ اها هڪجهڙائي به انهيءَ لڙم وڇڙ سبب آهي. پر، وارا ڄمارا آهن؛ هينئر ڏسو ته ڪيئن عربن جو اثر ايران ۽ سنڌ جي آرين تي ٿئي ٿو.

هوبستان ۾ اسلام ۽ آڻساهه

۱۹۴- سنه ۵۷۰ع ۾ حضرت محمد (صلي الله عليه وسلم) مڪي شريف ۾ پيدا ٿيو. ڪڇيءَ کان ٿي پنهنجي ڏاڪ نفسي،

خلق ۽ فياضيت جي ڪري مشهور ٿيو ۽ پر اسلام جي تعليم ڏيڻ شروع ڪيائين، ته عربن پنهنجون اڪوٽيون ريتون رسمون ڇڏڻ واجب نه سمجهي، سندس گهڻي مخالفت ڪئي؛ سائنس ايتريقدر اچي پاتائون، جو سنه ۶۲۳ع ۾ هجرت ڪري مديني شريف ڏي وڃڻو پيس۔ مسلمانن جو هجري سنه انهيءَ هجرت واري واقعي کان وٺي شروع ٿئي ٿر۔ انهيءَ وقت حضرت محمد ڪي پنهنجي جيءَ کي جفائون ۽ ڏيڻ کي ڏاکڻا ڏيڻا پيا، ته به پنهنجي ارادي تي ثابت قدم رهيو، انهيءَ ثابت قدميءَ نيٺ سندس من جي مراد پوري ڪئي؛ عربن پوءِ خوشيءَ سان اسلام اختيار ڪيو ۽ حضرت محمد ڪي ڏئي پاڪ جو رسول ڪري وڃڻ لڳا، پيغمبر صاحب منجهن نئون سامه ڦوڪيو، ته ايترو آتساهه جاڳرن، جو ٻين هند به اسلام جو جهنڊو کڻو ڪرڻ ويا، اسلام اختيار ڪرڻ کان پوءِ اٽڪل هڪ سؤ ورهين جي اندر ايران، سنڌ، ايشيا کنڊ جو گهڻو ڪري سمورو الهندو طرف، مصر، ملڪ ۽ آفريڪا جو اتر وارو پاسو فتح ڪندا، فرانس تائين به ڪامي ويا۔ لوئرس Tours وٽ جيڪڏهن شڪست نه اچي ها، ته سڄو يورپ پنهنجو ڪري ڇڏين ها.

ڪاغذن جوڙڻ جو هنر

۹۵۔ ”انسائڪلوپيڊيا برٽانيڪا“ مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪاغذن يا پتن جوڙڻ جو رواج، چين ولايت ۾، عيسوي سنه شروع ٿيل کان اڳي هو۔ سنه ۷۵۱ع ۾ عربن مغرقند

تي ڪاميو، ته چين جو لشڪر سامهون ٿين. عربن کي چينائي قيد ڪيا، جن پنن جوڙڻ جو هنر سيکاريون. عربن پوءِ اهو هنر هندستان ۽ يورپ کي سيکاريو. هندستان جي ماڻهن اهو ٿورو لاهي ڇڏيو، جو حسابي علم ۽ ٻيا ڪي علم عربن کي سيکاريائون. عربيءَ ۾ حسابي علم کي چون ٿي ”علم هندس“، جو اهو علم هندستان مان پرايو هئائون.

۱۵۶- آڳاٽن آرڊن کي ويدن جا منتر ۽ ٻي ٻائي ڪنٺ هوندي هئي، ۽ ان جو ڦهلاءُ پيڙهيءَ ۾ پيڙهيءَ حافظي جي وسيلي ڪندا هئا. شروع ۾ عرب به ائين ڪندا هئا؛ لکن جو هنر به هون. سنڌي لفظ ”لکن“ ۽ انگريزي لفظ Write جي اصل معنيٰ هئي ”کرڙڻ يا اُڪرڻ“ - اڳي پتر، ٿاسي وغيره تي اکر اُڪريندا هئا؛ اهو دستور گهڻو هوندو هو. اڳي هيئن به ڪندا هئا جو ڪجيءَ جا ويڪرا پن، جن مان وڇڻيون ٺهن ٿيون، تن تي لکندا هئا؛ جنهنڪري سنسڪرت لفظ ”پتر“ ۽ انگريزي لفظ leaf جي هڪڙي معنيٰ آهي وڻ جو پن ۽ ٻي معنيٰ آهي ”پرت“ يا ”ورق“ (ڪتاب جو)؛ خود ”ورق“ لفظ جون به اهي ٻه معنائون آهن.

سنسڪرت لفظ ”پتر“ جو اچار سنڌيءَ ۾ ڦري ٿيو آهي ”پرت“. هندستان ۾ گهڻا، ڀوڄ پترن يعني ڀوڄ وڻ Birch tree جي پنن تي لکندا هئا، ۽ اهي پن هڪٻئي جي ٻنڀاڙ، رکندا ويندا هئا؛ پر متان ڪنهن

وقت سڄو ٿيو ڪيري پوي ۽ ٻن ٻن کان ڌار ٿي وڃي، تنهنڪري پوڄ وٺڻ جا چوڌا انهن ٻنن جي مٿان پيو يا جلد ڪري ڪم آڻيندا هئا. انهن چوڏن توڙي ٻنن جي آڀار ٿيڻ ڪري انهيءَ ٿڻگ مان ڏاڳو لنگهائي، ڪنڊ ٻڏي ڇڏيندا هئا، ته سنئون سولو ڪتاب ٿي پوندو هو. ان کي سڏيندا هئا ”گرنٽ“ جنهن جي سنسڪرت ۾ هڪڙي معنيٰ آهي ”ڪنڊ“ ۽ ٻي معنيٰ ”ڪتاب“ (جنهن کي ڪنڊ ڏنل هجي). سنڌيءَ ۾ ”گرنٽ“ جو اچار بگڙجي ”گرت“ ٿيو آهي.

”ٻڏي ڪوڏ گرت، ساڻو هٿجي سور جو“ (شاهه)
هتي گرت (گرنٽ-گرنٽي) معنيٰ ڪنڊ (ٺاڻي جي).

سنڌيءَ ۾ ”گرنٽ-گرنٽي“ جو اچار ڦري ”ڪنڊ“ ٿيو آهي. سڪن جي گرن جي ٻائي جنهن ڪتاب ۾ لکيل آهي، تنهن کي ادب ۽ عزت وڃان ”گرنٽ صاحب“ سڏجي ٿو ته اصل معنيٰ اٿس ”ڪتاب“، ۽ پوءِ خاص طرح معنيٰ ٿيس ”گرن جي ٻائيءَ جو ڪتاب“. ساڳيءَ طرح مسلمانن جو پاڪ ڪتاب ”قرآن“ يا ”القرآن“ (قرء معنيٰ پڙهڻ) ۽ ”مصحف“ يا ”المصحف“ (مصحف معنيٰ لکيل ڀرت) سڏجي ٿو. پر انهن ٻنهي لفظن جي به اصطلاح معنيٰ آهي ”ڪتاب“ ۽ اهو ”الڪتاب“ The Book سڏجي ٿو. ائين لفظن کي ڪي خاص معنائون ملن ٿيون. هاڻ اچو ٻولي جي ڪالھ ٺهي.

ايران ۽ پارسي

۱۹۷- پرشيا کي ”ايران“ * چئبو آهي ۽ اُتي جا رهاڪو پاڻ کي ”ايراني“ سڏائين ٿا ۽ سندن ٻوليون به ايراني ٻوليون سڏجن ٿيون (صفحہ ۸). ”پرشيا“ مان ”پرشن“ (Persian) لفظ ٺاهيو اٿن، جنهن جي معنيٰ آهي ”پارسي“ يا ”فارسي“ پر اصل ۾ اها سڄي ايران جي ٻولي نه آهي. اها اصل ايران جي گهڻن پرگڻن مان فقط پارس يا فارس نالي هڪ پرگڻي جي ٻولي آهي. پر انهيءَ پرگڻي ۾ عيسوي سنه کان ڇهه صديون اڳتي ڪيائي بادشاهه (Achaemenian Kings) دارا وغيره (۳۳۰ کان ۳۳۰ ق. م)، ۽ عيسوي ٽين صديءَ ۾ ساساني بادشاهه (Sasanian Kings) پيدا ٿيا، جي سڄي پرشيا (ايران) جا والي ٿيا، ته سنڌين ٻولي ”پرشن“ سڏجڻ ۾ آئي، جا درحقيقت فقط پارس پرگڻي جي ٻولي آهي (صفحہ ۸) عربيءَ ۾ ”پ“ اکر ڪونهي، تنهن ڪري عربن پارس ۽ پارسي لفظن جا اچار ڦيرائي فارس ۽ فارسي ڪيا.

عربن جي ايران تي ڪاهه

۱۹۸- سنه ۳۷-۶۳۴ قاري عربن ايران تي ڪاهه ڪئي. ان وقت ايران جي پارس پرگڻي مان ڪيترا پارسي

* "Iran, Eran, Airan the Airiyana, of the Avesta. is the land of the Aryans."

Edward G. Browne: "A Literary History of Persia," p. 4.

(پارس جا رهاڪو) لڏي، هندستان ۾ گجرات طرف اچي رهيا، جنهنڪري هيٺئر سنڌين مادري زبان گجراتي آهي. عربن جي ڪاھ وقت ايران ۾ پهلوي يعني پهلؤ (پرڻؤ - آرين) لوڪن جي ٻولي ڇالو هئي. انهيءَ پهلويءَ تي عربيءَ جو ايترو اثر ٿيو، جو اها رفتي رفتي ڦري هانوكي عربيءَ آميز پارسي ٻولي ٿي پيئي.

(الف) پارسيءَ جا ٽن قسمن جا درجا آهن: قديم، وچولي، ۽ آخري. قديم پارسي دارا بادشاهه جي وقت جي ٻولي آهي، ۽ وچولي ”پهلوي“ آهي؛ آخري درجي واري پارسي Classical persian اها آهي، جا اڄڪلهه اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهڻ ۾ اچي ٿي. پارسي ۽ سنسڪرت آريه ٻوليون آهن ۽ هڪٻئي کي گهڻو ويجهيون آهن (صفحہ ۵ ۽ ۸).

عربيءَ جو سنڌيءَ تي اثر

۱۹۹- سنہ ۷۱۱ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي اهو سڀاويڪ آهي تہ جڏهن ڪا ڌاري قوم ڪنهن ملڪ تي غالب پوندي آهي، تڏهن انهيءَ ملڪ جا رعيتي ماڻهو، فتح ڪندڙ حاڪمن جي عام طرح پيروي ڪندا آهن؛ اول ڌاريءَ قوم جا لفظ، روزمره جي محاورن ۾ اچي ويندا آهن، انهيءَ کان پوءِ رعيتي ماڻهو سنڌين پوشاڪ، ڪاٺ پيئڻ جا نمونا، آڻ - ويهه جا قاعدا ۽ ٻيون ڳالهيون اختيار ڪندا آهن؛ ڪي تہ انهن جو دين بہ اختيار ڪندا آهن. مطلب تہ عام قاعدو هيءُ آهي تہ ڌاريءَ قوم جو اثر پهريائين پهريائين ٻوليءَ تي، ۽ سڀ کان

پوءِ دين يا ڌرم تي ٿيندو آهي. پر، سنڌ جي حالت ۾
 قصوئي هيءَ طرح ٿيو: عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ سان
 هزارها هندو اسلامي دين ۾ داخل ٿيا، جنهنڪري اول
 اثر ڌرم تي ٿيو. عربن ڪيترن هنڌ مسجدون جوڙايون.
 ۽ نون مسلمانن کي نمازون سيکارڻ ۽ قرآن شريف پڙهڻ
 جو بندوبست ڪيائون. پارسي تاريخ نويسن چاڻايو آهي
 ته ڪيترا مؤسلمان شوق سان عربي ٻولي لکڻ ۽ پڙهڻ
 سکيا. ابو عطا نالي هڪ سنڌي شاعر، عيسوي نائين
 صديءَ ڌاري بغداد ۾ وڃي رهيو ۽ عربيءَ ۾ جيڪو
 شعر چيائين، سو خود عربستان جي شاعرن به سارايو
 آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ جي ٻين ڪن عالمن به عربيءَ
 ۾ ڪتاب لکيا، جي اڇ نائين موجود آهن ۽ مصر جي
 ”جامع ازهر“ (ازهر يونيورسٽي، قاهره) ۾ درسي ڪتابن
 طور پڙهيا وڃن ٿا. پر مٿي اڳيئي چيو ويو آهي
 (ڏسو صفحو ۶۲) ته عربن جي ڪاءِ وقت سنڌ ۾
 وراڇڊ اڀرڻش چالو هئي، سنه ۱۱۰۰ع ڌاري سومرن
 جي صاحبيءَ ۾ ڦيري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي (صفحو
 ۷۲) - هن حقيقت مان چڱيءَ طرح سمجهڻ ۾ ايندو ته
 عربيءَ جو جيڪو به اثر سنڌ جي ٻوليءَ تي ٿيو هوندو،
 سو وراڇڊ اڀرڻش تي، يعني هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جي
 ماءُ تي، انهيءَ اڀرڻش پراڪرت ۾ لکيل هڪ ڪتاب
 به موجود ڪونهي. تنهنڪري، چئي نٿو سگهجي ته

* مسٽر محمد صديق ميمڻ: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، صفحو ۴۰۰.

انهيءَ تي عربيءَ جو ڪهڙو ۽ ڪيتري قدر اثر ٿيو. هن ڳالهه تي وڌيڪ روشني وجهڻ لاءِ ڪي تاريخي حقيقتون ڄاڻائجن ٿيون.

۲۰۰- سنه ۷۱۱ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي، ۱۳۴-
 ۷۱۲ع ڌاري ملتان به ورتائون. انهيءَ وقت کان وٺي، اموي خلافت پاران، سنڌ ۾ نائب مقرر ٿيا. محمد بن قاسم جنهن سنڌ فتح ڪئي، سو انهيءَ وقت ڌاري گڏاري ويو. سندس وفات کان سگهوئي پوءِ سنڌي ماڻهن، عربن سان جنگيون جوئي، گهڻو ڪري سنڌ جو سڄوئي پرڳڻو موٽي پنهنجي قبضي ڪيو. خليفن جي نائين جي هٿ ۾ رڳو ڪراچي ضلعي جي لاڙ وارو ڀاڱو ”ديبل ٺٽي کان وٺي سمنڊ تائين“ رهيو.* انهن نائين جي حڪومت ۷۱۱ع کان وٺي ۵۰-۷۴۹ع تائين يعني اٽڪل چاليهه ورهيه هلي. ”تحفة الڪرام“ موجب انهيءَ عرصي اندر برهمڻ آباد ۾ دلوراءِ ۽ ڀنڀور (تعلقي ميرپور ساڪري) ڀنڀوراءِ جو راڄ هو. هن مان ظاهر آهي، ته ڪراچي ضلعي واري لاڙ مان به ميرپور ساڪري وارو پاسو هندن جي هٿ ۾ هو. اموي خليفن جي پاران منصور بن جمهور سنڌ ۾ هو، تنهن برهمڻ آباد کان ٿورا ميل پري هڪ شهر ٻڌايو هو، جو سندس نالي پٺيان ”منصوره“ سڏبو هو. مطلب ته عربن جي هٿ ۾ سنڌ جو رڳو ٿورڙو ٽڪر شهدادپور طرف هو، باقي بي سموري سنڌ، سنڌي ماڻهن موٽي هٿ ڪئي هئي.

*Henry Cousens: "Antiquities of Sind", p. 29.

۲۰۱- سنه ۷۵۰ع کان وٺي عباسي خلافت جو زمانو شروع ٿيو، ته انهيءَ گهراڻي وارن پنهنجا نائب سنڌ ۾ موڪليا، منصور بن جمهور انهن نون نائبن کي سامهون ٿيو، پر پوءِ شڪست کائي ٿر ڏي پڇي ويو، جتي پاڻيءَ جي اٽل سبب، اڃ ۾ عاجز ٿي، ساھ ڇڏيائين*۔ هن مان ظاهر آهي ته منصور بن جمهور رڳو حڪومت جي رواج پنهنجي هٿ ۾ رکڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ۽ عربي ٽهلائڻ يا عربي علم ادب کي زور وٺائڻ جي ڪوشش ڪانه ٿي ڪيائين. حقيقت به هن طرح آهي ته ان وقت جيڪي مسلمان نه هئا، سي جزبي واري ڍل ڀري، پنهنجي جان ۽ سال جي حفاظت جو بار خليفن تي وجهندا هئا، اهي هندو ”ڌمي“ سڏبا هئا، يعني اهي رعيتي ماڻهو جن جو بچاءُ حڪومت جي ڌمي هوندو هو. ايلفٽنسن صاحب پنهنجي جوڙيل تاريخ ۾ انهيءَ سبب خليفن جي گهڻي ساراهه ڪئي آهي، جو ڪيترن هندن کان رڳو جزبو وٺي کين هندڪي ڌرم ۾ رهڻ ڏٺائون ٿي۔ مطلب ته عربي سکڻ لاءِ ڪوبه ٻڌل ڪونه هو.

۲۰۲- بني عباس گهراڻي وارن خليفن جي ڏينهن ۾ عراق ۾ ڪي بغاوتون ٿيون هيون، جنهنڪري هو پنهنجي ٿي سونجهاري ۾ هئا ۽ سنڌ ڏانهن ڀورو ڌيان ڏيئي نٿي سگهيا، اهو وجهه وٺي سنڌ جو پرڳڻو سولائيءَ سان وٺي نرومختيار ٿيو*۔ حاصل مطلب ته سنه ۷۱۱ع

*”سنڌ گزيٽيئر“، جلد پهريون، صفحو ۹۱.

Major General Haig: "Indus Delta Country", p.73.

کان وٺي، سنڌ مان هندن جي صاحبيءَ جو صفا خاتمو ٿي ڪونه چڪو هو، جيئن ڪي غلط طرح سمجهندا آهن. حقيقت ته پاڻ هن طرح آهي، ته گهڻو ڪري سموري سنڌ هندن موٽي هت ڪئي هئي، باقي رڳو ڪراچي ضلعي جي لاڙ وارو ٿورو ٽڪر ۽ هاڻوڪي نوابشاهه ضلعي ۾ شهدادپور جي ڀريان، برهمڻ آباد جي ويجهو، منصوره جو شهر عربن جي هت ۾ هو. تنهن ڪري، عربيءَ جو جيڪو به اثر ٿيو هوندو، سو انهيءَ ٿوريءَ ايراضيءَ ۾ ۽ نه سڄيءَ سنڌ تي. اُتي به رڳو ڪي ٿورا عربي لفظ چالو ٿيا هوندا ۽ ٻوليءَ تي گهڻو اثر ڪونه ٿيو هوندو، جو خود هاڻوڪي سنڌي انهيءَ ڳالهه جي ساک پري ٿي، جيئن اڳتي هلي ڄاڻائبو.

۲۰۳- ٿر جي سوين راجپوتن جي دستخط احوالن مان معلوم ٿئي ٿو، ته وڪرمي سنبت ۱۰۵۴ يعني ۹۹۶ع ڌاري الور اسرڪوٽ ۽ ننگر پارڪر، مارواڙ جي راجا ٿرڻي براهه جي هت ۾ هئا، ۽ پٽس جو ڪراچ اسرڪوٽ ۾ راج ٿي ڪيو. هن مان ظاهر آهي ته الور جو شهر، جو عربن جي ڪاهه وقت سنڌ جي ڪاڏيءَ جو هند هو، سو به انهن راجپوتن پنهنجي قبضي ڪري ڇڏيو هو، ۽ خليفن جي نائبن جو زور ڀڄي ويٺا هئا.

۲۰۴- سنڌ جي باقي رهيل جن ڀاڱن ۾ خليفن ڄاڻائب هئا، تن بابت به ڪجهه حقيقت ملي ٿي: ميجر جنرل هيگ پنهنجي ڪتاب ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“ جي صفحي ٽيهتر ۾

ڄاڻايو آهي ته ’سنڌ جي لاڙ واري پاڻي ۾ “پُراڻ” * طرف جيڪي هندو (راجپوت) حاڪم هئا، سي جيتوڻيڪ خليفن جي پاران مقرر ٿيل هئا، ته به خودمختيار ٿي پئي گذاريائون‘۔ هن مان هيڪاري چٽيءَ طرح ظاهر آهي ته خليفن جي پاران ڪي هندو نائب به هئا ۽ انهن ته عربيءَ جو ڦهلاءَ هرگز ڪونه ڪيو هوندو. سنڌ جي تاريخ ۾ هيئن به لکيل آهي ته ’سن ۱۰۲۴ع ۾ محمود غزنويءَ سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي ڇڏيو ۽ سنڌ جو پرڳڻو دهليءَ جي بادشاهن جي هٿ هيٺ رهيو، ته به حڪومت جون واڳون انهن راجپوت حاڪمن جي هٿ ۾ هيون. انهن پوءِ اهڙو ته زور ورتو جو سڄيءَ سنڌ ۾ سنڌين (راجپوتن) جي صاحبي ٿي، جا سومرن جي صاحبي سڏجي ٿي‘.

سنڌ ۾ سومرن جي صاحبي

۲۰۵۔ سومرا اصل هندو راجپوت هئا، جيئن يورپي عالمن کوجنائون ڪري ظاهر ڪيو آهي. سنڌين صاحبيءَ ۾ سن ۱۱۰۰ع ڌاري، وراڇڊاپيرنش پراڪرت ڦيري هائوڪي سنڌي ٻولي ٿي (صفحو ۸۰ ۽ ۸۱). ان وقت

* ”پُراڻ“ معنيٰ پراڻو درياھ۔ اڳي ’مهراڻ‘ يا ’هاڪڙو‘ ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ ڏي هائوڪي ڍوري پراڻ جي پيٽ مان وهندو، لڪپٽ ڏي ويندو هو. ميجر جنرل هيگ: ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“، صفحو ۷۳.

جو هڪڙو به سنڌي ڪتاب موجود ڪونهي ۽ ٺڪي ڪنهن شعر جون مصراعون ملي سگهن ٿيون. عيسوي يارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن شهاب الدين غوريءَ کي پرٿويراءَ تي فتح حاصل ٿي، تڏهن انهيءَ وقت چند بردائي نالي هڪ چارڻ ”پرٿيراج رسن“ نالي هڪ ڪتاب لکيو هو (صفحو ۷۱)۔ انهيءَ مان به سٽون نموني لاءِ هيٺ ڏجن ٿيون:

”ٻڌ ڌرم ليو بانڌي نه ٿيگ،

سن سرون راج من ڀيو آديگ.“

يعني (اجمير جي راجا بيسل ديو جي پٽ سارنگ ديو) ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو، ۽ نيغ (ترار) ٿئي ٻڌائين. راجا اها خبر ٻڌي، من ۾ وياڪل ٿيو۔ هتي پارسي لفظ ”ٿيگ“ (نيغ) ڪم آيل آهي. اهڙيءَ طرح ٻيا به منجهس پارسي ۽ عربي لفظ گهڻي آهن۔ جهڙوڪ:

پيگام (پيغام)، فرمان، سرطان (سلطان)، باتشاهه، وغيره. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته اردو زبان جو به اڳيئي ڇٽيل هو، اهو غزنوي گهراڻي جي حڪومت جو اثر چٽيو.

غزنوي گهراڻي وارن جو ٻوليءَ تي اثر

۲۰۶۔ محمود غزنوي، جنهن سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي، حڪومت جون واڳون سومرن جي هٿ ۾ ڏنيون، تنهن کان وٺي عيسوي چوڏهين صديءَ تائين، جن مسلمان حاڪمن سنڌ ۽ سڄو اتر هندستان پنهنجي تابعي ڪيا، سي ايران جي اثر-اڀرندي ۽ هاڻوڪي

افغانستان ۾ رهندا هئا؛ اهي ترڪ هئا، پر پارسي ٻوليءَ سان چاهه هون. محمود غزنويءَ جي حڪم سان فردوسيءَ نالي شاعر ايران جي بادشاهن جي تاريخ پارسي شعر ۾ لکي تيار ڪئي، جنهن جو نالو ”شاهه ناه“ رکيائين۔ پارسي ٻوليءَ بابت مٿي اڳيئي چيو ويو آهي. (صفحہ ۲۰۳) تہ عربيءَ جو مٿس نهايت گهڻو ۽ گهاڙو اثر ٿيو آهي. پر هيئن بہ ٿيندو آهي تہ ڀروارين ٻولين جا لفظ بہ ٻوليءَ ۾ گڏجي مسجي ويندا آهن. انهيءَ سبب پارسيءَ ۾ ترڪي لفظ بہ اچي ويا. ائين پارسي ٻولي، جا اصل ۾ آريه ٻولي آهي، سا ترڪيءَ جي ٿوري اثر ۽ عربيءَ جي ججهي اثر سبب هڪ گڏڙ ٻولي ٿي پيئي. سنڌيءَ ۾ جيڪي لفظ عربي، ترڪي وغيره اچي ويا آهن، سي سڀ پارسيءَ جي معرفت باقي سنڌيءَ طرح عربيءَ جو اثر جيڪڏهن ڪو ٿيو بہ هوندو، تہ هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ تي، جا وراڇڊاپورنش سنڌي هئي.

سنڌ ۾ سمن جي صاحبي

۲۰۷۔ سومرن بابت سڀني تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي، تہ اڪثر عيش عشرت جا ڪوڏيا هئا. ”عمر ٻارڻيءَ“ جو قصو سنڌ ۾ مشهور آهي۔ اهڙو قهر جو ڪم عمر سومري کان گهڻو اڳي، همير سومري ۱۰۳۰ع ۾ ڪيو هو، جو ”جاسل“ نالي هڪ نئين پرنٽيل ڪنوار کي زبردستيءَ کڻي ويو هو. جنهن سبب راه ڏياچ جو پٽ

راه نو کهن گجرات مان سنڌ تي ڪاهي آيو هو، ۽ سومرن کي شڪست ڏيئي جاسل جا بند خلاص ڪيا هئاڻين*.
سومرن تي خود سنڌ جا سما سڙيا ويٺا هئا، جن نيٺ حڪومت جون واڳون پنهنجي قبضي ڪيون.

سنڌيءَ جو ڦهلاءَ

۲۰۸- عربن سنڌ تي ڪاه ڪئي، تنهن کان اڳ ڪڇ ۽ گجرات وارا پاسا، بلاڪ لسٻيلو به، هندو راجائن جي هٿ هيٺ هئا (صفحہ ۱۵۱ ۽ ۱۵۶). سمن جي صاحبيءَ ۾ ڪن سمن سنڌ مان وڃي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ڏي درگو جهانوَ (صفحہ ۸۹)، ته سنڌيءَ جو ڦهلاءَ اوڏهين هيڪاري ڪهڻو ٿيو. ڄام انڙ جي خاندان مان ”رونجهڙا“ هئا، جن لسٻيلي ۾ حڪومت ڪئي. انهن مان ”سڙ“ سخاوت ۾ اهڙو نالو ڪڍيو، جو سڏيندائي ”سڙ سخي“ اٿس. شاهه جي رسالي ۾ سندس ۽ ٻين ڪن سمن جي ڪهڻي ساڪ لکيل آهي. لسٻيلي ڏي اهي سما حاڪم زور ٿيا، ته سنڌيءَ جو ڦهلاءَ اڀڙهين به ٿيو.

۲۰۹- سمن ڪهراڻي جو حاڪم ڄام تماچي اڄ تائين مشهور آهي (صفحہ ۱۲۳). سندس وقت ۾ ستن فقيرن کي اڳڪٿيون شعر ۾ ڪيون هيون. سندن چيل بيت اڄ تائين موجود آهن. اهي عام طرح ”ماسوئي“ فقيرن جا بيت سڏجن ٿا. حقيقتون، صحيح اچار ”معنائِي“ آهي.

* سموري حقيقت لاءِ ڏسو، ڪمڻن ولبرفورس بيل جي جوڙيل ”ڪاٺياواڙ جي تاريخ“.

معما معنيٰ ڪجهارت. انهن فقيرن ڪجهارتن ۾ ڪهايو هو، تنهنڪري اهو نالو پينءَ سندن چيل بيت هي آهي:

بھريون۔ ھاڪ وھندو ھاڪڙو، ڀڄندي ٻنڌ اروڙ،
 بھ مڇي ۽ لڙو، سمي ويندا سوکڙي!
 ٻيون۔ وسي وسي آر جڏهن وڃي ڦٽندو،
 نڏهن ٻاروڇاڻو ٻار، پنجن درمين وڪبوا
 ٽيون۔ ڪاري ڪاٺاري جھيڙو لڳندو ڇھ ٻھ،
 سر مڇي ماري، سڪ وسندي سنڌڙي!
 چوٿون۔ مر مڇي ماري، سر مڇي ڪھڙا ٻار،
 هيٺين ڪاريون ٻوتيون، مٿن ڪارا وارا
 پنجون۔ لڳندي لاڙان سؤنڪو ٿيندو سري ۾،
 جڏهن ڪڏهن سنڌڙي اوکالا وٽاهه*۔
 (ٻا) جڏهن ڪڏهن سنڌڙي توکي ڦٽران جو ڪوا
 ڇھون۔ نيرا گھوڙا ڏهرا، اتر کون ايندا،
 ڪهاگھيريون کسن تي، وراهي ويندا،
 تھان پوءِ ٿيندا، طبل تاجاڻين جا!
 ستون۔ اڇي ويجهي ٻاڙهئا! ننگر جي آڏاڻ
 ٻراڻا ٻرار، نوان مَ اڏجا نجهرا!

هيءُ آهي سنڌ ۾ آکاڻي ۾ آکاڻو موجود سنڌي شعر، جنهن ۾ عربي توڙي پارسيءَ جو اثر لکائي ٿي ڪونه ٿو.

* سنڌڙي اوکالا وٽاهه = اي سنڌ، توکي اڀرندي طرف کان نقصان رسندو. (اُکھيو = اڀرندو)

ارغونن ۽ ترخانن جو راج

۲۱۰- سمن کان پوءِ سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو راج ٿيو. ارغونن جي خاندان جو وڏو ارغون خان هو، تنهن جي نالي پٺيان اهي پاڻ کي ارغون سڏائيندا هئا. سنه ۱۵۲۱ع ۾ شاهه بيگ ارغون سنڌ جو حاڪم ٿيو، ته هن پاڻ سان ايراني ۽ ترڪي شاعر ۽ ٻيا ڪي عالم آندا. سندس پٽ ميرزا شاهه حسن به ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي. ان وقت عام طرح پارسي ٻولي ڄاڻو هئي، جنهنڪري چئبو ته غزنوي گهراڻي وارن پارسيءَ جو ٻچ چٽيو، ۽ ارغونن انهيءَ کي آسرايو. انهيءَ وقت سنڌ ۾ مسلمانن جو تعداد ججهڙو ٿي هو، جنهنڪري چئبو ته عربيءَ سان گڏ پارسي تعليم جو سلسلو سنڌ ۾ انهيءَ وقت کان وٺي باقاعدي شروع ٿيو.

سنڌي شعر جي شروعات

۲۱۱- سڀڪنهن ٻوليءَ جو علم ادب يا ساهت (لٽريچر) شعر سان شروع ٿئي ٿو. سنڌ جو قديم شعر آهي ”دوهرو“ يعني ٻن سٽن وارو بيت (صفحو ۵۸ ۽ ۵۹). معنائِي فقيرن جا بيت جي مٿي ڏنا ويا آهن، سي به دوهرا آهن (صفحو ۲۱۳) ۽ رڳو ڇهين بيت ۾ ئي سٽون آهن، جنهنڪري چئبو ته دوهري جي ترتيب ۾ ٿورو ڦير اڳيئي پيل هو. اهي بيت ٿورڙا آهن، تنهنڪري ٺڪي ٺڪي چوڪي. عيسوي پندرهن صديءَ ۾ شيخ حماد ٺٽي وارو جو ”ڪنجي وارو پير“ سنڌجي ٿو، تنهن ڪجهه شعر سنڌيءَ ۾ چيو هو، پر اهو

موجود ڪونهي. هن وقت جيڪو سنڌي شعر موجود آهي، تنهن ڏي نظر ڪري چئجي ٿو، ته سنڌي شعر عيسوي سورھين صديءَ کان وٺي شروع ٿئي ٿو. اهو ۱۵۰۰ مسلمان شاعرن جو ڇيل آهي. هنن جو جوڙيل شعر عدم موجود آهي ۽ باقي ان جو نمونو سڪن جي گرنٿ صاحب مان ملي ٿو.

لوڻن لوڻي ڏٺ، پياس نه پجهي مون گهڻي.
 ناڪ سي آڪڙيان پين، جن ڏسندو مان ٻري.
 (راڳ مارو. محلا پنج)

[مطلب۔ اڪين سان مون جوئي سروپ ياجلال واري
 ڏئيءَ کي ڏٺو، مون کي درس جي پياس يا ديدار جي
 تمنا (اڃا) گهڻي آهي ۽ اها پجهي يا مٽجي نٿي پر
 اهي اڪيون ئي ٻيون آهن، جن سان منهنجي پياري کي
 ڏسي سگهندو.]

۲۱۲۔ عيسوي سورھين صديءَ ۾ جيڪي معلم شاعر ٿيا، تن مان نامور شاعر قاضي قاضن سيوهڻ وارو هو، جو سمن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ ۾، ۴ ارغون گهراڻي جي راڄ جي اڳياڙيءَ ۾، ٿي گذريو آهي. هن جي وفات جي تاريخ ۱۵۵۱ع آهي. سندس فقط ڇهه بيت رسالي ڪريمي مان ملن ٿا. انهيءَ وقت کان وٺي جيڪي شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو شعر موجود آهي، تنهنڪري ئي سنڌي شعر جي شروعات عيسوي سورھين صديءَ کان وٺي ليکجي ٿو. قاضي قاضن جي شعر جا مثال آهن:

(۱) سي ئي سيل ٿي، پڙهيام جي پالا،
اگر اڳيان اڀري، واڳو ٿي وريام.
(۲) ڪنڙ، ڪنڙي، ڪافيءَ ڪي ڪين پڙهيوم،
سو پارڙي ٻيو، جئان ٻرڻ لڌوم.
سندس ٻهس يا همعصر Contemporaries پيا به،
هئا، جن مان هت رڳو هڪ جو ذڪر ڪجي ٿو.
۲۱۳- قاضي قاضن جي وقت ۾ شاهه عبدالڪريم
بلڙيءَ وارو پيدا ٿيو، جو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو نڙ
ڏاڏو ۽ مشهور اولياءَ هو. جو سنه ۱۵۳۶ع ۾ ڄائو ۽
سنه ۱۶۲۳ع ۾ وصال ڪيائين. مطلب ته سيد صاحب
انهيءَ زماني ۾ ئي گذريو آهي، جنهن ۾ ارغون ۽ ترخان
سنڌ جا حاڪم هئا. هو چهاڻي ورهيه جيئرو رهيو، تنهن
ڪري مرزا شاهه حسن ارغون، مرزا عيسيٰ ترخان، مرزا
محمّد باقي، مرزا جاني بيگ ۽ مرزا غازي بيگ انهن
سڀني جا راڄ سنڀريو ٿي. تاريخن موجب اهي راڄ سنه
۱۵۲۱ع کان وٺي ۱۶۱۲ع تائين هليا.

يورپي لوڪن جي ٻوليءَ جو اثر
۲۱۴- انهيءَ وقت ڌاري پورچوگيزن، فرينچن ۽ ٻين
هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون، ته سندن ڪي لفظ چالو
ٿيا. جن جا مثال اڳيئي ڏنا ويا آهن (صفحہ ۱۸۷)
عجب ته ڏسو ته ”روٽي“ ۽ ”ماڻي“ لفظ به اسان کي
پورچوگيزن سيکاريا. سنسڪرت لفظ ”پرشت“ معنيٰ پڪل؛
انهيءَ لفظ جو اچار پورچوگيزن پگيڙي ڪيو ”پارولي“
يعنيٰ پڪل ماڻي. اسين ”پا“ جو اچار ڪڍي باقي چئون

۽ اسين چئون ”يوديو“. هاڻ ”روڻي“ لفظ پورچوگيز ٻوليءَ مان ۽ ”يوديو“ لفظ پستو مان آيل ليڪجن ٿا، نه ته حقيقت ڪري اسان جا ئي لفظ آهن ۽ بنياد سنسڪرت مان اٿن. ”ماني“ Manna لفظ اصل بني اسرائيلن (يهودين) جو آهي، جو پورچوگيزن اسان وٽ چالو ڪيو، ”پسسو“ لفظ به اسان وٽ پورچوگيزن چالو ڪيو، جو اصل سپين (Spain) جو pess آهي. اهو اصل سونو سڪو هو ۽ پر هاڻ پئسي ۾ اسين ٿي پايون ليکيون ٿا. ساڳئي وقت ”پئسي وارو“ معنيٰ ڏن دولت وارو يا شاهوڪار انهيءَ اصطلاح ۾ اهو لفظ پنهنجي اصلوڪي ۽ معنيٰ جو اهڃاڻ ڏئي ٿو. ساڳيءَ طرح ”ٽڪو“، جنهن ۾ ڇهه پايون (اڌ آڏو) ليکيون ٿا، سو اڳي سون جو سڪو هو ۽ تنهنڪري ”رتن ٽڪن جو ٿالھ“ معنيٰ اشرفين جو ٿالھ. ”ٽڪو-ٽڪو“ اصل سنسڪرت لفظ ”ٽڪڪ“ آهي.

”معلم ماڳ نه اڳين، قلنگي منجهه ڦريا،
ملاح! تنهنجي مڪڙي، اچي چور چڙهيا.“ (شاهه)

قلنگي، قلنگي يا فرننگي اصل يورپي لفظ ”فرنڪ“ Frank آهي. عيسوي پنجين صديءَ ۾ جرمنيءَ جي هڪ قوم فرنڪونيا (Franconia) مان وڃي گال (Gaul) فتح ڪيو، اهو سمورو پاسو ”فرانس“ سڏجڻ ۾ آيو. فرانس جي ماڻهن تي ”فرنڪ“ نالو پيو. رفتي رفتي سڀني يورپي انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ آيا. هندستان ۾ اول

پورچوگيزن واپار جي سانگي ڪوئيون وڌيون ۽ پر منجهانئن ڪي درياهي چور (Pirates) هوندا هئا. سنڌ ۽ گجرات جا وڻجارا ملبار ڪناري ڏي ويندا هئا (صفحو ۱۲۳)، نه اهي چور سنڌين دنگين ۾ ڪاهي پوندا هئا ۽ سندن مال ڦري ويندا هئا. سنڌ ۾ ٿئي جي شهر ڪي انهن پورچوگيزن بام ڏيئي ڇڏايو هو. ”باد فرنگ“ لفظ جي اڪري معنيٰ آهي ”يورپ جي هوا.“ اهو لفظ خود ڄاڻائي ٿو، ته انهيءَ پڇڙيءَ ۽ بدچال جي بيماريءَ جي اسانجن ماڻهن کي اڳي ڇو جهڙي ڪانه هئي. پورچوگيزن ڏکڻ هندستان طرف گهڻي ڪم ڪيا ۽ انهيءَ طرف جون ڏيهي ڇوڪريون پرڻيا. انهن مان جيڪي پٽ ڄاوا سي پورچوگيزن وانگر ٽوپلا پائڻ لڳا، تنهنڪري ”لوپس“ سڏجڻ ۾ آيا. اهو لفظ پوءِ سڄي هندستان ۾ ٽوپلن پائيندڙن لاءِ عام ٿيو. هي حقيقت ٻول ۽ برٽيل صاحب جي جوڙيل لغت ”هابسن جابسن“ ۾ ڄاڻايل آهي. پر اچو پنهنجي ٻوليءَ جي ڳالهه تي.

دهليءَ جي بادشاهن جي حڪومت

۲۱۵- دهليءَ جي بادشاهن مان امير و اڪبر بادشاهه. اسان وٽ امرڪوٽ ۾ ڄائو هو، ۽ ٿورا مهنا ”جوڻ“ ڌالي شهر ۾ پهتو هو. همايون بادشاهه جنهن وقت سنڌ آيو، تنهن وقت سنڌ ۾ شاهه حسن ارغون جي حڪومت هئي، ته به ٿر ۾ سوين راجپوتن جو راج هو (صفحو ۱۴۱). امرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو ۽ رساد ويٺل هو، تنهن همايون

بادشاهه کي پنهنجو قلعو خالي ڪري ڏنو، جنهن ۾ اڪبر بادشاهه ۱۴- آڪٽوبر ۱۵۴۲ع جي ڄاڻو. انهيءَ کان اڳي سنڌ ۾ ڪٿان ڪٿان جاسيد ۽ ڀروچ اچي رهيا هئا (صفحو ۱۲۲) پر هنن ارغونن جي صاحبيءَ ۾ مغل ۽ شيرازي گهڻا هئا ۽ اڄ تائين ”مغل واڙو“ ۽ شيرازي پاڙو“ نٿي ۾ آهن. شاهه حسن ان وقت اهڙو زور هو، جو همايون بادشاهه جي آڻ نٿي مڃيائين، تنهنڪري هو نٿي ٿي ڪام ڪرڻ لاءِ ”جوڻ“ واري وات وٺي ٿي ويو. انهيءَ پيري ۾ ٺاه ٿيو ۽ پر پوءِ اڪبر بادشاهه سنڌ جو پرڳڻو پنهنجي نابعي ڪري ڇڏيو.

۲۱۶- هاڻوڪي ڦليلي واه کان اڳي ”ريڻ“ واه هو، جو هاڻ ڦٽو پيو آهي، تنهنڪري ”ڦٽو“ (Phito) سڏجي ٿو. ان جي ڪپ تي جوڻ ۽ فتح باغ (هڪٻئي کان ٿي ڪوهه پري) اهڙا آباد هئا، جو چوڻي هئي ته ”نرت نورائي، نار نصرپور، ڦر فتح باغ، هلي ڏسو جوڻ، جت ڪپهه جو واپار.“

[مطلب- نرت يعني ٽڪي نظر يا (سهڻيون) اڪيون ته نورائي جي ماڻهن جون، زالون (سهڻيون) ته نصرپور جون، ڦل ڦول يا ميوو ته فتح باغ جو! جوڻ جو به هلي ديدار ڪريو، جتي ڪپهه جو واپار (جام) ٿئي ٿو.]

اڪبر بادشاهه جو ناميارو وزير بيربل برهمڻ فتح باغ جو وينل چوڻ ۾ اچي ٿو. اهي ٻئي وسيل شهر ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي صاحبيءَ ۾ مدد خان پٺاڻ باهيون ڏياري جلائي پورا ڪيا (صفحو ۱۹۲).

سنڌ جي ڦرلٽ ۽ باهيون

۲۱۷- ٺٽي جو شهر ڄام نندي ٻڌايو هو. سنه ۱۵۲۱ع ۾، سندس پٽ ڄام فيروز کان حڪومت کسي وقت شاهه، بيگ ارغون ٺٽي کي باهه ڏياري. ان وقت ٺٽي جا ڪي سيد اچي وڃ ۾ پيا، جنهنڪري گهڻو نقصان ڪونه ٿيو. بکر وارن سيدن کي به شاهه بيگ ارغون لڏايو هو، جنهن ڪري هو روھڙيءَ ۾ وڃي رهيا هئا؛ ڪيترن بلوچن جو خون ڪرايو هئائين ۽ سندن ٻائيٽاليهه ڳوٺ نابود ڪرائي ڇڏيا هئائين. ("سنڌ گزيٽيئر"، صفحو ۱۰۰). ارغونن کان پوءِ سنڌ ۾ ترخانن جي صاحبي سنه ۱۵۴۴ع ۾ شروع ٿي، ته مرزا عيسيٰ ترخان سان مرزا شاهه حسن ارغون جي لشڪر جو هڪ مهندار سلطان محمد لڙڻ لڳو ۽ بکر وارو پاسو پنهنجي قبضي ڪري وٺيو. انهيءَ تي مرزا عيسيٰ پورچوگيزن کان مدد گهري، جن پنهنجو بحري لشڪر پيڊرو برٽو رولم Pedro Baretto Rolim جي مهنداريءَ هيٺ موڪليو. انهن پورچوگيزن ٺٽي جي هنڌن توڙي مسلمانن جي ملڪيت ايتريقدر ڦري، جو سڄي ايشيا ۾ اهڙي ڦرلٽ ڪا ورتي ٿي هوندي ("سنڌ گزيٽيئر" صفحو ۱۰۵)؛ ڪيترن لکن جي ملڪيت ڦريائون، تنهن کان پوءِ به ٺٽي جي شهر کي باهه ڏنائون. هيءُ سنه ۱۵۵۵ع جي ڪالهه آهي (صفحو ۲۱۸). وري نئون شهر ٻڌائون ته ٻيو اتفاق ٿيو: سنه ۱۵۹۱ع ۾ اڪبر بادشاهه

جو لشڪر سنڌ تي ڪاهي آيو، جو مرزا جاني بيگ سندس آڻ مڃي. مرزا کي ڀرون پيا، ته هاڻ ٿڌو هٿان ويندو، تنهن پنهنجي شهر کي پاڻيهي ڦهڪي ڏياري ٻاهه. ائين ئي گهمرا ٿڌو جليو!

ساعت جو وادارو سدائين صلح سانت ۾ ٿيندو آهي، پر هتي اجهو ههڙا ويل پئي وهيا!

۲۱۸- سنه ۱۵۹۱ع ۾ اڪبر بادشاهه ترخانن سان جنگ جوڙي کين پنهنجي تابع ڪيو، پر کين صوبو (گورنر) ٿي ڪم ڪرڻ ڏنائين. سنه ۱۶۱۲ع ۾ مرزا غازي بيگ جي مرڻ تي ترخانن جي خاندان جو صفا خاتمو ٿيو. انهيءَ وقت کان وٺي دهليءَ جي بادشاهن جي پاران صوبن يا نواب مقرر ٿي ايندا هئا. انهيءَ نئين انتظام جو اثر هيءُ ٿيو، ته سنڌ ۾ شاهائي ٻولي (پارسي) ۽ ديني ٻولي (عربي) هڪاري زور ٿيون ۽ مسلمانن جو تعداد به ڏينهنون پوءِ وڌندو رهيو (صفحو ۲۱۴)

هندو - مسلم ڀڃلاڻ

۲۱۹- اڪبر بادشاهه جي وقت جون ٻه مکيه ڳالهون گهڻو ڌيان ڇڪين ٿيون: هڪڙي ڳالهه ته هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ شير شڪر ٿيڻ لڳا. هندڪي مسلمانن کي جو پيد ايرقدر نڪري وڌو، جو مسلمانن کي پوڻاڪ ڀڪڻ کان هندو عار ڪونه ڪندا هئا ۽ مسلمان ڏاڙهين کي صفائي ڏيندا هئا. مسلمان راجاڻيءَ جي لقب کي فخر سمجهندا هئا ۽ هندو، مرزا ۽ نواب جي خطاب کي مان سمجهندا

هئا. ان وقت هندو مسلمانن لفظ ۽ مسلمان چانه سان هندڪا لفظ ڪم آڻڻ لڳا. اهو دستور سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين تائين به زور هو. جهڙوڪ ڪنڊڙيءَ (تعلقي روهڙيءَ) وارن جي هاڻي صفا هنديءَ ۾ آهي.

۲۲۰- اڪبر بادشاهه جي وقت جي ٻي هيءَ مڪيه ٻالهه گهڻو ڌيان ڇڪي ٿي، ته سندس صاحبيءَ ۾ دهليءَ طرف ڪيترن هندن کي سرڪاري نوڪريون مليون، ته به پارسي سکڻ لاءِ کين ٻڌل ڪوڏ، رکيو هئائون. ڪيترا هندو، سرڪاري حساب-ڪتاب پنهنجي هندي ٻوليءَ ۾ رکندا هئا. ان وقت اڪبر بادشاهه جو روينيو وزير راجا نوڌر مل هو، تنهن حڪم جاري ڪيو ته آئيندي سڀ ڪامورا پارسي سکڻ ۽ سڀ سرڪاري حساب-ڪتاب پارسيءَ ۾ رکڻ ۾ اچي. سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جي حڪومت هئڻ سبب سڀ سرڪاري حساب-ڪتاب اڪيئي پارسيءَ ۾ رکندا هئا.

سنڌ ۾ مسلمان عالمن جو سنڌيءَ ڏي ڌيان اڪثر هونئو ڪونه. اهي رڳو عربيءَ ۽ پارسيءَ ۾ ڪتاب لکندا هئا، پر پوءِ سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکڻ جي ضرورت محسوس ڪيائون جو ڪيترا هندو دين اسلام ۾ داخل ٿيا هئا. اهو احوال اڪبر بادشاهه جي زماني کان گهڻو اڳ جو آهي، تنهنڪري هتي منڍ کان وٺي ان جو مختصر طرح ذڪر ڪجي ٿو.

درياهه ڀٽي ۽ آڏيرو لعل

۲۲۱- لهاڻا (لواڻا) اصل ۾ سري رامچندر ڀٽ ”لو“ Lava جو اولاد آهن، جو عام طرح ”واڻيا“ يعني وڻج ڪندڙ يا واپاري ۽ (ڀائيند) سڏجن ٿا. هن وقت منجهانئن ڪيترا عاملن ۾ گڏجي ويا آهن. منجهانئن گهڻا اصل لوهاڻا ۾ رهندا هئا، جو هاڻ ”لاهور“ سڏجي ٿو. * رامائڻ واري زماني ۾ سري رامچندر جو ڀاءُ ڀرت، سنڌ جو راجا هو (صفحو ۲۹) تنهنڪري سمجهجي ٿو، ته انهيءَ وقت ئي لهاڻا سنڌ ۾ ججهي تعداد ۾ هئا. آڳاٽن آرين وانگر اهي اڄ تائين درياهه جي پوڄا ڪن ٿا، سورج (سج) ديوتا کي هٿ جوڙين ٿا ۽ جوت جي پوڄا به ڪن ٿا. جنهن جي مراد آهي، ته اڳيان جي اوندھ ٿري. ۽ اندر ۾ اڻڀوءَ جي جوت جا گهي. اهي ”درياهه ڀٽي“ سڏجن ٿا ۽ ٽڪرن جا شيوڪ آهن. اهي درياهه ۾ آڪو وجهندا آهن ۽ بحرانا (بحر- نذرانا) ڪيندا آهن.

ٽڪرن جي دستخط ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽي ۾ مرڪ شاهه نالي هڪ حاڪم اتي جي هندن کي زوريءَ مسلمان ٿي ڪيو، ته هنن درياهه شاهه کي پڪاريو، جنهن سندن ڏانهن اوناڻي: اوچتو هڪ جوان، گهوڙي تي سوار ٿيل، پاڻيءَ مان پر گهٽ ٿيو ۽ مرڪ شاهه کي وڃي سمجهايائين ته ڪنهن به حاڪم کي زور زبردستي ڪرڻ نه چڱائي، ۽ هندن توڙي مسلمانن

* R. E. "Enthoun The tribes and Castes of Bombay" Vol; ii

کي پاڻ ۾ ٻارن جيان مٺ محبت ۾ گڏ گذارڻ گهرجي. مرگ شاه سندس کي معجزا ڏسي حيران ٿيو ۽ هندن توڙي مسلمانن سان هڪجهڙي هلت هلڻ جو اقرار ڪيائين. انهيءَ اوتاري پرش سگهوئي پوءِ نصرپور جي شهر ۾ رٽني نالي هڪ ڀائيند جي گهر ۾ جنم ورتو، ۽ اهو ”اڏيرو لال“ سڏجي ٿو. سنسڪرت ۾ ”اڏو“ معنيٰ ٻائي، جنهن ۾ ورڻ ديوتا رهي ٿو تنهنڪري ورڻ ديوتا کي اڏوراڄ، اڏپتي ۽ اڏوور چئبو آهي. انهيءَ ”اڏوور“ لفظ جو اچار ڦري ٿيو آهي ”اڏيرو“، ۽ هو ورڻ ديوتا جو اوتار ليکجي ٿو. سندس جنم وڪرمي سنبت ۱۰۰۷ ۾ چيتي چند (بيج نت) تي شڪروار [جمعي] جي ڏينهن ٿيو هو. اهو ڏينهن هاڻ ”ٺارون“ سڏجي ٿو، جنهن جو اچار کي ”ٺارو“ به ڪن (جيئن ”ٺارومل“). درياھ جا شيوڪ انهيءَ ڏينهن گوشت ۽ شراب ڪونه ورتائين. اهو ”ٺارو“ يا ”ٺارو“ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”سٺارو“، معنيٰ بيهڪ وارو يعني محڪم يا سدائين قائم. اهو ڌڻيءَ جو هڪ صفائي نالو آهي، جو اڏيري لال تي به رکيو اٿن. هو سدائين قائم آهي، تنهنڪري ”امر لال“ به سڏجي ٿو. ”امر“ معنيٰ نه مرندي، يعني سدائين جيئرو، انهيءَ ڪري ”زنده پير“ به ڪوٺجي ٿو. اڄ تائين هندن توڙي ڪيترن مسلمانن جو منجهس اعتقاد آهي، اڏيري لال جي درگاه جا مجاور مسلمان آهن ۽ کيس ”شيخ طاهر“ ڪري ڪوٺين ٿا.*

* ساڳيءَ طرح قلندر لال شهباز کي هندو ”راجاپرتي“ پير پئي کي ”راجا گوپچند“ سمجهي پوڄين ٿا.

سنڌي سال چيٽ مهيني کان وٺي شروع ٿئي ٿو، ۽ اڏيري لال به چيٽي چنڊ جي ڏينهن جنم ڌاريو هو، تنهنڪري چيٽ جو مهينو دهلن دماڻن، چيچن چٽڪارن ۽ ملاڪڙن ميلن سان شروع ٿيندو آهي.

سومرن ۽ سمن جو دين اسلام اختيار ڪرڻ

۲۲۲- پارسين جي تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي ته سومرا اصل عربستان طرفان ”سامره“ مان آيل هئا. يورپي عالمن کوجنائون ڪري ظاهر ڪيو آهي ته سومرا اصل هندو هئا، ۽ پرمار راجپوتن مان هئا. جيئن ”سنڌ گزيٽيئر“ ۾ به ڄاڻايل آهي (۱۷۹)- انهن اڏيري لال جي جنم ڌارڻ کان اڳي دين اسلام اختيار ڪيو يا پوءِ، سو پتو ڪونهي باقي سمن بابت پڪ آهي ته اهي گهڻو پوءِ مسلمان ٿيا هئا. اهي سما اصل جادوونسي ڪُل مان آهن، جن مان سري ڪرشن پيدا ٿيو هو. اهي راجايدو* جو اولاد آهن، تنهنڪري يادو يا جادو ڪوئجن ٿا. انهيءَ لفظ جو سنڌيءَ ۾ اچار ”جادم“ آهي.

”پسي پاٽ پُر ٿيو سندو جادم جود.“ (شاه)
هتي راءِ ڏياچ کي شاه صاحب ”جادم“ سڏيو آهي.
(صفحو ۸۹) ڄام تماچيءَ جو ڀاءُ ڄام اوڍو هو. جنهن جو پٽ جڪرو هڪ نهايت نيڪ انسان ٿي گذريو آهي.

* يدو آريا لوڪ اصل بئبلونيا طرفان آيل چوڻ ۾ اچن

ٿا (ڏسو صفحو ۲۱)

شاهه صاحب هن کي بہ ”جادم جڪرو“ سڏيو آهي۔ هن مان ظاهر آهي تہ شاهه صاحب کي خبر هئي تہ اهي سما جادوونسين جي ڪل مان آهن۔

لهاڻن جو ڦري ميدن ڦهڻ

۲۲۳۔ اينئون صاحب هڪ ڪتاب بمبئي ڪاتي جي قومن ۽ ذاتين بابت لکيو آهي۔ انهيءَ ۾ هو صاحب لکي ٿو تہ ’پيران پير دستگير‘ سنہ ۱۱۶۵ع ۾ بغداد ۾ رحلت ڪئي (گذاري وڌو)۔ دنيا مان موڪلائڻ کان اڳ، پنهنجي پٽ تاج الدين کي هدايت ڪيائين تہ تون هندستان ۾ وڃي ره، اتي جي ماڻهن کي اسلام جي روشني ڏيکار (سوزا ۽ سما شايد انهيءَ وقت مسلمان ٿيا)۔ سيد تاج الدين کان پنج پيڙهيون پوءِ، سيد يوسف الدين قادري پيدا ٿيو۔ تنهن کي سنہ ۱۴۲۱ع ۾ خواب ۾ آيو، تہ تون سنڌ ۾ وڃي اتي جي ماڻهن کي اسلام جي راهه ڏيکار۔ هو صاحب جنهن وقت سنڌ ۾ آيو، تنهن وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ٺٽو هو، ۽ اتي جو حاڪم سما گهراڻي جو سرڪب خان هو۔ اينئون صاحب لکي ٿو تہ ’سمن جي صاحب‘ ۱۳۵۱ع کان وٺي ۱۵۲۱ع تائين هلي ۽ اهو سرڪب خان، جو شايد ڄام رائدان (سنہ ۱۴۵۵ع) هو، تنهن سيد صاحب کي ججهي عزت ڏيئي پنهنجو مهمان ڪري رهائيو۔ انهيءَ حاڪم وٽ ماڻڪجي نالي هڪ سيٺ برڪ هو، جو لهاڻن جي چوراسي اکين يا برادرين جو مکي هو۔ ٺٽي جو حاڪم هن سيد صاحب

جو مريد ٿيو، تہ سيٺ ماڻڪجيءَ بہ پنهنجي حاڪم جي پيروي ڪئي، ۽ پنهنجن ٽن پٽن مان ٻن پٽن ۽ لهائڻ جي ست سؤ آڪهين سميت شاھ صاحب جو مريد ٿيو ۽ دين اسلام اختيار ڪيائين. سيٺ ماڻڪجيءَ جو پٽ سيٺ رائجي هو، تنهن تي احمد نالو پيو. رائجي جا بہ پٽ سندر جي ۽ هنسراج هئا، سي آدم ۽ تاج محمد سڏجن ۽ آيا. لهائڻ ۾ ڪي ”موٽا“ ڪولبا هئا، پر پوءِ لهائڻ توڙي موٽن تي نالو پيو ”ميمڻ“ يعني ”مومن“ يا ايمان آڻيندڙ (ڏٺيءَ جي وحدانيت ۾). انهيءَ وقت ٻين لهائڻ درياھ شاھ، ڪي پڪاريو هو ۽ درياھ شاھ سندن پڪار اونائي هئي. هن مان سمجهجي ٿو تہ اڏيري لال جي جنم ڌارڻ کان پنج صديون کن پوءِ جي هي ڳالهه آهي: هي موقعو ئي پيو پيو پائنجي.

۲۲۴- اينٿون صاحب هيئن بہ لکيو آهي تہ ’پنج ۾ جازيجو راڄ ڪنگهار ۱۵۴۸ع تائين حاڪم هو. هن ٺٽي جي ميمڻن کي دعوت ڏيئي پنج ۾ گهرايو، جتي هو پنهنجو پاڙو ٻڌي وڃي رهيا. انان پوءِ ڪنهن وقت ڪڇي ميمڻ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ڏي ويا. سورت جو شهر ۱۵۸۰ع کان وٺي ۱۶۸۰ع تائين وڻج واپار ڪري برڪ هو، ۽ هيءُ ميمڻ اهو وقت اتي رهي ساڄائي پيا هئا.

* سنڌي ماڻهن جا نالا اصل ڪڇين جھڙا هئا ۽ هاڻوڪن نالن وارا هندو، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت کان وٺي آيا.

سورت جي واپار جو ڀوءَ چلتو گهٽيو، ته ڪيترا ميمڻ بمبئيءَ ڏي ويا. - مطابق ته ڪڇ ۽ بمبئيءَ وارا ميمڻ به سنڌ جي لهائڻ مان آهن*.

ابوالحسن جي سنڌي

۲۲۵- سمن جي صاحبيءَ کان وٺي، سنڌ جا ڪيترا لهائڻا ڦري ميمڻ ٿيا ۽ اهي وڌيا ويجهيا، ته ائين مسلمانن جو تعداد سترهين صديءَ ڌاري وڌي گهڻو ٿيو. ان وقت ڪن مسلمان عالمن ضرور سمجهيو، ته سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا ڪتاب ڪڍجن، جن جي وسيلي ميمڻن ۽ سندن اولاد کي اسلام جي عقيدن ۽ فرضن کان چڱيءَ ريت واقف ڪجي. ان وقت ٺٽي ۾ هڪ مولوي ”ابوالحسن“ نالي هو، جو مسلمان ٻارن کي مذهبي تعليم ڏيندو هو. سنه ۱۷۰۰ع ڌاري هن صاحب هڪ ڪتاب ”مقدمة الصلوات“ نالي لکيو، جنهن ۾ نماز پڙهڻ، وضو سارڻ، ۽ ٻين اهڙين ديني ڳالهين جو ذڪر آهي. ڪائنس اڳي قاضي قاضن، شاه ڪريم ۽ ٻين شاعرن کي بيت جدا جدا وقتن تي چيا هئا (صفحہ ۲۱۵)؛ پر هينئر هيءُ سنئون سولو ڪتاب مولوي ابوالحسن سنڌيءَ ۾ جوڙيو، تنهنڪري هو صاحب سنڌي علم، ادب يا ساهت (لٽريچر) جو بنياد وجهندڙ ليکجي ٿو. ان وقت مسلمان عالم عام طرح عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪتاب لکندا هئا. اهي بزرگ اڪثر

* R.E. Enthoven: "The Tribes and Castes of Bombay". Vol. ii. pp. 52-53.

ٿئي، سيوهڻ ۽ ٻين هنڌن جا هئا. انهن مان سنڌيءَ ۾ جن ڪو ڪتاب لکيو، تن جي سنڌيءَ کي، بلڪ سندن ڪتابن کي، انهن جي سنڌي سڏيندا هئا. مولوي ابوالحسن جا عربيءَ ۾ لکيل ڪي ڪتاب اڳي ئي هئا، پر هيٺر جو هيءُ ڪتاب پهريون گهمرو سنڌي شعر ۾ لکيائين، ته اها ”ابوالحسن جي سنڌي“ سڏجڻ ۾ آئي. ان وقت کان وٺي ٻيا به ڪي مسلمان عالم اهڙا ديني ڪتاب لکڻ لڳا ۽ سندن سنڌي سندن نالن پٺيان سڏجڻ ۾ آئي. اهڙيءَ طرح جملي پنجاهه کن ڪتاب ابوالحسن جي سنڌيءَ جي نموني، آڳاٽي صورتخطيءَ ۾، لکيل موجود آهن، جي هيٺر سڀڪو آسانيءَ سان پڙهي ڪين سگهندو. ان وقت جي هندن جو هڪڙو به ڪتاب موجود ڪونهي، پر سندن شعر جو نمونو مٿي اڳي ئي ڄاڻايو ويو آهي (صفحہ ۲۱۵).

۲۲۶- مولوي ابوالحسن جو شعر دوهري جي ترتيب تي ٻڌل آهي (ڏسو صفحو ۵۹ ۽ ۲۱۴) - مثال:

”ساراهجي سو ڏٺي، سندنو جه (جنهن) فرمان،
 مڃيو مڙنئي مومنين، آندائون ايمان،
 ته (تنهن) ساراهائي سڀڪو منجهه پٽاندر پاڻ،
 ماڙو، مرون، پڪي، پري، ملڪ مت سڃاڻ؛
 جيڪي آهي جست ڪي گجهه-و ۽ پٽرو،
 سو سڀ ساراهائي رب کي پاڻ پٽاندر ٿو“. وغيره وغيره.
 رواجي طرح هر هڪ دوهري ۾ ٻه سٽون ٿينديون آهن، جي پنهنجي جاءِ پوريون پيئيون، هونديون آهن؛

پر هتي ڪالاهه لاکيٽي هلي اچي. هن قسم جي بيتن کي عام طرح ”ڪبت“ (ڪوتا) چوندا آهن. ڪٿي وري سيڪنهن سٺ جي پڇاڙيءَ ۾ الف گڏي قافيو جوڙيو اٿس. مولوي عبدالرحمان جو ٺاهيل ”سنڌي نورناسو“ سڄوئي ائين جڙيل آهي، جنهن مان مثال ڏجي ٿو:

”ساراهيان سڄو ڏئي، جو آگو علما،

جڳاءِ جه (جنهن) صاحب کي ڪاساراها،

عالمِ علیم موز ڏئي، مولو ماڪ خدا“ — وغيره وغيره.

اهڙيءَ طرح سڄي ڪتاب جي سيڪنهن سٺ پٺيان

”آ—آ“ هلي اچي. شاه جو رسالو به دوهري جي ترتيب

تي ٻڌل آهي، پر ان جو نمونوئي نرالو. رڳو سرسراڪب

جي هڪ وائي انهيءَ آکاڻي نموني جڙيل آهي، جنهن

جون ٿوريون سٽون هي آهن:

”حمد چنچ ڪير کي جور هلي جانا،

تو ڏيکاري تو ڏئي باطن جا بانا،

دوست رکي دل ۾ پڙه لالن لسانا“ وغيره وغيره.

جنهن وقت مولوين ۽ مخدومن جو زور رڳو ديني ڪالاهين

تي هو، تنهن وقت تصوف نجي لهر به نئين سر سنڌ ۾

جاري ٿي هئي. اها ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي ڪالاهه آهي.

ڪلهوڙن جي صاحبي

۲۲۷— ڪلهوڙا ”عباسي“ سڏجن ٿا، ڇاڪاڻ ته

حضرت محمد (صلم) جي چاچي حضرت عباس جي نسل

وارن خليفن جو اولاد آهن. اڪبر بادشاهه جي صاحبيءَ ۾، سندس پاران، نواب خان خانان سنڌ جو پهريون صوبو يا نواب مقرر ٿي آيو هو. ان جي وقت، ۾ عباسين مان ميان آدم شاهه ڪلهوڙو لاڙڪاڻي جي ڀرسان اچي رهيو هو. انهيءَ سڄي پرڳڻي ۾ چانڊيا گهڻا هئا، تنهنڪري اهو چانڊوڪو پرڳڻو سڏبو هو (صفحو ۱۱۲). اني جي ماڻهن جو ميان آدم شاهه ڪلهوڙي ۾ گهڻو اعتقاد هو ۽ پير ڪري پوڄيندا هئس. ملتان طرف جا به ڪيترا مسلمان مريد هئس. سکر جي شهر ۾ هو جنهن ٽڪريءَ تي دفن ٿيل آهي، سا سندس نالي پٺيان آدم شاهه جي ٽڪري سڏجي ٿي؛

۲۲۸- ميان آدم شاهه کان پوءِ ميان شاهي محمد لاڙڪاڻي جي ڀرسان مريدن جي ڪهڙائيءَ سبب زور ورتو. لاڙڪاڻي جو شهر اني جي لاڙڪ ذات جي مسلمانن جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. اني اصل وانڍ هئي. ”وانڍ“ معنيٰ ڍنگرن يا وڻن جي سڪل ڌارن ڌارن مان ٺهيل ڀونگي. اهڙيون گهڻيون ڀونگيون ٺاهي جتي ڪوٺ ٻڌي ماڻهو ويهن، تنهن ڪوٺ کي به ”وانڍ“ چون. ميان شاهي محمد لاڙڪاڻي ۾ گهاٽو واءُ کڻايو، ته اهو پاسو جنسي غنچو ٿي پيو، جنهنڪري هيءُ چوڻي عام ٿي ته ”جي هجيئي نالو، ته گهر لاڙڪاڻو نه ته وٽ ويڳاڻو.“

۲۲۹- دهليءَ جي مغل بادشاهه اورنگزيب جي صاحبيءَ ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي زور ورتو. بادشاهه جي پاران سنڌ ۾ اچي ڪي فتحون ڪيائين. پنوهرن

کان لاڙڪاڻي وارو طرف ڦري، دادوءَ جي نزديڪ، خداآباد جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيائين. سندس وقت ۾ هڪ وڏو قهر ٿيو، جنهن جو مختصر طرح ذڪر ڪجي ٿو.

شاهه عنايت الله صوفي

۲۳۰۔ ميان يارمحمد جي صاحبيءَ ۾ ميرپور بٺوري تعلقي جي گهوٽ ميران پور ۾، شاهه عنايت الله صوفي نالي هڪ نامور صوفي درويش رهندو هو (صفحو ۱۲۱)۔ هن الله جي عاشق ۾ اهڙو ته ڪو چقمق هو، جو جنهن جون تنهن جون دليون پاڻ ڏي کينجي ورتيون هڻائين. هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو سندس مريد ٿيا، ۽ سندس در چڏڻ تي دل نه پئي ٿين؛ رهگذر پنهنجا اٺ جهڪاڻي سندس درس ڪرڻ ويندا هئا اهڙيءَ طرح آهي وئي جي اُنن جي جهوڪ آهي هئي، تنهنڪري گهوٽ ٿي نالو ٿي پيو ”جهوڪ“.

”جت ورهن اٺ، جاءِ تنهن کي چون ’جهوڪ‘.
(دبوان گل).

سنڌ ۾ ڪلهوڙن کي ماڻهو پير ڪري پوڄيندا هئا پر هيءُ وڏو پير پيدا ٿيو، ته ميان يارمحمد کي اچي ڊپ ورتو، سو دهليءَ جي بادشاهه کي رپورٽ ڪيائين ته شاهه عنايت جا اهڙا مريد آهن، جو ڪنهن وقت سڄي سنڌ فتح ڪري وجهي ته عجب ڪونهي! انهيءَ تي حڪم آيو ته اهڙي ماڻهوءَ جي سسي لهرائي دهليءَ موڪليو، هن درويش جو دنيا سان ڪوبه مطلب

* انهن مريدن مان هڪ صديق (صديق) فقير به هو.

ڪونه هو، پر شڪ جو شڪار ٿيو۔ جنهن جلد سسي ٿي
لاٿيس تنهن کي چيائين ته؛

”رهائيندي مرا از قيد هستي؛ جوا ڪے الله في الدارين خير!“
يعني ڇٽايو اٿئي مون کي هستيءَ جي قيد مان؛ ڏئي اجورو
ڏيندءِ، ٻنهي جهانن ۾ خير ٿيندءِ اها دعا من ڪري ڪيائينس
جو ڏٺائين ته آءُ پنهنجي سڄي سائين سان اجهوئي وڃي ٿو
ميلان! انهيءَ خوشيءَ وچان سسيءَ لهڻ کان اڳ جلد کي
هڪ سوني اشرفي به انعام ڏنائين۔ هي انسان يا ملائڪا
جيئري به تعريف ڪجيس ٿيڙي ٿوري۔ جنهن وقت سسي
ڌڙ کان ڌار ٿيس، تنهن وقت سندس سسيءَ ٻوليو؛
”سر در قدم يار فدا شد، چه بجا شد؟“

اين ٻار گران بود، آدا شد، چه بجا شد؟

يعني سڄي سائينءَ جي قدم تان هيءُ سر صدقي ٿيو،
ته ڇا بجا آندوسين؟ يعني ڪجهه به بجا نه آندوسين
(اها ڪا وڏي ڳالهه، ڪانهي)؛ هيءُ گرو ٻار (فرض جو)
ادا ٿيو، ته ڇا بجا آندوسين؟ اهڙيءَ ريت سندس سسيءَ
ڪيترا بيت ٻوليا اهو بيتن جو ڪتاب ”بيمرنامو“
سڏجي ٿو۔ مطلب ته هيءُ الله جو عاشق سنڌ جي تاريخ
جا ورق پنهنجي رت سان رنگي ويو آهي، ۽ اها لالائ
ڪڏهن به لهڻ جي نه آهي۔

شاهه عبداللطيف سندس پھس يا همعصر هو۔ ٻنهي جي
پاڻ ۾ جڳهي ٻرمت هئي۔ سڀئي لال لطيف کي جنهن
وقت هن هونئڪ حادثي جي سڏ پيئي، تنهن وقت شاهه
عنايت کي باد ڪري، زار زار رنائين ۽ هيءُ بيت چيائين:

اڄ نه اوطاقن ۾، طالب نوارين،
 آڏوسي آڻي ويا، مڙهيون مون مارين،
 جي جيءَ کي چيارين، سي لاهوتي لڏي ويا! (شاهه)
 جهوڪ شريف ۾ هر سال ميلو لڳندو آهي، ۽ سنڌ جا
 صوفي ۽ ٻيا ماڻهوسون جي تعداد ۾ اتي وڃي ڪٿا ٿيندا آهن.
 ۲۳۱- شاهه عنايت بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته اول مارئيءَ
 بابت بيت چونڌو هو: شاهه عبداللطيف جا سسئي بابت بيت
 پوءِ ٻڌائين، ته اهي اهڙا وڻي ويس جو پاڻ به اهڙا بيت
 چوڻ لڳو-

”آڌر، نذر، آپري، ڪوجهي، ڪميٽي،
 تنهن سان ٻاروچل ٻاجهون ڪيون، هوت ڏسي هيٺي ۽
 اگهاڙي، شاهه عنايت چوي، تنهنجي ٽڪر مان ٿيئي،
 جا هڻي ور جي وهيئي، تنهن کي محب مليو مهڙا ۾“

سنڌي شعر جي ترقي

۲۳۲- دوهرو معنيٰ ٻن ستن وارو بيت، معنائِي فقيرن
 جا بيت، جي صفحي ۱۳ ۾ ڏنا ويا آهن، تن مان بيت
 ڇهين ۾ ٽي ٽڪون آهن، شاهه عنايت جي مٿئين بيت ۾ چار
 ٽڪون آهن- تنهنڪري تاريخي لحاظ کان، شاهه عنايت
 ۽ شاهه عبداللطيف جا جوڙيل چوٽڪا بيت شعر جي ترقيءَ
 ۾ هڪ سونهري ڪڙي ڪري ليکبا. هنن، دوهرن جي
 سترائن ۾ به ڦيرڦار ڪئي. حقيقتون دوهري جي هر هڪ
 سبب ۾ چوويهه ماترائون هئڻ گهرجن، ٻهين اڌ ۾ ٽيهن

۽ پوئين اڌ ۾ يارهن. هنن ٻنهي شاعرن اهي ٻنڌڻ ٿوڙي ڇڏيا؛ ڪٿي ڇو ويهه-پنجويهه، ته ڪٿي ڇو ويهه-ڇو ويهه، ماترائون به آندائون۔ اهڙيءَ طرح نمونو ئي نئون اختيار ڪيائون.

ڏوهيڙا، لوڙاڻو ۽ سنڌي ڪافيون

۲۳۳۔ شاهه عبداللطيف کي راڳ جو شوق ڪهڻو هو۔ سندس فقير يا مريد ڪافين سان گڏ بيت به ڳائيندا هئا. ائين رفتي رفتي، مضمون ٿوڙي ڳائڻ جي ڍنگ پئاندرن بيتن تي نالاڻي نرالا پيا؛ خود ”دوهرو“ لفظ جو آچار ٿري ٿيو ”ڏوهڙو-ڏوهيڙو“ ۽ ڪي ”ڏوهو“ (دوهو) به چون۔ هاڻ انهن لفظن جي معنيٰ ۾ به ڦير پئجي ويو آهي؛ دوهرو معنيٰ اهو ٻن ستن وارو بيت، جنهن ۾ ڪا ڌرمي يا اخلاقي ڳالهه هجي۔ ”ڏوهيڙو“ معنيٰ اهو بيت جنهن ۾ عشق جي ڳالهه هجي ۽ منجهس ستون ڪيتريون به هجن ۽ هڪرار، جت ۽ ٻيا ڪنن تي هٿ رکي، وڏي سڏ ڏوهيڙا ڏيندا آهن؛ تن کي عام طرح ”لوڙاڻو“ چئبو آهي؛ پست، ڀڳت ۽ ٻيا، ڪهنن قصن پڌائيندي، ٽپ ٽپ تي جيڪي بيت سر سان ڳائيندا آهن، تن کي ”ڳاعون“ (سنسڪرت ۾ ڳانا) چئبو آهي؛ جڳي ڏوهيڙا منگتا يا مڱهار ۽ ٻيا نڙ تي تنبوري تي چوڻدا آهن، سي اڪثر ”بيت“ ڪوٺبا آهن؛ جن بيتن ۾ مٿس سناڻو ويدانت جون ڳالهه پون يا ٻيون ڌرمي يا شيعي (اخلاقي) ڳالهيون آڻين ٿا، تن کي بيتن بدران ”سلوڪ“ سڏبو آهي؛ شاهه جي رسالي ۾ ٻهريائين بيت ۽ پوءِ وايون يا ڪافيون آهن. هاڻ

دستور آهي، ته جيڪي ڪافيون ڳائڻ ويهن، سي اول
ڏوهيڙا ڏين ۽ پوءِ ڪافي شروع ڪن. اهو نمونو اسان
جن ماڻهن کي سهڻي لال لطيف سيکاريو، جو سنڌ ۾
ڪافين جوڙڻ جو رواج ئي پهريائين پاڻ وڌائين.

سنڌي ڪافيون ۽ انهن جو اثر

”اڱڻ آيام پيهي، او الا، مون ساريندي سڀرين.
مشڪ عطر مون ڀرين، سهڪس ڄم سڀيئي.
تن جني جسو طالبو، روح تني سين ريهي-
ساڄن سنڌيءَ سونهن جي، آءُ ڳالهه ڪريان ڪيهي.
ٿيو لطف، ’لطيف‘ ڇي، دوست آيو در پيهي.“
(سرڪنڀات)

شاه عبداللطيف، ههڙيون من موهندڙ ڪافيون چئي،
ماڻهن کي مستان ڪري ڇڏيو. سنڌي ماڻهن کي هيءَ نئين
چاڻي چڪايائين، تنهن کان پوءِ ماڻهن به پنهنجو هوش هلائي،
ڪافين جوڙڻ جا نوان نوان نمونا ڪڍيا؛ هاڻ ڪافي
”يڪي“ (جيئن مٿين ڪافي آهي) نه ڪا ”سواڻي“، نه ڪا
”ڏيڍي“ وغيره. شاه صاحب ڪافين جو رواج وڌو، سو
سنڌ مان هڪ وڏو وڙ ڪيو اٿس. سنڌ جو راڳ آهي ئي
نهوه انهيءَ روح ريجهايندڙ راڳ اسان جي پرڳڻي ۾ ڏاڍي
سوج مچائي آهي! هتيءَ ۾ ڏسو هاري ناري ڪنهن وقت
جهار (پڪي) پيو هڪلندو، ته ڪنهن وقت اها لات پيو
لٽندو، جو ڪيائين! هو جو اولي، جنهن کي جيڪو تڪو

”جت“ سڏيندو آهي، سو اڪثر غزل ڪونه ٿو چوي ۽ باقي ڪافين جو ڪوڏيو آهي. جهنگ مان ڪرها (اٺ) قطار ٻو پيو ويندو. نه ڪنهن مهل لوڙائو ڏيئي، اها وٺي ڪافي آلاپيندو، جو جهنگ ۾ رنگ لائي ڏيندو! ڪنهن صوفي فقير جي درگاه يا ٻئي آستان تي، جڏهن گائڻا اچي ٿا گڏ ٿين، تڏهن ته لوليون لاهو ڏين ۽ دلا ۽ بڪتارا کڻي، اهي غضب جون ڪافيون چون، جو ٻڌندڙن جو بيتو به پائي ڪيو ڇڏين ۽ ڪٿي پڳت پوندي آهي، ته ماڻهو هڪٻئي جي مٿان گهاٽ وڃي ٿيندا آهن، ۽ نير چٽڻ جي جاءِ ڪانه هوندي آهي! رواجي طرح به ڏسو ته سنڌ جا گهڻو ڪري سڀئي ڪاسبي، حاج-وٿڻ اڳيان رکي پنهنجي ڪرت به پيا ڪندا، ته جهونگاريندا به پيا؛ ڪو سول رائي جا مذڪور ته ڪو سسيءَ جا سور پيو گائيندو، يا مارئيءَ جي سائيءَ جي سڪ ۽ اباڻن جي اڪير وچان وڇوڙي جا ورلاپ پيو ڪندا. هي سڀ شاهه صاحب جو ڀرتاب آهي، جنهن ڪافين جو رواج ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ وڌو. هن سنڌي شاعرن جي سرتاج کان پوءِ بيدل، بيڪس، ڀائي دلپتراءِ صوفي ۽ ٻين به اهو نمونو اختيار ڪيو.

مڊاجون ۽ مناجاتون

۲۳۴- مڊاحن ۽ مناجاتن جوڙڻ جو رواج به ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ پيو، جن ۾ هر هڪ دوعري ۾ ننڍيون ننڍيون ٽڪون رکندا هئا. مثال لاءِ ميان سرفراز خان

ڪلهوڙي جي مداح، مسلمانن جي نبيءَ بابت، هيٺ ڏجي ٿي:

”پلا ڄام، هن غلام سندو سوال سئج تون،
 آهيان ڏڏ، غمن کڏ، سچا سڏ سئج تون،
 هسي پاڻ، ڪرم ساڻ، ڏکيا ڏاڻ ڏئين مون۔ پلا ڄام...
 لنگهيا لڪ، لڏا شڪ، هلي حق گدياسون،
 في الحال منجهه، وصال، اچي محب ملياسون۔ پلا ڄام...
 ”سرفراز“ کي اداس، آهي آس اوهان ڏانهن،
 ره راس، بند خلاص، خوبِي خاص ڏئين مون۔ پلا ڄام...“

۲۳۵۔ جمن نالي هڪ چارڻ اکين کان سڄو هو،
 تنهن پيران پير دستگير کان اکين جي روشنائي گهرڻ
 لاءِ هڪ مداح جوڙي، جنهن مان ٿوريون ٽڪون هي آهن:

”فرزند آهين، هسني جو، آءُ سائل تنهن ثقلين جو،
 درگهه مٿي دين رهن جو، اوجر مڱان عيني جو،
 دارو ٿين ڌارين جو، يا پير پيران پانشاه!
 ’جمن‘ چوي جاهل آهيان، ڪيرتن ڪچو ڪاهل آهيان،
 تو در بندو سائل آهيان، يا پير پيران پانشاه!“

اهڙيءَ ريت بند بند ڏيندو هليو اچي. هنن ٻه ٻه
 مداحون جوڙيون۔ جهڙوڪ: ڪروناڪ صاحب جي مداح،
 درياھ شاه جي مداح، ۽ ٻيون مداحون۔

فارسي نموني جو شعر

۲۳۶۔ شاه صاحب کان پوءِ سچل ۽ ٻين گن شاعرن
 فارسي بحر ۽ وزن تي ڪي ڪافيون جوڙيون، اهو رواج

عيسوي ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري مير ڪرم علي خان جي راڄ ۾ وڌيو. ان وقت ايران جا ڪي قابل ماڻهو سنڌ ۾ آيا، جي فارسي، غزل، قصيدا، رباعيون، مسدس وغيره جوڙيندا هئا، خود سنڌ جا مير صاحب، فارسي بحر ۽ وزن تي شعر چوندا هئا؛ ڪين ائين ڪندو ڏسي ان وقت جا ڪي سکر ماڻهو به سندن ڀروي ڪرڻ لڳا. انهيءَ وقت ڌاري ثابتهلي شاعر سنڌيءَ ۾ ”مرثيا“ جوڙيا، جي فارسي بحر ۽ وزن تي ٻڌل آهن؛ ڪن ڪن مرثين ۾ ته نج فارسي ٽڪون وڌيون اٿس. پهرين سنڌي شاعر جنهن پنهنجا غزل فارسي بحر ۽ وزن تي الف-بي وار جوڙي ”ديوان“ تيار ڪيو، سو خليفو ميان گل محمد هو، جنهن جو ”ديوان گل“ مشهور آهي. هو صاحب حيدرآباد ضلعي جي هالا پراڻا (تعلقو هالا) ۾ سنه ۱۷۴۰ع ۾ ڄائو هو. ۽ اتي جي سانوڻي ملڪ مان هو. ”ديوان“ لفظ خاص طرح انهيءَ شعر جي ڪتاب کي چئبو آهي، جنهن ۾ سمورو شعر الف-بي وار ڏنل هجي. ”ديوان گل“ جوڙيو ته ٻين کي نه رشڪ آئي؛ جنهنڪري هن وقت ديوان، فاضل، ديوان قاسم، ديوان سانگي، ديوان خاڪي ۽ ٻيا ٿورا گهڻا ديوان سنڌيءَ ۾ آهن. ڪن وري رباعيون، مسدس ۽ ٻيو شعر چيو آهي. هن وقت اهو فارسي نموني جو شعر هليو اچي. ڪامسين ڪامروپ، سسئي پنهنون، ۽ ٻيا قصا دونهن جي ترتيب تي ٻڌل آهن؛ پر هاڻ اهو نمونو ڪي ٿورا اختيار ڪن ٿا.

سري جا ستارا

۲۳۷۔ مولوي ابوالحسن جي وقت کان وٺي، ڪيترن مسلمان عالمن رڳو ديني ڳالهين بابت ڪتاب پئي جوڙيا پر ساڳئي وقت شاھ عنايت ۽ شاھ عبداللطيف تصوف جي نھر نئين سر جاري ڪئي، ته سچل، ساسي، جانڻ شاھ، روحل، مراد، غلام علي ۽ دريا خان، بيدل ۽ پيڪس، ٻارو شاھ، ڀائي وسڻ، شڪر ڀارتي ۽ ٿلھي جي ساڌن، ۽ ٻين سري (سرحد سنڌ) جي ستارن پنهنجي فيض جي درياھ جا در کولي، نه رڳو سري پر سڄيءَ سنڌ کي بهار بهار ڪري ڇڏيو! انهن صوفين ۽ ويدانتين عجيب پلٽون پلٽي، ٻيائي ۽ جون ٻنڌيون پڇي ڇڏيون، هندن توڙي مسلمانن لاءِ هڪ اهڙو ٻڪو ۽ وسيع ميدان پيدا ڪيو، جنهن ۾ اڄ تائين ٻنهي قومن وارا هڪٻئي سان رمل ڪن ٿا۔ هنديءَ ڪم آڻيندي به مسلمانن عار نه ڪونه ٿي ڪيو؛ ڪنڊڙي، تعلقي روهڙيءَ وارن درويشن جي ڪيتري ٻاڻي هنديءَ ۾ آهي، جنهن مان هڪ ٽڪ هي آهي:

”گُران جِي، مَن سَڙن تماري آيا۔“

ڪير جيڪر چوي ته هيءُ ڪنهن مسلمان جو چيل ڪلام آهي؟ اهڙيءَ طرح انهن سري جي ستارن، توڙي ٻين، تصوف ۽ ويدانت جون ايتريقدر پلٽون پلٽيون، جو اڄ جيڪڏهن سنڌي ساهت مان سمورو صوفيانو ڪلام ۽ ويدانتي واڻي ڪڍي ڇڏجي، ته سنڌ جو علم ادب جنسي مڙدي مثل ٿي پوي!

عامل ۽ ڀائيند

۲۳۸- سنه ۱۷۱۸-۱۹ع ۾ ميان يارمحمد ڪلهوڙي وفات ڪئي. ڪائس پوءِ پٽس ميان نورمحمد ڪلهوڙي، اڄ ۽ ملتان مان ديوان گدومل ۽ ٻيا ڪي هندو آندا، جي اول دادوءَ جي ڀرسان خداآباد ۾ اچي رهيا. ميان غلام شاه ڪلهوڙي، سنه ۱۷۶۸ع ۾ حيدرآباد جو شهر ٻڌايو ته ڪيترا هندو اوڏنهن وڃي رهيا. سو اڄ تائين سندن اولاد خداآبادي عامل ۽ ڀائيند سڏجن ٿا. انهن پاڙي پاڙي ۾ لڪاڻا ڪولاياءِ نه ڪرڻ جي ٻائي ۽ گرمڪي اکرڻ جو ڦهلاءُ ٿيو. ڪيترا ديوان لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جدا جدا هنڌن ۾ وڃي رهيا، جنهنڪري اوڏنهن به ديوان آهن. ڪي ڀائيند جيسلمير، گجرات ۽ ٻين هنڌن آيا، جن مان ڪي ديويءَ جا پوڄاري ته ڪي ويڻو هئا. ائين ٻر ڳڻو ويو وڌندو ۽ ٻولي به ويڻي وسيع ٿيندي. ڀائيند جدا جدا هنڌن مان آيا، تنهنڪري هندو-سنڌي اکرڻ ۾ ٿورو ڦير هو، جو اڄ تائين آهي.

سنڌ جو پرڳڻو قلندار جي تابعي

”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، توکي فنڌاران جو ڪو.“

(صفحو ۲۱۳)

۲۳۹- سنه ۱۷۳۹ع ۾ ايران جي بادشاهه نادر شاه، ملتان جو زور ڀڄي، پنجاب ۽ سنڌ پنهنجي تابعي ڪيا. ميان نورمحمد سندس آڻ مڃڻ کان نٽايو، ته نادرشاه سنڌ تي ڪاهي آيو. بدالن ڏاڍا قهر ڪيا، ميان نورمحمد

وٽ هڪ ڪروڙ رپيا ڌرتيءَ ۾ پوريل هئا، سي جڏهن ڏنائين، تڏهن وري حڪومت ڪرڻ مليس؛ پر انهيءَ لاءِ به ويهه لک رپيا سالياني ڍل ڀرڻ جو بوجو نادرشاهه مٿس رکيو۔ نادرشاهه جا ”نادري حڪم“ اڄ تائين سنڌ ۾ مشهور آهن.

سنڌ ۾ وري ڦرلٽ ۽ باهيون

۲۴۰۔ نادرشاهه کان پوءِ احمد شاهه دوراني توڙي سندس پٽ تيمور شاهه سالياني ڍل طلبن لڳاءِ پر ايترو ٽڪو اچي ڪٿان؟ پوءِ ته قنڌار کان ڪٿڪ ڪهي، اها ڍل زوريءَ اکاڙڻ ايندا هئا. هڪڙي ٿيندي هئي ڦرلٽ ۽ ٻيون لڳنديون هيون باهيون! بيٺل فصل به پٺاڻ ڇڏ ڪري ويندا هئا! ميان عبدالنبي ڪلهوڙي کي ميرن مان خطرو هو، تنهن قنڌار جي حاڪم جي مدد گهري. انهيءَ گهمري مدد خان پٺاڻ آيو، تنهن ته هيڪاري وڌيڪ ڦرلٽ ڪرائي ۽ شهرن جا شهر باهيون ڏياري ناس ڪرائي ڇڏيائين! انهيءَ سبب ”مدد“ معنيٰ کي ”مصيبت“ (صفحو ۱۹۲)، انهيءَ ميان عبدالنبيءَ جي وقت ۾، جوتپور جي راجا به راجپوت ايلچي ڪري چوڪليا، جن مير بجار سان خلاصين ڪالهين ڪندي گيس خنجر هڻي ماريو، انهيءَ ڪري اڄ تائين چوڻي آهي ته ”ڪن“ جي ڪالهين مير بجار مارايو.

ميرن جي صاحبي

۲۴۱۔ سنه ۱۷۸۳ع کان وٺي ميرن جي صاحبي ٿي. قنڌار جي حاڪم مٿن به اها ڍل مڙهي. نيٺ ۱۷۹۲ع

۾ مير فتح علي خان آڻي-مئي اٺاويھ لک رپيا اڳوڻي بقاءا جي عوض توڙي آڻيندي لاءِ ڏيئي، پنهنجي جند ڇڏائي* سنہ ۱۷۹۳ع ۾ ميرن حڪومت جو ورهاڱو ڪيو. مير سھراب خان خيرپور هٿ ڪئي، ته ڪي ديوان اوڏنھين ويا، جنھنڪري ”خيرپوري ديوان“ سڏجڻ ۾ آيا، ته اصل حيدرآباد جي ديوانن جا ڀائر آهن. مير سھراب خان جي پٽ ناري خان شاھ بندر هٿ ڪيو، ته ڪي ٺٽي وٽس نوڪريءَ ۾ ڪهڙيا، جنھنڪري هينئر ٺٽي ۾ به ديوان آهن. سنہ ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ته سڀني ميرن جي صاحبي پوري ٿي. باقي رکيو خيرپور ۾ علیمراد خان ڏالپر جو راڄ قائم رهيو، حيدرآباد ۾ ميرن جا قبا اڄ تائين آهن.

۲۴۲- ميرن جي صاحبيءَ ۾ ۾ عيسائي اميرزادا جارگيا (ڪاڪڙيس) کان عجيب حالتن هيٺ سنڌ ۾ آيا جن کي مير ڪرمعلي خان دين اسلام ۾ آندو. سنڌ جا سرزائون انهن جو اولاد آهن، جن مان مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ نظم توڙي نثر جا جيتريقدر علمي خزانا سنڌ کي ڏيئي ويو آهي، جيتريقدر ٻيو ڪوبه سنڌي عالم اڄ تائين نه ڏيئي سگهيو آهي.

تعليم جو انتظام

۲۴۳- سنسڪرت ۾ پراڪرت واري زمانن ۾ وديا (علم) جيڪار لاءِ هڪڙا هوندا هئا ”آچاره“ جي گوياءِ پروفيسر

* ميجر جنرل هيگ ۾ ”انڊس پوائنٽ ڪنٽري“، صفحو ۱۱۷

هئا به اڀيا هئا ”آڀاڏياڀ“ جي ماستر هئا. آڀاڏياڀ جو
 آچار بکر جي ”اوجها“ ۽ ”واجهو“ ٿيا آهن. سنڌ ۾ اڄ
 تائين هڪ آڪھ وارا ”اوجها“ سڏجن ٿا. ”واجھڪا“
 يعني هندو ماسترن جا اسڪول ته انگريزن جي صاحبيءَ
 جي اوائل ۾ به گهڻي هئا. هندن جي شاسترن ۽ يونانين
 جي لکيل احوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي ماڻهو
 طب مان گهڻو واقف هئا. اڄ تائين ويڄ (ويده) آهن ۽
 ڪوٽن ۾ به ڏاهيون ۽ ڏاها گهڻي آهن. اسان جي ڏسندي
 به ننڍڙن ٻارن جي ڦڪي سٽي اسان جون پڙڙيون
 سايون ڪنديون هيون.

۲۴۴- مسلمانن جي صاحبي شروع ٿيڻ سان عربن
 تعليم جو انتظام رکيو (صفحو ۲۰۵). انهيءَ وقت کان
 وٺي سيد ۽ مولوي سنڌ ۾ وڌيا، جي اڪثر وعظ ڪندا
 هئا. ارغونن جي صاحبيءَ ۾ به گهڻو زور ديني تعليم تي
 هو، ۽ شريعت جي پابندي گهڻي هئي ۽ جنهنڪري شيخ الاسلام
 مقرر ٿيندا هئا. جهڙوڪ شاه قطب الدين شاه محمود،
 جو اصل خراسان جو ويٺل هو ۽ بکر ۾ اچي رهيو هو.
 جمعي جمعي تي وعظ ڪندو هو. مرزا شاه حسن ارغون
 کيس بکر جو شيخ الاسلام مقرر ڪيو هو. دهليءَ جي
 بادشاهن جي ٻارن صوبا مقرر ٿي ايندا هئا، ته به تعليم
 جو سرشتو اهوئي هوندو هو. سنه ۱۷۰۰ع ۾ مولوي
 ابوالحسن ديني ڪتاب لکيو، ۽ تنهن کان پوءِ ٻيا به
 ديني ڪتاب سنڌيءَ ۾ ڇڙيا (صفحو ۲۲۸ ۽ ۲۲۹)،
 ته به اهو سڀ وقت عربي ۽ فارسيءَ جو واهپو گهڻو هو.

۲۴۵۔ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبن ۾ نٿو ۽
روپي. گويا سنڌ جون يونيورسٽيون هيون ۽ اتي جي
سندن کي حاڪمن لوازمي ٻڌي ڏنا هئا (”سنڌ گزيٽيئر“،
صفحو ۴۷۲). هندن توڙي مسلمانن جي ٻارن لاءِ آخوندن
جا ”ختاب“ يا مڪتب هوندا هئا، جن ۾ هاڻوڪن
اسڪولن وانگر درجا ڪونه هوندا هئا، ڪريما، گلستان،
بوستان، پندنامو ۽ ٻيا فارسي ڪتاب پڙهيندا هئا. نڪا
هتي تاريخ، نڪا جاگرافي، نڪو ڪو حسابي ڪمن پٺيان
ڪهڻو مٿو ماريوندا هئا. شاگردن کي خط پٽ لکڻ سيکاريوندا
هئا. خوشنويسِيءَ تي ڪهڻو زور هوندو هو. هيءَ چوڻي
عام هئي، ته ”اگر آهن اڌ علم“ اها تعليم پنهنجن - ستن
سالن ۾ پوري ڪري، شاگرد وڃي روزگار ڪري
لڳندا هئا. عام چوڻي هئي ته ”فارسي، ڪهڙي چاڙهي“.
ڪو فارسي خواندو جهڙو تهڙو ڏٺو ڪندو هو، ته پيا
عجب ڪائيندا هئا.

”پڙهيو فارسي، وڪڻي تيل،

ڏسو يارو، قسمت جو ڪيل!“ (ٻهاڪو)

پڙهڻ لاءِ ڪي مدرسا يا اسڪول هاڻوڪي وانگر
ٺهيل ڪونه هوندا هئا. آخوندن جا مڪتب خانگي جاين
۾ يا وقتي ڪن اوطاقن ۾ بلڪ مسجدن ۾ هوندا هئا،
جتي هندو شاگرد به ويندا هئا. ويجهڙائيءَ ۾ به ائين
هوندو هو. ڪن مسجدن ۾ رڳو مسلمانن جا ٻار ويندا
هئا، ڪي هوند وارا پنهنجي ٻارن جي تعليم لاءِ آخوندن
کي پاڻ وٽ گهرائيندا هئا ۽ ٻاڙي جا غريب ٻار به

اتي اچي مفت ۾ تعليم وٺندا هئا (”سنڌ گزيٽيئر“ صفحو ۴۷۲)

عام طرح شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آخوندن ۽ مڻن جي پيدائش ”جمعگي“ هوندي هئي، يعني جمعي جمعي ڏينهن شاگرد پنهنجن استادن کي ڪجهه روڪڙ يا آنءُ ڏاڻا يا ڪالپون ڏيئي ايندا هئا. آنءُ ڏيڻ جي رواج وڌيڪ عام هو. انهيءَ کان سواءِ آخوندن کي ڏن-وار تي پڻ شاگردن جي مائٽن وٽان ڪجهه ملندو هو. هيئن به هوندو هو، ته ٻارن کي ڄمڪو ٿول سندن کائڻ لاءِ گهران ملندو هو، يا پنهنجيءَ خرچيءَ مان گنهندا هئا، ته آخوند کي صلاح ڪندا هئا، ۽ آخوند صاحب جو حصو به ”صلاح“ سڏبو هو. انهيءَ ريت اها تعليم اڪثر ڪامورن جا ٻار وٺندا هئا، پائيندن جا ٻار گهر ۾ ئي هندو-سنڌي اکر سکي، اڀاڻڪي ڪيرت وڃي ڪندا هئا. ٿورڙيون پائشالاڻيون به هونديون هيون.

عربيءَ جو فارسيءَ جي معرفت اثر

۲۴۶- عربن جي ڪاهه وقت عربيءَ جو جيڪو به سڌو اثر ٿيو هوندو، سو وراچند اپڙنش تي، يعني سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ تي (صفحو ۲۰۵) ۽ ٻي وڏي ڳالهه ته عربن کي ڪنهن کي عربيءَ سکڻ لاءِ ٻڌل رکيو هو (صفحو ۲۰۴)، نڪي سنڌ جو سڄو ڀر ڳڻو سندن هٿ ۾ هو (صفحو ۲۰۸). سنه ۱۰۲۳ع ۾ محمود غزنويءَ سنڌ مان خليفن جي ٺاڻڻ کي ڪڍي ڇڏيو (صفحو ۲۰۹)، غزنوي گهراڻي وارن جي

وقت کان وٺي، فارسيءَ جو واهڻو ٿيو. فارسي اڪيٽي عربي آميز آهي (صفحہ ۲۰۴)، تنهنڪري فارسيءَ جي معرفت عربي لفظ آيا (صفحہ ۲۱۰). آڳاٽي ۾ آڳاٽو موجود سنڌي شعر معماڻي-فقيرن جا بيت آهن، جي عيسوي چوڏهين صديءَ جا جڙيل آهن. انهن ۾ عربي توڙي فارسيءَ جو اثر لڌڪاڻي ٿي ڪونه ٿو (صفحہ ۲۱۳). سنہ ۱۵۲۱ع کان وٺي ارغونن جي سنڌ ۾ صاحبي ٿي. انهيءَ وقت کان وٺي فارسي تعليم جو سلسلو سنڌ ۾ باقاعدي شروع ٿيو، ۽ سنڌي شعر جي تاريخ به انهيءَ وقت کان وٺي شروع ٿي ٿي (صفحہ ۲۱۴). ”شاھ ڪريم جي بيتن جي ٻولي اڳوڻي نچ سنڌي آهي، جا بلڪل صاف ۽ عربي ۽ فارسي لفظن جي آميزش کان پاڪ آهي. عربيءَ جا فقط اوڻيهه لفظ ۽ هڪ اصطلاح، ۽ فارسيءَ جا آٺ لفظ ڪم آندا اٿس“.

دهليءَ جي بادشاهن جي حڪومت کان وٺي فارسيءَ جو واهڻو وڌيو، ته به شاھ جي رسالي ۾ ڏسو ته نچ سنڌي بلڪه نچ سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظ گهڻا آهن، ۽ انهن جي ڀيٽ ۾ عربي ۽ فارسي لفظ پنهنجن پتيءَ جيڪرا به مس ٿيندا. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبن ۾ هندو ڪامورا خانگي خط پٽ به فارسيءَ ۾ لکندا هئا. سنڌيءَ ڏي ماڻهن جو ڌيان اڇهو اهڙو هو، جو ۱۸۴۷-۴۵ع ۾ ڪيپٽن جارج سٽيڪ جي چوڻ موجب پنهنجي مادري زبان (سنڌيءَ) کي نسخن جي ٻولي ڪري سمجهندا هئا! (صفحہ ۷۶).

پڇا ڪتر عمر بن محمد داؤد ڏوڏو: ”رساله ڪريمي“، صفحہ ۲۰۲.

سنه ۱۸۷۲ع ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ جي وقت ۾، اتر-هندستان جي ٻين ٻولين کان سنڌيءَ ۾ ڌاريا لفظ گهٽ هئا (صفحو ۷۴). سنه ۱۸۷۹ع ۾ شرٽ صاحب واري ڊڪشنري جڙي، تنهن ۾ اڍائي هزار عربي ۽ ٻه هزار فارسي لفظ آهن (صفحو ۱۸۲). انهيءَ وقت کان اڄ تائين، ٻيا به ڪيترا عربي فارسي لفظ عام ٿيا آهن. اهڙيءَ طرح فارسيءَ کان، عربي لفظ سنڌيءَ ۾ وڌيڪ آهن، جن مان گهڻا اسم عام، ٿورا اسم ذات، ۽ انهن کان گهٽ صفتي لفظ آهن. سنڌيءَ ۾ عربي عدد ۽ ضمير آهن ئي ڪين، ۽ حرف ۽ ظرف به ايترا ٿورا آهن، جي آگرين تي گهڻي سگهجن ٿا. انهيءَ لاءِ سبب هيٺ ڄاڻائجن ٿا.

ڌارين لفظن جي چالو ٿيڻ جا قاعدا

۲۴۷- ٻوليءَ ۾ مکيه ڳالهائڻ جا لفظ به آهن: هڪڙو اسم، ٻيو فعل. اهي ڪوڻا اڏاوت لاءِ ڪڍڪا يا ٽاڪيل پتر آهن. جيڪي حرف ۽ ظرف آهن، سي ڄڻ ته ڇن، ريتي ۽ سيمينٽ آهن، جي ڪڍڪن جي سنڌن ملائڻ ۽ اڏاوت کي پختي ڪرڻ لاءِ ضروري آهن. ڌارين قومن جا لفظ جي روزمره جي محاورن ۾ اچي ويندا آهن، تن مان سڀني کان اڳ اسم چالو ٿيندا آهن. هڪڙي قوم ٻيءَ تي ڪاهي ويندي، ته ٻنهي قومن کي گهٽ ۾ گهٽ هڪٻئي جي ملڪ، قوم ۽ جنگ ڪندڙ، مکيه عملدارن جي نالن جي سڏ ضروري پوندي. جنگ بند ٿيڻ کان پوءِ، سياوڪ، طرچ، اول

روزمره جي ڪم اچڻ جي شين جي خريد فروخت ٿيندي۔
 ائين شين جي نالن جي خبر پوندي؛ فتح ڪندڙ حاڪمن
 جا دفتر ڪلندا، ته سرڪاري لکپڙهه ۾ ڪم ايندڙ لفظ
 ۽ عهديدارن جي عهدن، لقبن وغيره جي ڄاڻ پوندي۔
 تان هنر ۽ ڏنڌا ڪلندا، ته انهن سان لاڳاپو رکندڙ لفظ
 عام ٿيندا۔ مڪتب ڪلندا ۽ ڪتابي علم زور وٺندو، ته
 پوءِ قسمن قسمن لفظ مروج ٿيندا۔ اهو آهي ڌارين لفظن
 جي چالو ٿيڻ ۽ ٻوليءَ تي اثر ٿيڻ جو عام قاعدو۔
 مطلب ته اول اسم چالو ٿين ٿا، ۽ صفت به، وقتي اسم
 ٿي ڪم اچن ٿا، تنهنڪري اهي به ٻوليءَ ۾ اچيو وڃن۔
 باقي ٻيا ڳالهائڻ جا لفظ تمام دير سان چالو ٿين ٿا۔
 انگريزيءَ جا به هن وقت تائين رڳو اسم سنڌيءَ ۾ چالو
 آهن، ۽ هڪڙو به صفت، ضمير، فعل، ظرف، يا حرف
 چالو ڪونه ٿيو آهي۔

سنڌيءَ ۾ ٻولي لفظ

۲۴۸۔ سنڌيءَ ۾ عربي لفظ هيٺين قسمن جا آهن؛
 اسم۔ بصر (بصل)، ٿوم (ثوم۔ فوم)، ڪلف۔
 ڪرف (قفل) قلم، ڪتاب، مدرسو، منشي، عامل، حڪيم،
 طبيب، قاضي، ولي، وظيفو وغيره۔
 ايسم ذات۔ ادب، ظلم، طاقت، نقصان وغيره۔
 صفت۔ حلال، حرام، غافل، ظالم وغيره۔
 عدد۔ رڳو ”واحد“ لفظ عام آهي۔ سنڌيءَ جا سڀ
 عدد شماري ۽ قطاري سنسڪرت ٻنيءَ جا آهن۔

ضمير - هڪڙو به ڪونهي.

فعل - هڪڙو به عربيءَ جو ڪونهي.

ظرف ۽ حرف - بلڪل (بالڪل)، فقط، ضرور (ظرف) عام آهن. انهن کان سواءِ ڪاتر (خاطر)، بگر (بغير)، مقابل، موجب، واسطي (احم - واسطو)، ۽ ٻيا اهڙا عربي لفظ اڪثر حرف جر ٿي ڪم اچن ٿا. بغير، فقط ۽ واسطي بدران سواءِ رڳو ۽ لاءِ لفظ ڪم آڻي سگهجن ٿا، جنهنڪري انهن لفظن جو جيڪر ڪپ ڪونه پوي، پر تڏهن به اچي ويا آهن، ۽ اها وڏي ڳالهه آهي.

حرف ندا - ا (الله) ا شال - شل (شاءِ الله)، معنيٰ ڏي ڪري ٿا.

هن پوئين لفظ جي صورت ڪهڙي قدر بگڙيل آهي. اڳيءَ طرح ٻيا به ڪي عربي لفظ ڪن ايمان کان ڪم پيا اچن، ته انهن مان ڪن جي صورت ڪهڙي قدر ڦري ويئي آهي. جهڙوڪ ”نعويد“ جو اچار بگڙجي ”نائيت“ ٿيو آهي، ”سجر“ جو اچار بگڙجي ”مسيد“ ”مسيت“ ۽ ”ميت“ ٿيو آهي، ”بدره“ بدران ”بڌڙي“ چئون ٿا.

سنڌيءَ ۾ فارسي لفظ

۲۴۹ - جيڪي فارسي لفظ سنڌيءَ ۾ عام ٿي ويا

هن، تن جا ٿورا مثال هي آهن:

اسم - آب، آبادي، آبرو، آتشبازي، بادشاهي، بازيمگر،

نگي، پروانو، پرواهي، پھراڻ (پيرهن)، پانچيب (پازيب)،

پيشڪير، جام، يعني پيالو يا ڪلاس، جليبي (زلايي)، دان،
ديگ، رستو، زبور، ڪچر (ڪزر) وغيره.
صفت - آباد، برباد، بيزار، پاڪ، تازو، چالاڪ،
روشن، هوشيار وغيره.

ضمير - رکڻ "خود" لفظ عام آهي.
عدد - دو - دستو، معنيٰ ڇسو يا ڇٽ ۽ دو - آتش،
سه - آتش = شراب. اهڙن مرکب لفظن ۾ فارسي عدد دو
(ه) ۽ سه (ٽي) ڪم اچن ٿا باقي عام طرح اسين پنهنجا
سنڌي عدد هڪ، ٻه، ٽي وغيره ڪم آڻيون ٿا، جي
سڀ سنسڪرت بنياد جا آهن.

ظرف - هر دم ۽ هر گز.
حرف - چر - "روبرو" لفظ ظرف توڙي حرف جر
ٿي ڪم اچي ٿو.
حرف جملو - اکرچ، مکر، بلڪ ۽ باوجوديڪ
(اڌ عربي ۽ اڌ فارسي).
حرف ندا - افسوس! يا خدا!

سنڌيءَ ۾ ٻين-ٻولين يا گڏا لفظ (Hydrids)

۲۵۰ - ٻوليءَ جو اثر ٻن قسمن جو ٿئي ٿو: هڪڙو
ٻاهريون، ٻيون اندريون يا جگري، عربي، فارسي، ترڪي،
انگريزي ۽ ٻين ٻولين جا لفظ سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن،
ته اهو ٻوليءَ تي ٻاهريون اثر چئبو. اڄ تائين اهي ڌاريا
لفظ ليکجن ٿا. اندريون يا جگري اثر اهو آهي، جنهن ۾
ڌاريا لفظ ڪنڊ جي ڪٽجڻي ٻيءَ ٻوليءَ جو پاڻو ٿي پون.

جهڙوڪ ڪن عربي اسمن ۽ صفتن سان، سنڌيءَ جي مصدر واري پڇاڙي ”آڻ“ گڏي، فعل جوڙيا اٿئون؛ نظر-نظرڻ، قطار-قطارڻ، دفن-دفنائڻ، قبول-قبولڻ، ۽ قرار-قرارجڻ.

”مون کي ڏنءُ ڏيئي، وڃي ڏوليو ڀت قرار ڏيو.“ (شاهه) فارسي فعلن ”آزمودن“ ۽ ”رسانيدن“ مان امر واحد آهن ”آزمای“ ۽ ”رسای“، انهن مان ”آزمائڻ“ ۽ ”رسانڻ“ لفظ جوڙيا اٿئون. ساڳيءَ طرح عربي لفظ ”شان“ ۽ فارسي لفظن ”آب“ ۽ ”ننگ“ مان ”شانائتو“، ”آبائتو“ ۽ ”ننگائتو“ لفظ ”آئتو“ پڇاڙي گڏڻ سان) جوڙيا اٿئون. انگريزي لفظن کي اڃا تائين ايتريقدر سنڌي لفظن سان گڏجڻ ڪنهن نه ڏٺو اٿئون. ”آگبوت“ لفظ ۾ ”آگ“ هندي ۽ ”بوت“ انگريزي لفظ آهي؛ انگريزي لفظ ”ڪاليج“ مان سنڌي صفت ”ڪاليجي“ (جوان). اهڙي حالت ماڻهن جي نالن ۾ به نظر اچي ٿي، جهڙوڪ بخشمترا، قيمتترا، نعمتترا، ۽ سخاوتترا. خانچند نالي ۾ ”خان“ ترڪي ۽ ”چند“ سنسڪرت (چندر). محمد آچار ولد سومار خان. هتي ”محمد“ عربي ۽ ”خان“ ترڪي لفظ آهن. آچار ۽ سومار (آدنيه وار ۽ سوم وار) سنسڪرت بنياد جا لفظ آهن. اهڙيءَ طرح عربي ۽ فارسيءَ جي اثر ڪري ٻيا به ڪيترا ٻيا ٻوليا لفظ سنڌيءَ ۾ ٺهيا آهن، جن ۾ ڌڙ ريڊو ته سسي ٻاڪري! هڪ ڪري، عربي ۽ فارسيءَ جو اهو وڏو اثر ڇڏيو؛ پر اهڙا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪي ڪهڻا ڪينهن.

عربي ۽ فارسي اڳواڙيون (Perefixes)

۲۵۱- عربي ۽ فارسي اڳواڙيون، رڳو عربي فارسي لفظن سان گڏيون آهن. جهڙوڪ الغرض، في الحال، غير حاضر ۽ لاجواب لفظن ۾ ”ال“، ”في“، ”غير“ ۽ ”و“ عربي اڳواڙيون آهن، باقاعدي، بيقاعدِي، ناپسند ۽ هر روز لفظن ۾ ”با“، ”بي“، ”نا“ ۽ ”هر“ فارسي اڳواڙيون آهن. انهن فارسي اڳواڙين مان ”بي“ ۽ ”هر“ اسين ڪن سنڌي لفظن سان گڏيون ٿا. جهڙوڪ: بي گهڻو، بي ڪو (بیشمر) ۽ هر گهڙي. انهيءَ سبب نه ڪي لفظ ٻيو ٻوليا ٿي پيا آهن.

کوٽي مناسب (False Analogy)

۱۰۲- عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ خ، غ ۽ ڀا اڌوا اکر ڏسي، اسان جا ڪيترا ماڻهو نج سنڌي لفظن ۾ ”ڪ“، ”گ“ وغيره جا اچار به ڦيرائي ائين ڪن ٿا. جهڙوڪ پڪال (پاڻي ۽ ڀرڻ لاءِ ڪل ۽ ملاڪڙو (ملهه وڙهڻ لاءِ آکاڙو يا جاء) جا اچار ڦيرائي پخال ۽ ملاڪڙو چون ٿا. ”گفا“ بدران ”غفا“ چون جو رواج ته هندستان ۽ ۾ به آهي. هيءَ کوٽي مناسب جا مثال آهن. اهو به عربيءَ فارسيءَ جو اثر ڪري ليکبو، جيئن ته اهڙيون ڦيرڦارون رڳو غلط فهمي ۽ سڀيان ٿين ٿيون.*

عربي ۽ فارسي جو ڪتابي ٻوليءَ تي اثر

۲۵۳- سنڌيءَ ۾ فارسيءَ جا ڪي اصطلاح به عام

ٿي ويا آهن. جهڙوڪ باز اچڻ (باز آمدن)، دادِي نه استادي

* آمر ڪوٽ ۽ سلام ڪوٽ بدران عمر ڪوٽ ۽ اسلام ڪوٽ

چوڻ جو زواج غلط فهمي سڀيان پيو آهي.

(نه داده نه ستانده) ۽ سِير پياز پڌرو ڪرڻ۔ اڪري معنيٰ ٿوم ۽ بصر پڌرو ڪرڻ (سِير = ٿوم، ۽ پياز = بصر) ڪي عربي ۽ فارسي ٻهاڪا به ترجمو ڪري چالو ڪيا اٿن (صفحہ ۲۹۶) شاهه جي رسالي ۾ مولانا جلال الدين روميءَ جي مثنويءَ جا ڪي بيت ترجمو ٿيل آهن۔ مثنويءَ جو پهريون بيت هي آهي:

”بشنو از ني چون حكايت ميڪند،

از جدائيها شكايت ميڪند“.

شاهه صاحب ان جو ترجمو ڪيو آهي:

”ويڏيل ٿي وايون ڪري، ڪٺل ڪٺو ڪاري“

هن ٻي پنهنجا ساريا، هو هنجون هنن لئه هاري“.

اهڙيءَ طرح مثنويءَ جا ٻيا بيت به ترجمو ڪيا

اٿس. ”ديوان گل“ ۽ ٻين ڪتابن ۾ عربي ۽ فارسي

ڪتابن وارا خيال ترجمو ٿيل آهن. ڪيترا ڪتاب ته

اڪر به اڪر فارسيءَ مان ترجمو ٿيل آهن، جهڙوڪ:

”چچ نامو“، ”تاريخ معصومي“، ”تاريخ طاهري“، ”رباعيات

عمر خيام“ وغيره۔ نهايت جي واڌاري جي اها به هڪ

وات آهي، جو ٻين ٻولين جا ڪتاب ترجمو ڪن.

سرائڪيءَ جو اثر

۲۵۴۔ سرائڪي ٻولي ڄاڻي ٺهڻي سنڌ ۾ (صفحہ ۷۹)؛

پنهنجي سنڌيءَ تي ان جو اثر گهڻو ئي آهي (صفحہ ۸۶)،

۱۰۶ ۱۰۹ کان) سرائڪيءَ ۾ ”ڄل“ معنيٰ ”هل“.

۽ ”گهين“ معنيٰ ”وٺ“ آهي لفظ شاهه ڪريم ۽ ٻين گهڻن شاعرن ڪم آندا آهن.

”آٺ ٿي پهر اندر ۾ نانءُ سائين دا گهين.“ (ماسي)
 سرحد سنڌ وارو پاسو ڀروڇڪو ملڪ آهي، جتي
 اڄ به سرائڪي عام آهي. ڪلهوڙا ۽ مير به رواجي طرح
 سرائڪي ڳالهائيندا هئا. جنهنڪري هندو ڪاسورا به
 اها ٻولي ڳالهائيندا هئا. سرائڪي ٻهاڪا به سنڌيءَ ۾
 عام ٿي ويا آهن، جهڙوڪ:

- (۱) اپني گهوٽ نه نشا ٿيو ٿي.
- (۲) آپ نه پالي، پالي ڏون.
- (۳) پوئڪ مٺڙي ڪٽي، مٺن فندڙ نال سٽي.
- (۴) شينهن نه ڏيکيا، ڏيک ٻلاڙا، چور نه ڏيکيا ڏيک سونارا.
- (۵) ٻلي شير پڙهايا، ڦير ٻلي نون کاوڻ آيا.
- (۶) ٽو آکيسين، مٺن نه مڇيسان، مٺن بازي ڪئي.

سنڌ ۾ عيسائي تعليم جو انتظام

۲۵۵- سنه ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي. نئي ۽ روڙهيءَ جي سندن کي جيڪي لوازم ۽ ميرن وٽان ملندا هئا، سي انگريز سرڪار بند ڪيا، ته فارسي جي واڌاري کي ڌڪ اچي ويو. ملن ۽ آخوندن جا ڇهه سو کن مڪتب سڃيءَ سنڌ ۾ هئا ("سنڌ گزيٽيئر"، صفحو ۴۷۲)، تن تي سرڪار نڪو ڪو پنهنجو ضابطو رکيو، نڪا ڪا انهن لاءِ گرانٽ منظور ڪيائين. سنه ۱۸۴۵ع ۾ حيدرآباد جو ڪليڪٽر ڪئپٽن رائيٽورن هو، جنهن انگريزي اسڪولن کولڻ لاءِ سرڪار کان ٽي هزار رپيا سالياني گرانٽ گهري مگر ڪو لاڻو ماستر ڪونه ملي سگهيو، تنهنڪري ڪالهه اتي رهجي ويئي. تن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر ڪئپٽن پريڊي هو، جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ ۾ هڪ رستو "پريڊي سٽريٽ" سڏجي ٿو. هن صاحب خرچ پنهنجي ڪنڊيان ڪري، ڪراچيءَ ۾ هڪ اسڪول کوليو، جنهن ۾ عيسائي مذهب جي تعليم مفت ڏيڻ ۾ ايندي هئي. سنه ۱۸۴۶ع کان وٺي ۱۸۵۲ع تائين اهو اسڪول هڪ لوڪل ڪاميٽيءَ جي هٿ ۾ هو، ۽ سنه ۱۸۵۳ع ۾ اهو "چرچ مشن سوسائٽيءَ" جي حوالي ۾ شرط تي ٿيو، ته عيسائين جو انجيل (بائبل) فروز

پاڙهن ۾ ايندو. ”مٽيءَ“ Gospel of St. Matthew جو سنڌيءَ ۾ ترجمو سيراڻپور جي پادرين؛ سنه ۱۸۲۵ع ۾ ڪيو هو. ان جو نئون سنئون ترجمو ڪئپٽن جارج سٽئڪ ڪيو، جو ديوناگري اکرن ۾، ۱۸۵۰ع ۾ ڇپيو. انهيءَ کان پوءِ ”يوحن“ Gospel of St. Jhon جو ترجمو برقي صاحب^۲ ۱۸۵۲ع ۾ عربي- سنڌي اکرن ۾ ڪيو، ٻئي سال اهو گرمکي اکرن ۾ به ڇپيو. اهي خرچ بمبئيءَ جي ”آگريبليري بائبل سوسائٽيءَ“ Bible Society Bombay Auxiliary ته ڪئين عيسائي مذهب جا ڪتاب، ”پرکش ۽ فارين بائبل سوسائٽي، لنڊن“ جي خرچ تي ڇپجي پڌرا ٿيا. ڪراچيءَ واري مشن اسڪول کلي کان گهڻو پوءِ حيدرآباد ۽ سکر ۾ مشن اسڪول کليا. انهن ۾ هندو توڙي مسلمان شاگرد ڪلاسن ۾ وڃڻ کان اڳ وڃين وڌي هئي (حال) ۾ گڏ ٿيندا هئا. اسڪول جو پادري اول بائبل مان ڪجهه لکڻ پڙهي پڌائيندو هو. پوءِ پادري توڙي ماستر ۽ شاگرد سڀئي گڏجي ڌڻيءَ کان دعا گهرندا هئا: ”اي اسان جا بابا! تون جو آسمان ۾ آهين، تنهنجو فالو پاڪ هجي وغيره.“

انهيءَ دعا گهرڻ کان پوءِ ماستر ڪلاس ۾ ويندا هئا. اوائل وارا پادري نهايت لائق انسان هوندا هئا. جهڙوڪ شرت صاحب، جنهن جي سنڌي ڊڪشنري اڄ تائين مشهور آهي، هو سنسڪرت جو ڄاڻو هو ”اڪرڙاڻو“

نالي هڪ ننڍو ڪتاب جوڙيو هئائين؟ جنهن ۾ سنڌي لفظن جا سنسڪرت بنياد ڄاڻايل هئا. کانئس پوءِ ڪن هندن توڙي مسلمانن کي ڪن ٻارن عيسائي مذهب ۾ آندو، ته رفتي رفتي مشن اسڪول ڌڪارجڻ لڳا.
سنڌي آئيوٽا (لپي) ۽ سنڌي اسڪولن جي ضرورت

۲۵۶- انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪا هڪڙي مقرر ٿيل آئيوٽا ڪانه هئي. سنڌ جي هندن مان برهمڻ ۽ ٿورا ٻيا ديوناگري (شاستري) اکر ڪم آڻيندا هئا، جن جو اڳي ٻيو نمونو هو ۽ هاڻ ڪجهه قدر ڦريل آهي. سنڌ جا پائيند هندو-سنڌي يا واکا اکر ڪم آڻيندا هئا، جن ۾ لاڪنائون يا ماترائون ڪيڻهن ۽ پنجاب جي ”لندا“ يا ٻٽن اکرن وانگر آهن، ڪيترا خواجا ۽ ميمڻ واپاري به اهي اکر ڪم آڻيندا هئا. اهي اڄ تائين به پنهنجو حساب-ڪتاب هندو-سنڌي اکرن ۾ رکندا آهن؛ هندن کان به خواجن جي لکڻ جو نمونو وڌيڪ پسنديءَ جهڙو آهي، جو هو چار لاڪنائون يا ماترائون ڪم آڻين ٿا.*

سنڌ جا ٻارا، عالمن توڙي پڙهيندن جون زالون، بلڪه ڪيترا پائيند گرو، مکي اکر ڪم آڻيندا هئا، جي سڳن جي

* سنه ۱۸۹۰ع ڌاري سنڌ جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جيڪب صاحب ٿورا هندو-سنڌي اسڪول کوليا، ۽ هندو-سنڌي آئيوٽا ۾ ماترائون کڏايائين. اهو ڪم سرگواسي راه بهادر ديوان ڪوڙمئل ڪيو هو. انهيءَ نئين آئيوٽا ۾ ڪي هندو-سنڌي ڪتاب به ڇپجي پڌرا ٿيا هئا.

بي پاتشاهي گرو، انڪد صاحب ۱۵۳۸ع ۽ ۱۵۵۲ع جي وچ ڌاري جوڙيا هئا. سنڌ جا مسلمان توڙي هندو ڪامورا عربيءَ ۽ فارسيءَ جي نموني سنڌي مضمون لکندا هئا، ۽ سڀڪنهن جي لکڻ جو نمونو پنهنجو پنهنجو هوندو هو. جهڙوڪ، ڪنٺ يا نڙيءَ جي اچار وارن اکرن مان اڪثر رڳو عربي ۽ فارسيءَ وارو ”ڪ“ (ڪ) اکر ڪم آڻيندا هئا، اهو هڪڙوئي اکر ڪٿي ڪ يا ڪ، نه ڪٿي گ، ڳ يا گھ، ڪري پڙهندا هئا، ”ش“ بدران عام طرح ”نڪ“ لکندا هئا، ”شاهه جو رسالو“، ”ابوالحسن جي سنڌي“، ”ديوان گل“ ۽ ٻيا جهونا سنڌي ڪتاب انهيءَ آکاڻي نموني لکيل آهن. انگريزن جي صاحبيءَ جا پهريان ٿورا ورهيه، سڀ سرڪاري لکپڙهه فارسيءَ ۾ هلندي هئي، ۽ انگريزي ڄاڻندڙن کان ترجمو ڪرائي، انگريزي عملدار ڪم پيا ٿيائيندا هئا.

سر بارٽل فريئر، جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ وارو فريئر هال سڏجي ٿو، سو ۱۸۵۱ع ۾ سنڌ جو چيف ڪمشنر هو، سندس وقت ۾ اها ڪوشش ٿي ته:

- (۱) آڻيندي سڀ سرڪاري لکپڙهه سنڌيءَ ۾ هلي.
- (۲) ڏورهي ۽ ٻيا غير ڏيهي عملدار سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن، ته سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سر حال احوال وٺي سگهن، ۽ سنڌي لکپڙهه به سمجهي نڪال ڪن.
- (۳) سنڌي اسڪول کولڻ، جو اڳي رڳو فارسيءَ جو واهو گهڻو هو.

پر سنڌيءَ لاءِ ڪا خاص مقرر ٿيل آڏيوپتا هئي ڪانه،
 ته پوءِ اهي ٿيئي مرادون ڪهڙن حاصل ٿين؟
 ڪمپٽن برٽن، جو پوءِ سر رچرڊ برٽن سڏجڻ ۾ آيو،
 تنهن رٽ وڌي ته عربي اکرن ۾ ضروري ڦير ڦارون
 ڪري، سنڌيءَ لاءِ آڏيوپتا ٺاهجي. تن ڏينهن ۾ ڪمپٽن
 جارج سنٽڪ ڊپوٽي ڪليڪٽر هو، جو سنسڪرت نوڙي
 سنڌي چڱي ڄاڻندو هو. هن صاحب سر رچرڊ برٽن جي
 رٽ تي اعتراض اٿاري چيو ته هندو-سنڌي اکر جڏهن
 اڪيئي چالو آهن، تڏهن انهن ۾ ڪهربل ڦير ڦارون ڪري
 اهي ڪم آڻجن يا ديوناڪري اکر ڪم آڻجن. سر رچرڊ
 ڪوڙيءَ ڳالهه ٿي، ۽ ڪمپٽن سنٽڪ پيءُ ڳالهه ٿي
 ٿي بيٺو، ته سر بارٽل فريئر وڏي ويچار ۾ پئجي ويو-
 چي: جيڪڏهن عربي-سنڌي اکر ٺاهبا ته هندو اهي اکر
 سڪندائي ڪين، ۽ جي هندو-سنڌي آڏيوپتا چالو ڪبي،
 ته مسلمانن کي اها ڳالهه ڪين آڻيندي- ائين هن عملي
 ڳالهه کي گويا فرقيوار رنگ اچي ويو، ۽ هيءُ هڪ
 هندو-مسلم سوال ٿي پيو. آڏيوپتا جو جيسٽائين فيصلو
 نه ٿيو، تيستائين سنڌي اسڪول به ڪلي ٿئي سگهيا.
 نيٺ اهو آڏيوپتا جو سوال ”ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ“
 جي ڊئريڪٽرن جي ڪورٽ ۾ فيصلي لاءِ ويو. سنه
 ۱۸۵۳ع ۾ انهيءَ ڪورٽ فيصلو ڪيو، ته ”سنڌي
 آڏيوپتا لاءِ عربي صورتخطي آزمائش ڪهرجي“. تعليمي
 ڪمن لاءِ ڏهه هزار رپيا منظور ٿي آيا، تنهن کان پوءِ
 ڪم شروع ٿيو.

مسٽر ايلس، جو پوءِ سر پٿروايلس سڏجڻ ۾ آيو، سو سنه ۱۸۵۳ع ۾ سنڌ جو اسٽنٽ ڪمشنر هو، ۽ تعليم کاتي جو پورٽ فوليو سندس هٿ ۾ هو. عربي-سنڌي آئيويتا جوڙڻ لاءِ هن صاحب جي زور صدارت ۽ ڪاميٽي مقرر ٿي، جنهن جا هيٺيان ميمبر هئا:

۱. راجا بهادر نارائڻ جگننات-جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ وارو سرڪاري هاءِ اسڪول سڏجي ٿو.
۲. خان بهادر مرزا صادق علي بيگ (مرزا قليچ بيگ جو مربي ڀاءُ).
۳. ديوان پريداس انڌرام راسچنداڻي.
۴. ديوان اڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي.
۵. سيوهڻ وارو ديوان نبيديرام ميرائي-جنهن ”تاريخ معصوميءَ“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.
۶. ميان محمد-جو ڪجهه وقت حيدرآباد جي نارمل اسڪول جو ماستر هو، ۽ سنڌي گرامر جوڙيو هئائين.
۷. قاضي غلام علي-ٺٽي وارو.
۸. ميان غلام حسين-ٺٽي وارو.

هن ڪاميٽيءَ مقرر ٿيل کان اڳي، فورٽ وليئر (ڪلڪتي) جي ڪن پروفيسرن اردوءَ لاءِ آئيويتا ٺاهي هئي، جا اڄ تائين پڻ هلي. هاڻوڪي عربي-سنڌي آئيويتا مان ظاهر آهي ته هن ڪاميٽيءَ جي ميمبرن، انهيءَ اردو آئيويتا مان به ڪجهه مدد ورتي هئي، ۽ ٿورو ڏي-ان انهيءَ آڳاٽي آئيويتا تي به ڏنائون-جنهن ۾ ابوالحسن جي سنڌي

شاهه جي رسالي جا دستخط، ثابتي شاهه جا مرثيا، ۽ ٻيا قديم سنڌي ڪتاب لکيل آهن۔ ائين ڪجهه آڳوڻو نمونو ته ڪجهه اردوءَ وارو نمونو اختيار ڪري، ۽ ڪن عربي ۽ فارسي اکرن ۾ ڦير گهير ڪري، عربيءَ جي اڻاويهن اکرن کي وڌائي اڳڪوٺجاءِ اکر ڪيائون! اها نئين آڻيويتا ۱۸۵۳ع ۾ ٺهي هئي.

مٿيون احوال گهڻو ڪري سمورو ائڻڪن صاحب واري ”سنڌ گزيٽيئر“ (صفحہ ۷۴) مان ورتل آهي. اها اصلوڪي

*سنسڪرت ۾ ڳڻتيهه حرف صحيح آهن، ۽ اهي سڀ ساڳيا سنڌيءَ ۾ آهن؛ ايترو تفاوت آهي، ته سنسڪرت ۾ ”ش“ اکر ٻن قسمن جو آهي، ۽ سنڌيءَ ۾ رڳو هڪڙو ”ش“ اکر آهي. سنسڪرت ۾ ”ڍ“ جي هيٺان ٽيئي يا ٻڙي ڏئي ته ”ڙ“ ڪري پڙهيو، سنڌيءَ ۾ ”ڍ“ ۽ ”ڙ“ ڌار اکر آهن. انهيءَ ريت وري ساڳيا ٽيهه اکر اچي ٿين ٿا. ”ب“، ”ج“، ”ڏ“ ۽ ”ڳ“ جا اچار ٻوه سرائڪي ڳالهائيندڙن جي سنگ ۾ سڪيا وين۔ اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جا جملي ستتيهه اکر آهن؛ انهن ۾ تيرهن اکر عربيءَ ۽ فارسيءَ وارا يعني ٿ، ح، خ، ڌ، ڙ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق ۽ ڇوڏهون اکر الف گڏي، اڳڪوٺجاءِ اکر ڪيا اٿن۔ حقيقتون، الف (۱) چرف علت ۾ ليکبو آهي، پر عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ ا، و، ي، اهي ئي. اکر حرف صحيح توڙي حرف علت ٿي ڪم اچن ٿا. انهن مان جنهن ۾ اکر جي مٿان ٻا هيٺان ڪابه اعراب ڏئي، ته اهو حرف صحيح ڪري ليکبو.

سموري لکپڙھ حيدرآباد سنڌ جي ٿريننگ ڪاليج جي دفتر تي اڄ تائين رکيل آهي، جا مسٽر ائڪن سنڌ گزيٽيئر لکڻ مهل گهرائي هئي.

ٽئين عربي - سنڌي آڏيويڏا (لهي) تي بحث

۲۵۷- سنه ۱۸۵۳ع ۾، نئين سنڌي صورتخطي مقرر ٿيڻ تي گهڻو بحث هليو. ڪن هندو صاحبن زور ڀريو، ته الف، ع، ت ۽ ط، ث، س ۽ ص، ذ، ض ۽ ظ ڪ ۽ ق ۽ ح ۽ ع جهڙن آچارن لاءِ ڌار ڌار اکر ٻڌڙا ڪ-هڪ اکر مقرر ڪري، اکرن جو تعداد گهٽائجي- سنڌين اها رت هيٺين سبب ڪري رد ٿي: (۱) سنڌي ٻولي اڳي ئي عربي صورتخطيءَ ۾ لکڻ ۾ پيشي اچي، تنهنڪري عربيءَ وارا سڀ اکر قائم ڪجن ۽ باقي رڳو ٽيچ سنڌي اکرن لاءِ ڪي صورتون مقرر ڪجن.

(۲) جيڪڏهن عربي لفظن جون صورتون مٿاهي ڇڏيون، ته پوءِ لفظن جي صحيح معنيٰ ۽ اهلليت بلڪل گم ٿي ويندي. عربي ۽ فارسي حرفن کي اصلوڪي صورت ۾ قائم رکڻ ڪري اهڙو مونجهارو پيدائيندو، ڇاڪاڻ ته عربي ۽ فارسيءَ جون عملدرون لغتون (ڊڪشنريون) اڳي ئي موجود آهن.

(۳) جيڪڏهن عربي اکرن جون صورتون ڦيرائيون، ۽ مسلمانن جا نالا، جهڙوڪ ”محفوظ علي“ بدران ”مفوظ علي“ لکبو، ته ڪوبه مسلمان اها ڳالهه قبول نه ڪندو، نه ڪو

ڀانئجي ۽ درست نالو ڦيرائي هڪ بلڪل ٻي معنيٰ ۽ غلط صورت وارو نالو ڪم آڻجي.

(۴) عيسوي سورھين صديءَ کان وٺي هن وقت (۱۸۵۳ع) تائين، سڀ سنڌي ڪتاب عربي ۽ فارسي صورتخطيءَ ۾ لکيل آهن. جيڪڏهن هينئر عربي حرفن جون صورتون ڦيرائبيون، ته اهو چئن صدين جو علم ادب (ساعت) مسلمانن جي آئيندي نسل لاءِ بيڪار ٿي پوندو.

سر بارٽل فرڇر، انهيءَ بحث مباحثي ٻڌڻ ۽ فيصلو ۾ مدد ڪرڻ لاءِ، ايلس صاحب سان ٻيا ٻه چار يورپي عملدار همراه ڪيا، جن سڀني ڊڪراءَ ٿي عربي صورتخطي قائم رکي ۽ نچ سنڌي آوازن لاءِ نوان حرف مقرر ڪيائون. *

آئيوٽا (ٻي) سڌارن جي ضرورت

۲۵۸- نئين عربي- سنڌي آئيوٽا جولاءِ ۱۸۵۳ع کان وٺي جاري ٿي. ان ۾ ڪي اکر آڳاٽي نموني بيهاريائون (صفحو ۲۵۹)، يورپي ۽ ٻيا غير ڏيهي عملدار جن کي

* ٿورا ورهيه ٿيا ته ڪراچيءَ جي ”ڪيسري“ اخبار ائين صورتخطي ڦهلائي، ته ٻولي سمجهڻ کان ٻاهر ٿي پيئي! پوءِ ته اخبار بند ٿي ويئي. قدرت پنهنجا ڪم پاڻيهي پيئي ڪري. جيئن ”تفحص“، ”مباحثي“ وغيره جا اچار ڦري ”تپاس“ ”سپائي“ وغيره ٿيا آهن، تيئن ٻيا به اچار پاڻيهي ٻيا ڦرندا ڄاڻي ٻجهي ڪنهن به ٻوليءَ سان هٽچراند نه ڪرڻ گهرجي.

سنڌي سکڻي هئي، نن ڏٺو ته اهي اکر منجهانيندڙ آهن۔
ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي گرامر جي منڍ ۾ ڄاڻايو آهي ته
’اڻيويتا سڌارڻ جي ضرورت آهي، پوءِ نه بمبئي جو هڪ
سرولين انهيءَ ڪم لاءِ سرڪار مقرر ڪيو، ته به اڻيويتا
۾ ڪترين خاميون اڃا رهيل آهن*‘.

هاڻوڪي آڻيويتا (لپيءَ) جون هڪدم خاميون

۲۵۹۔ سنڌيءَ ۾ ”وسرگ“ يعني ”ه“ جي اچار
وارا اکر (Aspirates) ڏهه آهن، جي عربيءَ توڙي فارسي
۾ ڪنهن اهڙن اکرن جوڙڻ لاءِ ”ب“ ۾ ٿي نقطا
پيا به هيٺان گڏي ”پ“ اکر ٺاهيو اٿن؛ ”د“ جي مٿان فقط
به نقطا گڏي ”ڌ“ جوڙيو اٿن؛ ”ڍ“ ۾ وري هڪڙو
نقطو هيٺان گڏي ”ڍ“ اکر بڻايو اٿن۔ ۽ ”ت“ مان پاڻ هڪ
نقطو ڪڍي ”ٺ“ اکر ٺاهيو اٿن! هن مان ظاهر آهي
ته اکرن جا نقطا ڪنهن به هڪ ترتيب تي نه ڏنا اٿن.
هن باري ۾ هي به چئڻ ڪمي اٿن؛ عربيءَ ۾ ”پ“
اڪر ڪونهي، تنهنڪري ان کي ماڳهين ڇڏي ”ف“
اڪر مٿان ئي نقطا گڏي ”ڦ“ اڪر ٺاهيو اٿن۔ هيءُ چئڻ
اهڙي آهي، جهڙو ڪو انگريزيءَ ۾ ”ٽيومل“ hatumal
بدران Fhatumal لکي ”ڦ“ جو بنياد ”پ“ اڪر

۽ ڪي صاحب چون ته اها آڻيويتا سنه ۱۸۶۶ع ۾
ڪمپن سنه ۱۸۵۶ع ڌاري گذاري ويو هو، ۽ آڻيويتا ڪهو
پوءِ سڌاري هٿاڻون.

آهي. انهيءَ ڪري هندستانيءَ يا اردوءَ ۾ اهو عقل جو ڪم ڪندا آهن، جو پ-هه گڏي لکندا آهن- جهڙوڪ ”قل قول“ بدران لکن ”پهل پهل“- ڪٿي ته پاڻ به ائين ڪيو اٿن، جهڙوڪ: ج ۽ گ ۾ ”هه“ اکر بجنسي ڪڍي، ”جهه ۽ گهه“ اکر ٺاهيا اٿن- آکاڻا ڪي مسلمان منصوب ۾ ائين ڪندا هئا، جنهنڪري چئبو ته بمبيءَ جي سيوليزه من حالت ۾ سڌاري بدران پاڻ بگاڙو ڪيو اڄ به هيئن ڪرڻ گهرجي ته شاگردن کي اول، ب، ت، پ ۽ ٺ، ڄ، ڇ، ڊ، ڍ، ڳ ۽ گ اهي ڏهه اکر سيکاري، پوءِ ٻڌائجين ته انهن ۾ جيڪڏهن ”هه“ جو اچار ڪڍبو ته پ، ٺ، ڄ، ڇ، ڊ، ڍ، ڳ ۽ گ اهي ڏهه اکر ٺهي پوندا- ائين اکرن سکڻ ۾ گهڻي سهولت ٿيندي-

۲۶۰- عربيءَ فارسيءَ ۾ ڪه جي اچار وارا فقط ۾ اکر ”م“ ۽ ”ن“ آهن. سنڌيءَ ۾ اهڙا اچار پنج آهن: ڄ، ڳ، م، ن ۽ ڻ- پهرين ٻن اکرن جو وڙ لاءِ ”ج“ ۾ هڪ نقطو وڌائي ۽ ”ڪ“ مٿان ٻه نقطا ڏيئي، ”ڄ“ ۽ ”ڳ“ اکر ٺاهيا اٿن، جا غلطي ڪئي اٿن، ڇاڪاڻ ته انهن اکرن جو بنياد ”ن“ آهي، ۽ نه ج ۽ گ- مثال وٺو سنسڪرت لفظ ”ڪنيا“ ۽ ”سٿي“، جن جا اچار سنڌيءَ ۾ آهن ”ڪيا“ ۽ ”ٺڄ“، هتي ٿيو ته سنسڪرت لفظن ۾ اول ”ن“ آهي، ۽ ”ڄ“ جو اچار مٽجي ”ج“ ٿيو آهي، اهي ٻيئي گڏجي ”ڄ“ جو اچار پيدا ڪن ٿا، انهيءَ سبب چئبو ته آکاڻا، ميسلمان

مؤلف صاحب هئا، جو ج ۽ گ پدران ”نچ“ ۽
 ”نگ“ لکندا هئا. هن بمبئيءَ جي سيولن سڌاري بدران
 پاڻ بگاڙو ڪيو.

نئين آڏيوڍڻا (لپيءَ) تي هندن جو اعتراض

۲۶۱- بيمس صاحب جي گرامر جو جلد پهريون
 ۱۸۷۲ع جو ڇپيل آهي. ان ۾ هن صاحب هندو-سنڌي
 اکرن جي ذڪر ڪندي جيڪي لکيو آهي، تنهن مان
 سمجهجي ٿو ته سنڌ جي هندن کي نئين عربي-سنڌي
 آڏيوڍڻا تي اعتراض هو ۽ جيتوڻيڪ پاڻ ديوناگري اکر
 ڪم ڪونه آڏيندا هئا، ته به رت ڏئي هٿائون ته ديوناگري
 اکرن ۾ ٿير ڪهڙ ڪري آهي ڪن آڏجن.*

*“There are some twelve or thirteeen different
 (Hindu-Sindhi) alphabets cuarent in sind, some
 of which differ very widely from the others
 Of late, however, the Arabic character, though
 ill-adopted to exprees Sindhi Sounds; has come
 into common use; and a modification of the
 Devanagari is proposed for adoption, though
 I believe it is not actually employed by any
 class of Sindlians.”

*Jhon Beames: "Comparatiue Gaammr of the
 Modern Aryan Languages of India" Vol I, P.
 55, Footnote.*

اڻپڙيا (لپي ۽) ٻاڻت مصنف جو شخصي رايو
 ۲۶۲- مسلمان حاڪمن ڪڏهن به ڪنهن کي عربي
 خراج فارسي سکڻ لاءِ ٻڌل نه رکيو هو. جنهن صورت
 ۾ خواجا ميمڻ اڄ تائين هندو-سنڌي اکر ٻيا ڪم آڻين،
 تنهن صورت ۾ انهن ۾ لاڪنائون يا ماترائون گڏي، آهي
 چالو ڪرڻ ڪپندا هئا. جيئن ڪئپٽن سٽنگ منڊ ۾ ئي
 صلاح ڏني هين. جيڪڏهن انهن اکرن تان ڪن کي
 اعتراض هو ته اڙدو آڻيو وٺا جا اڳي چالو هئي، سا
 سنڌي لاءِ به اختيار ڪن ها. مطلب ته ”نئين آڻيو وٺا“
 جوڙڻ ئي غلط ڪم هو سنڌي ٻولي لسپيل، ڪڇ ۽
 ڪاٺياواڙ، توڙي بلتان جي حد تائين، ڳالهائڻ ۾ اچي
 ٿي، پر اسان جي هاڻوڪي آڻيو وٺا هو سمجهي نٿا سگهن.
 جنهنڪري اسان کان ڌار ٿي پيا آهن، سنڌي ساهت
 سنڌ کان ٻاهر ڦهائجي نٿو سگهي. وري به شڪر جو
 هندستان جا هندو توڙي مسلمان مدبر اهائي ڪوشش
 پيا ڪن، بلڪه ڪي يورپي به صلاح پيا ڏين، ته
 سڄي هندستان لاءِ هڪ يڪي آڻيو وٺا چالو ڪجي، ته
 قومي اتفاق وڌي. ڀلي ته هندي يا اڙدو اکر چالو
 ڪن، ته اسان سنڌي ماڻهن کي اهو فيصلو اڪين تي

“The use of, different scripts for the languages of India is a source of great inconvenience to us and a hindrance to national solidarity”.

Dr. P. J. Thomas: “COMMON SCRIPT”-

“Sind Observer”, Karachi, 16-1-1941, P. 8, column 1.

رڪن گهرجي: هنديءَ ۾ ساهت اڻام لٿو پيو آهي، ۽ اڙدوءَ جو علمي خزانو به گهٽ ڪونهي؛ ٻنهي مان جيڪا به لڳي چالو ڪن، تنهن جو ساهت اسان جو ٿي پوندو، ۽ سنڌي ساهت جي تڪڙي ترقي ٿي سگهندي، ۽ قومي پاڻ به وڌندو.

سنڌي ساهت جو واڌارو

۲۶۳- سنڌي شهر جي شروعات ۽ ترقيءَ جو ذڪر اڳي ڪيو ويو آهي (صفحو ۲۱۴ ۽ ۲۳۴). ميرن جي صاحبيءَ جا اثر ۾ جڙيل به ٿي ڪتاب ٻڌجن پيا، پر اڄ نائين ڇپجي پڌرا ڪونه ٿيا آهن. جيڪي ڪتاب ڇپيل آهن، تن پٿاندر چئجي ٿو؛ نه سنڌ ۾ اول عيسائين جي ”انجيل“ جا ڪي پاڳا، ۱۸۲۵ع کان وٺي پادرين تيار ڪرايا، ۽ پوءِ پيا به عيسائي مذهب جا ڪتاب ڪڍيائون (صفحو ۲۵۷). جولاءِ ۱۸۵۳ع ۾ هائوڪي اٽيويتا ٺهي، ته پوءِ سگهوئي فارسي، اڙدو، مراٺي ۽ گجراتي ڪتابن مان ترجما ڪري، ڊسمبر ۱۸۵۴ع تائين تاريخ، جاگرافي ۽ ليکڪي جي پيڙهه سوڌا ڪڍڻ لاءِ ڪتاب سرڪار ڇپائي پڌرا ڪيا (”سنڌ گزيٽيئر“، صفحو ۴۷۴). ائين اول درسي ڪتاب نڪتا، جي سرگواسي ديوان پريڊاس اندرام رامچنداڻي، مرحوم خان بهادر مرزا صادق علي بيگ ۽ ٻين صاحبن جوڙيا. انهيءَ وقت کان وٺي ڪي وندر جا ڪتاب به نڪتا. سنه ۱۸۵۳ع ۾ مرحوم ميان غلام حسين محمد قاسم قريشي ”پنهي زميندار

جي ڳالهه“ نالي هڪ ننڍڙو، پر عمدو قصو لکيو۔ ٻولي به نيٺ سنڌي اٿس۔ سنه ۱۸۵۵ع ۾ مٽياريءَ تعلقي هالا جي مرحوم سيد ميران محمد شام ”سدا توري ۽ ڪڏا توري جي ڳالهه“ لکي، ۱۸۶۱ع ۾ ”مفيد الصبيان“ به ڇپائي پڌرو ڪيائين۔ هن صاحب جي ٻولي به واھ جي آھي تن ڏينھن ۾ انگريزي ٻوليءَ جي ڪنھن ورلي کي واقفيت هئي، تنھنڪري ماڻھن رڳو ھندي ۽ فارسي ٻوليءَ مان ڪھاڻيون ۽ قصا ترجمو ڪري ٿي لکيا. مٿيان ٿيئي ڪتاب ھنديءَ ۾ ترجمو ٿيا هئا. سنه ۱۸۵۷ع ۾ سرگواسي ديوان قنڊيرام سيوهاڻيءَ ”باب نامو“ نالي ننڍڙو ڪتاب ٻاراڻي درجي جي شاگردن لاءِ لکيو، ۱۸۶۱ع ۾ ”تاريخ معصومي“ جو ترجمو فارسيءَ مان ڪيائين. انهيءَ وچ ۾ اسان جا ٿورا سنڌي صاحب انگريزي ٻولي سکي ويا، ۽ انهيءَ مان ترجما ڪرڻ لڳا۔ جهڙوڪ: سنه ۱۸۶۲ع ۾، سرگواسي راءِ بهادر ديوان ڪوڙمئل چنڊنمل ”ڪولمبس جي تاريخ“ جو ترجمو ڪيو. سنه ۱۸۷۰ع ڌاري، سرگواسي ديوان نولراءِ شوقيرام آڏواڻيءَ ۽ سرگواسي ديوان اڏارام ٿانورداس ميرچنداڻيءَ، گڏجي، جانسن جي ”راسيلاس“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جنھن لاءِ سرڪار کين چڱو انعام ڏنو هو. ديوان نولراءِ کي جيڪا رقم ملي، سا حيدرآباد جي برھمو مندر جوڙائڻ بلسي خرچيائين۔ انهيءَ ساڳئي ديوان اڏارام ”ايسٽ جون آکاڻيون“ به ترجمو ڪيون. سنه ۱۸۶۴ع ۽ ۱۸۷۰ع جي وچ ۾، ديوان ڪپولرام سلامتراءِ آڏواڻيءَ ٿي عمدا ڪتاب

لکيا: ” سوکڙي “، ” گل “ ۽ ” گلشڪر “۔ ديوان صاحب جي ٻولي نهايت سٺي ۽ سواڊي آهي ۽ هنن ڪتابن لکڻ ۾ پنهنجي اصيليت ظاهر ڪئي اٿس۔ انهيءَ اوائل واري زماني ۾ جن صاحبن سنڌي ساهتيه جي خدمت ڪئي، تن مان ديوان ليلارام سنگهه وطن مل لعلواڻي، ديوان بولچند ڪوڏومل جڳتياڻي ۽ ديوان ڏيارام گدومل شهاڻي صدر جاءِ لھڻي۔ مسلمانن مان مرحوم ميان احمد خان تڳيو خان جلباڻي ۽ قصن ۽ افسانن لکڻ ۾ چنگو نالو ڪڍيو، پر اسان جو هردلعزيز دوست، مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، مڙني کي شهه ڏيئي ويو، جو هن صاحب جيترا ڪتاب اڄ تائين ڪنهن به ڪونه لکيا آهن (صيفتو ۲۴۳) ساڌو هيرانند فقط هڪ ڪتاب ” طلسم “ نالي ترجمو ڪيو، جو سندس چالاڻي کان گهڻو وقت پوءِ مصنف پورو ڪري ڇپائي پڌرو ڪيو۔ اوائل وارن ڪتابن ۾ سنڌي ٻنهي، ٺيٺ ڪم آيل آهي. ڪن صاحبن وري ” قافوي وارو نشر “ ڪم آندو آهي، جيئن ” گل خندان “ ڪتاب ۾ آهي۔

نالڪ جا ڪتاب

۲۶۴۔ عيسوي اڌويهين صديءَ جي وچ ڌاري، بمبئيءَ جي مسٽر ڪيپٽن ڪابرا، ڪن پارسي جوانن جي مدد سان، ” گايڪ آف جڪ، منڊلي “ بمبئيءَ ۾ برپا ڪئي. اهاڻي منڊلي عني، جنهن جي ڪن بيميرن هڪ نالڪ جي منڊلي ” وڪٽوريا ڪمپني “ نالي سنڌ ۾ موڪلي، سنڌي ماڻهن ۾ نالڪ جو

خفقت پيدا ڪيو. مرحوم مرزا قليچ بيگ جڏهن بمبئي ڪاليج ۾ پڙهندو هو، تڏهن انهيءَ ڪاٺڪ انيچڪ سنڌي ۽ وارن هڪ ناٽڪي ڪتاب ”سونانا مول نبي خورشيد“ (سون جي ملهه واري خورشيد) ڪچرائي ۽ ۾ تيار ڪيو، جو پوءِ هنديءَ ۾ ترجمو ٿيو. مرزا صاحب انهيءَ تان ”خورشيد“ ناٽڪ لکيو. سنه ۱۸۸۸ع ڌاري سرگواسي راءِ بهادر ديوان ڪوڙيمل، سري هرس جي جوڙيل ”رٺاولي“ ناٽڪ جو ترجمو ڪيو. انهيءَ وقت ڌاري ڪاساين جا ناٽڪ ۽ ٻيا ناٽڪ حيدرآباد ۾ نڪتا، ته ناٽڪ جو خفت هڪاري وڌيو. سنه ۱۸۹۳ع ۾، ڪراچي ڪاليج جي شاگردن هاسٽل جي ضرورت محسوس ڪئي. ديوان مينارام، جنهن جي نالي پٺيان هينئر هاسٽل سڏجي ٿي، تنهن چڱو چنڊو ڏنو، پر ساڳئي وقت ”ايجوٽر ڊرئميٽڪ سوسائٽي“ ٻڙپا ڪيائون. پهريون ناٽڪ ”نل ديشيتي“، ماسٽر جهانند ڀڙياڻيءَ جو تيار ڪيل، سنه ۱۸۹۴ع ۾ حيدرآباد ۾ ڪيائون. ٻئي سال کان وٺي مرزا قليچ بيگ، ديوان ليلارام سنگهه ۽ ٻين کان ناٽڪ تيار ڪرايائون، ۽ ائين سنڌي ساهت وڌايائون.

سنڌي ساهت جون مڊليون

۲۶۵- سنه ۱۹۱۴ع ۾ ”سنڌي ساهت سوسائٽي“ ٺهي، تنهن ٻه ڪيترا سال چڱو ڪم ڪيو. هن وقت ”گرسنگت“ هيرآباد وارا، ”سڪ لرننگ سوسائٽي“ وارا، سنائن ڌرم وارا، ”ديوان ڪوڙيمل ساهت منڊل“، ”سندر ساهت“

”رتن“، ”مسلم ادبي سوسائٽي“ وارا ۽ ٻيا، پنهنجي پنهنجي ٻر ۾ سامت جي وڌائڻ جي هر طرح ڪوشش ٿيا ڪن. ڪي جوان وري مشاعرا پيا ڪن، ۽ ڪن کي پنهنجون نالڪن جون منڊليون آهن. مسٽر هري سنگھ، ماسٽر سيڪر واري، سنه ۱۸۸۰ع کان وٺي، ۽ مسٽر ٻوڪرداس شڪارپور واري، ۱۸۸۶ع کان وٺي ڪتابن ڇپائڻ جو ڪم شروع ڪيو هو. انهن ٻنهي سرگواسين جا ڇاپڻا اڄ تائين جاري آهن، هن وقت تائين گهڻي ڪتاب ڇپائي پٿر ڪيا اٿن. اهڙيءَ طرح هندن توڙي مسلمانن جي گڏيل ڪوششن سان، طرح طرح جا ڪتاب هزارن جي تعداد ۾ نڪتا آهن؛ ته به نثر جا ڪارائتا ڪتاب، جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهڻ جي ڪم اچن، سي بلڪل ڪاٺ ٿيا آهن.

ڊڪشنريون ۽ گرامر

۲۶۶- سنه ۱۸۱۶ع ۾، سنسڪرت جو نانودوربي ٻولين سان ثابت ٿيو (صفحو ۶)، ته ٻولين جي باري ۾ وڌيڪ ڪو جنائون ڪيائون. سنڌي ٻوليءَ کي به ڪين ڇڏيائون. پهريائين مسٽر وائن، ميرن جي صاحبيءَ ۾ اچي سنڌي ڊڪشنري ۽ گرامر جوڙيا، ۽ پوءِ ٻين صاحبن به انهيءَ ڏس ۾ چڱا پور ڪيا. ڊاڪٽر ٽرمپ جو جوڙيل گرامر اڄ تائين مشهور آهي. اهوئي صاحب

1. Whathen W. H. "A Grammar and Vocabulary of the Sindhi Language" Bombay 1836
(ڏسو صفحو ۲۷۴)

هو جنهن سنه ۱۸۶۶ع ۾ ”شاه جو رسالو“ هٿ ڪري
چياريو هو.

تعليم جو انتظام

۲۶۷- انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾، انگريزي
سيڪارڻ لاءِ ماسترن جي درڪار ٿي. انهيءَ گهرج پوري
ڪرڻ لاءِ، آڪٽوبر ۱۸۵۴ع ۾ هڪ ”نارمل اسڪول“
ڪراچيءَ ۾ کليو. ان وقت کي سرهڻا عالم، جي بمبئيءَ
۽ ٻوٽاڪا اليجن مان تعليم وٺي، سنڌ ۾ اچي سرڪاري نوڪرين
۾ گهڙيا هئا. تن مان ڪي نارمل اسڪول ۾ مقرر ٿيا. اهي
سنڌي ڪين ڄاڻندا هئا، تنهنڪري انگريزي لفظن جوڙ.

(بقايا صفحو ۲۷۳)

2. Eastwick, E. B: “Vocabulary of the Sindhi Language”, Folio, Bombay, 1843.

3. Leech, R: “Vocabularies of Seven Languages Spoken in the Countries West of the Indus”, Bombay, 1843.

4. Stack, Captain George: A Dictionary. English and Sindhi. Bombay, 1819.

5. Stack, Captain: A Grammar of the Sindhi Language, Bombay, 1849.

6. Stack, Captain: A Dictionary, Sindhi and English, Bombay, 1855.

7. Lakishman, Vishnu Parajpye: English and Sindhi Dictionary, Bombay, 1868.

معنائون هندستانيءَ ۾ ٻڌائيندا هئا. اهو نارمل اسڪول پوءِ حيدرآباد ۾ پراڻي ۽ امپٽال جي ڀرسان، هڪ مسواڙي جاءِ ۾ کوليائون، جنهن ۾ سرگواسي مسٽر چوهڙيل پنجابي (بي. اي) هيڊ ماستر ڪري رکيائون. مسٽر چوهڙيل سنڌ جو پهريون ئي گريجوئيٽ هو. اهو نارمل اسڪول ڦري هاڻي ”پردانو ٽريننگ ڪاليج“ ٿيو آهي. سنه ۱۸۶۰ع ڌاري، سنڌ جو تعليم کاتو برپا ٿيو، تنهن کان پوءِ گهڻو ستارو ۽ واڌارو ٿيو. اسانجن ماڻهن به چڱي مڙسي ڪئي. ڪراچيءَ ۾ ”مدرسو“ ۽ حيدرآباد ۾ ”يويين ائڪڊمي“ ۽ ٻين هنڌن کي اسڪول کوليائون. ۱۸۸۷ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ”ڊي. جي. سنڌ ڪاليج“ کليو. هن وقت حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ به آرٽس ڪاليج آهن. سرگواسي پرنسپال شهبائيءَ جي ڪوشش سان انجنيئرنگ ڪاليج ۽ لاڪاليج کليا. ويجهڙائيءَ ۾ ائگريڪلچرل ڪاليج کليو آهي، ۽ سنڌ کي ڌار يونيورسٽي ملڻ جو به آسرو آهي. ويجهڙائيءَ ۾ زناني تعليم جو به چاهه وڌيو آهي. هينئر ڀليءَ پيٽ ثابت ٿي چڪو آهي، ته ڇوڪريون ڪنهن به طرح ڇوڪرن کان گهٽ ڪينهن، بلڪه ڪي امتحانن ۾ ڇوڪرن کي به شھ ڏيو وڃن. تعليم جي باري ۾ مرهٽن، بنگالين ۽ پارسين اوائل واري وقت ۾ چڱي مدد ڪئي، جنهنڪري سنڌ جا ماڻهو سندن اهو ڪم ڪڏهن به ڪنڙ وساريندا!

انگريزيءَ جو سنڌيءَ تي اثر

۱۶۸- سنڌيءَ ۾ ڪيترا انگريزي لفظ اچي ويا آهن (صفحہ ۱۸۱)، پر اهي گهڻو ڪري سڀ ”اسر“ آهن، ۽

اڄ تائين سنڌيءَ سان گهڻو ڪنڊي جي ڪنجي ڪونه ويا آهن (صفحہ ۲۵۲). ڪيترا انگريزي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا آهن، جنهنڪري سنڌي ساهت کي ڪجهه اوج آئي آهي. پر انگريزيءَ جا ڪي ٻچڙا اثر به سنڌيءَ تي ٿيا آهن: اسان جا ڪيترا ماڻهو، سنڌيءَ ۾ ٻالهاڻيندي، ٽپ ٽپ تي انگريزي لفظ ڪتب پيا آڻين، جنهنڪري اصليت کي ڏک ٿي وئي (صفحہ ۱۸۸ع). ڪي ٻيهر اڪري ترجمو ڪن ٿا. جهڙوڪ: هڪ تاريخ ۾ لکيل آهي ته ”محمود غزنويءَ جي سورھين ڪاھ، سنڌيس پوئينءَ ڪاھ کان هڪڙو سال اڳين هئي!“ هيءُ لکڻ جو نه وٺو انگريزي آهي. پر انهيءَ کان وڌيڪ اعتراض جو ڪي ٻالھ هيءَ آهي ته ڪي ”اٽسڌا“ جهڙا ڪم آڻين ٿا. اها ٻالھ سنڌي ٻوليءَ جي ذاتي پاڻ (Genius) جي برخلافي آهي، ۽ اهو دستور بند ٿيڻ گهرجي!

ٻولين جون منزلون

۲۶۹- جهڙيءَ ريت ٻالڻ، جواني، ۽ پيري ماڻهوءَ جي جيوٽ جون منزلون آهن، تهڙيءَ ريت ٻولين کي به ڪن منزلن مان لنگهڻو پوي ٿو. هتي انهن جو ٿورو ذڪر ڪجي ٿو، ته سمجهڻ ۾ سولو ٿئي، ته سنڌي ٻولي هينئر ڪهڙيءَ منزل تي آهي!

(۱) ٻولين جي پهرين منزل اها آهي، جنهن ۾ سڀ لفظ ”هڪ پڊا“ يعني هڪڙي پڊ وارا Mono syllables هوندا آهن، ۽ ڪي به پڇاڙيون Suffixes سائن ڪڍيل نه هونديون آهن، اهي ساڳيا لفظ ڪٿي اسر نه ڪٿي فعل وغيره ٿئي ڪم ايندا آهن، ۽ اها خبر رڳو جملن مان پوندي آهي ته فلاڻو لفظ جملي ۾ ڪهڙي ڪم آيو آهي. هن کي ”شبڊ؟ ويچارِي“ يا ”نحوي ترتيب“ واري منزل Syntactical Stage چئبو آهي. چينائي ٻولي انهيءَ منزل وارين ٻولين جو هڪ مثال آهي.

(۲) ٻي منزل اها آهي، جنهن ۾ ڪي لفظ اسر، اسر فاعل وغيره ٿي ڪم اچن جي طاقت وڃايو ڇڏين، جنهنڪري اهي لفظن جي ڀيٽ ۾ پڇاڙين Suffixes وانگر ڪڍبا آهن ته اسر جي حالتن ۽ فعلان جي زماني ۽ ضميرن جي سڌ انهن

مان پوندي آهي. اهڙيءَ ٻوليءَ کي مرڪب منزل Agglutnative stage واري ٻولي چئبو آهي، جنهن ۾ پڇاڙين پٺيان پڇاڙيون وٽ گڏيندو (مفحو ۱۲) استالن جي ٻولي، توڙي ترڪي، هنگاري ۽ فلش انهيءَ منزل واريون ٻوليون آهن.

(۳) ٻولين جي ٽين منزل اها آهي، جنهن ۾ ڪي اسم، اسم فاعل وغيره ڌار لفظ ٿي ڪم اچن جي طاقت بيهه وڃاڻو ڇڏين، جنهنڪري اهي ٻين لفظن سان پڇاڙين وانگر گڏي ڪم آڻبا آهن، جيئن ٻولين جي ٻيءَ منزل ۾ ٿئي ٿو. هن ٽين منزل ۾ هيئن ٿئي ٿو، ته اهي پڇاڙيون سدائين لفظن سان ڪنڊيل رهن ٿيون، جنهنڪري اهي لفظ يڪا ليکبا پون ٿا. مثال لاءِ وٺو سنسڪرت لفظ ”ڪار“، معنيٰ ڪم ڪندڙ يا جوڙيندڙ. اهو ٻين لفظن سان گڏي ڪم آڻبو آهي، جهڙوڪ: سنسڪرت ”ڪنپ“ معنيٰ ٿانءُ يا باسڻ ۽ ”ڪنپڪار“ معنيٰ ٿانءُ جوڙيندڙ. ساڳيءَ طرح ”لوهڪار“ معنيٰ لوھ جو ڪم ڪندڙ. اهڙيءَ طرح اها ”ڪار“ پڇاڙي اهڙن لفظن سان سدائين ڪنڊيل رهي ٿي، جنهنڪري اهي يڪا لفظ ڪري ليکجن ٿا. هن منزل وارين ٻولين کي ”سنجوجي“ يا ”مجمل منزل“ Syntactical stage واري ٻولي چئبو آهي. ان ۾ اهڙين پڇاڙين گڏيل لفظن جو گردان يا ڦيرو ٿي سگهندو آهي، تنهنڪري اهي گردان يا ڦيري واريون ٻوليون Inflectional Languages ۾ سڏيون آهن. سنسڪرت، گريڪ (يوناني) ۽ هنڌي منزل واريون ٻوليون آهن.

(۴) ٻولين جي چوٿين منزل اها آهي، جنهن ۾ لفظن جون اڻڀريون ٻيڙيون، سمي پائي، گسي پيسي وڃن ٿيون، جنهنڪري پهرينءَ منزل جي ٻولين وانگر اهي لفظ ٻيڙين کان سواءِ ٻيا ڀانڊا آهن، ۽ انهن جي ڦيري ڪرڻ لاءِ ڪي معاون يا مددي لفظ Auxiliary words انهن جي پٺيان گڏبا آهن۔ مثال لاءِ ساڳيا مٿيان سنسڪرت لفظ ”ڪنپڪار“ ۽ ”لوهڪار“ وٺو، جن جا اچار سنڌيءَ ۾ ڪنپار۔ ڪنپر ۽ لوهار۔ لهار۔ لهر آهن. هتي ڏسو ته وچ مان ”ڪ“ نڪري وڌو آهي، ته باقي ”آر“ ٻيڙي بچي آهي، جنهن جو اچار گهڻائي ”آر“ ڪريون ٿا؛ هاڻ ”ڪار“ لفظ سڃاڻڻ کان پري ٿي پيو آهي، ۽ ”ڪنپار“ ۽ ”لوهار“ يڪا لفظ ٻيا ڀانڊجن. انهن جو ٿورو ڪيو ته ڪي حرف جر ڪم آڻيا، جهڙوڪ ”ڪنپار کان دلو وٺ“۔ هتي ”کان“ حرف جر ڪم آيو آهي، ۽ اهو ”ڪنپار“ لفظ کان ڌار ٿيو بيٺو آهي، پر حالت جڙيءَ جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو۔

هنن ڪي مفصل منزل Analytical Stage واريون ٻوليون چئبو آهي. انگريزي ۽ فرينچ انهيءَ منزل واريون ٻوليون آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي منزل

۲۷۔ سنڌيءَ ۾ اسين اسمن ۽ ضميرن جي پٺيان عام طرح حرف جر ڪم آڻيون ٿا، پر ڪتي ڪتي ٻيڙيون به گڏيون ٿا۔ جهڙوڪ ”هو گهوان آيو“، يعني گهون کان آيو۔ اهڙن سببن ڪري چئبو ته سنڌي ٻولي نڪي

صفا مجمل، نڪي صفا مفصل منزل واري ٻولي آهي: تنهنڪري هن وقت ان کي ”مجل-مفصل منزل Syntho-Analytical Stage واري ٻولي ڪوٺيو.“

سنڌي ٻوليءَ جو آئيندو

۲۷۱- پنهنجي پٺ ڪنهن به ڪانه ورائي ڏني آهي. اها به ڪنهن لڏي پاتي ڪانهي، ته هن کان پوءِ اسان جي پرکڻي جون حالتون ڪهڙيون ٿينديون؟ انهيءَ سبب جيڪر اڳڪٿي ڪري ڪين سگهجي، ته سنڌي ٻوليءَ جو آئيندو ڪهڙو ٿيندو؟ پر ٻولي پاڻ بڻي ڳالهائي، سنه ۱۱۰۰- کان وٺي، جيئن سنڌي ڌار ٻولي ٿي ڪم اچڻ لڳي آهي (صفحو ۷۲)، تيئن سنسڪرت واريون پيچديون صورتون گهڻي قدر وڃائي، سادي صورت ورتي اٿس. هن کان پوءِ به جيئن وڌيڪ ترقي ڪندي، تيئن ويندي وڌيڪ سولي ۽ سهنجي ٿيندي، جنهنڪري ان جو وياڪرڻ (گرامر) هالوڪي کان وڌيڪ سليس ۽ سولو ٿيندو ويندو.

۲۷۲- هن وقت سنڌيءَ ۾ سڀڪنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪانه ڪا اعراب آهي ئي آهي. انهن پڇاڙيءَ وارين اعرابن هيٺ ئي لڏڻ جو سائهاو نڪيو آهي: لاڙ ۾ انهن جو اچار اڪثر ڪونه ڪن (صفحو ۱۳۰). اهي گهڻو وقت ڪين جڻينديون، جو اکرن جي ٻڌن تي زور ڏيڻ جي ترتيب Accent System ڦرندي پيئي وڃي. ان جو هڪ نتيجو هي ٿيندو، ته ڪيترا اسم، واحد توڙي جمع ۾ هڪجهڙا

رهندا، هينئر به ماڻهوءَ جو جمع ماڻهوءَ ۽ هاڻيءَ جو جمع هاڻيءَ. ۲۷۳- هن وقت تائين اسمن جي اٿن حالتن وارڊون پڇاڙيون سنڌيءَ مان ڪم ٿي ويون آهن، باقي رڳو حالت جريءَ واري ”آن-اون“ پڇاڙي (جيئن ڪوٺان-ڪوٺون) ۽ حالت مڪانيءَ واري ”آ-اي“ پڇاڙي (جيئن مانيءَ ڪاٺڻ ويل يا ويل) بچيل آهن؛ پر اهي به سڀڪنهن لفظ جي پٺيان ڪين گڏيون آهن. اهي به جيڪر ويندي وڃن ڪين ڪن، پر تي، ڪي، ۽ وغيره حرف جر، اهي پڇاڙيون پاڻ سان گڏي پيا آهن. هينئر چڻ ته ائين پيا سمجهون ته انهن جو بنياد ت، ڪ، ۽ وغيره آهي، تنهنڪري حالت جريءَ واري پڇاڙي ”آن-اون“ گڏي چئون؛ تان-تون، کان-ڪون، مان-مون وغيره ڪڏهن وري حالت مڪانيءَ واري ”اي“ پڇاڙي گڏي، تي، ڪي، ۽ وغيره چئون ٿا. انهيءَ سبب اڳواٽ چئي سگهجي ٿو ته ڪهٽ ۽ ڪهٽ نه به ٿي-ٿي هڏيون اهي پڇاڙيون اڃا قائم رهنديون.

۲۷۴- ضميري پڇاڙيون هينئر ئي زور ڇڏيون پييون آهن؛ ”پٽم“ معنيٰ، ”منهنجو پٽ“ ۽ ”پر“ منهنجو ڪهوڙو ”ڪهوڙم“ نه چئبو. هن مان ظاهر آهي ته سڀڪنهن اسم سان اهي پڇاڙيون لاڳو ڪري نتيون سگهجن. ”وگم“ معنيٰ، مون وٽ، ۽ ”وڏهون“ معنيٰ اسان وٽان؛ ”ڀاڻم“، ”پٽم“ ۽ ٻين امڙن لفظن جو جمع جوڙي نٿو سگهجي. هن مان ظاهر آهي ته اهو پڇاڙيون ڪهڙي تائين جڙا نه ڪنديون.

ائين باريڪ طرح ڄاڻو ته معلوم ٿيندو ته اهڙيون صورتون ٻوليءَ مان ائين نڪري وينديون، جيئن وڻ پراڻا پن ڇاڻي، نوان پن ڪيندا آهن.

۲۷۵- ٻوليءَ جو آئيندو ڳالهائيندڙن تي وڏو مدار رکي ٿو. عربي توڙي سنسڪرت لفظ جي رس جس ڀريا هجن، سي ڀلي ته ڪم آڻجن. انهن کان چرڪڻ ٿيندو پنهنجي تنگدلي ڏيکارڻ. باقي ڪرا عربي يا سنسڪرت لفظ ڪم آڻڻ، سو ٿيندو ٻوليءَ کي هٿ وٺي بگاڙڻ. سائنس جا لفظ به اهڙا ڪم آڻجن، جي سمجهڻ سولا ٿين. انسان جي بدن جي بناوت بابت هڪ ڪتاب ۾ چيڪي لکيل آهي، تنهن مان ٿورو ٿورو هتي ڏجي ٿو: سوال- ٻانهن ورائجي ٿي، ته وري ٿي؟ سو چو؟

جواب- انسان جي مغز ۾ هڪ تنڻو آهي، جنهن کي ”کيان تنڻو پيرڻا“ چئجي ٿو. جڏهن ٻانهن ورائڻ جو خيال ڪجي ٿو، تڏهن ”مٿي ٻنڊاسٽ“ کان وٺي ”ڪور پراسٽ“ تائين زور اچي ٿو ۽ جڏهن اهو ”سڪنڊاسٽ“ تائين اچي ٿو، تڏهن ٻانهن وري ٿي.

اهڙا سنسڪرت توڙي عربي لفظ، ٻوليءَ ۾ هرگز ڄالو ٿي ڪين سگهندا: تنهنڪري ٻوليءَ جي آئيندي جو خيال رکي، پوري ويچارڻ سان قلم هلائجي.

ڀاڱو ٽيون

باب پهريون ٻوليءَ جي تبديل ۽ واڌارو

تبديل جا سبب

۲۷۶- سنسڪرت جي ذکر ڪندي، مٿي اڳيئي چيو ويو آهي ته سنسڪرت اول بگڙجي پالي ۽ پراڪرت ٿي، ۽ جدا جدا هنڌن جون پراڪرت ٻوليون ڦري هائوڪيون سنڌي، هندي، گجراتي وغيره ٿيون آهن. (صفحہ ۸۰). هاڻ وڃي ڪرڻ ڪهڙجي ته ڪهڙن سببن ڪري سنسڪرت ۾ ايڏو ڦيرو پيو، جو اڇي نوان نوان ويس ورتائين؟ هڪواريءَ انهن سببن جي سڏ پوندي، ته پوءِ سمجهڻ سولو ٿيندو، ته ڪيئن سنڌي هينئر به ڦرندي پيئي وڃي، ۽ هن کان پوءِ به ڦرندي رهندي؟ هن باري ۾ علم لغات جي صاحبن جيڪي سبب ڄاڻايا آهن، سي دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪجهڙا لاڳو آهن، پر مثال ڪن انگريزي ته ڪن سنسڪرت ڏنا آهن، تنهنڪري اسين پنهنجا سنڌي مثال ڏينداسين.

سبب پهريون - ڪشائي جو سنجم

۲۷۷- ٻوليءَ جي بگڙجڻ جو پهريون ۽ مکيه سبب آهي ”ڪشائي جو سنجم“ Economy of Effort - وٺو مثال: ڪنهن ننڍڙي ٻار کي چئبو ته چئو ”ڪنو“ ته چوندو ”اڻو“ ۽ ائين چوي؟ دنيا ۾ ڪا به ڪالهه ”سبب“

کان سواءِ ڪانه ٿي ٿئي. هن لاءِ به سبب آهي: ”ڪ“ جي اچار ڪرڻ لاءِ، سڀڪنهن ماڻهوءَ کي نڙيءَ جو منهن Glottis or the opening of the wind-pipe چڱيءَ طرح کولڻو پوي ٿو، ته آواز ٻاهر نڪري ساڳئي وقت چپ جي پاڙ جو زور به لڳائڻو پوي ٿو، ته اکر چٽو ٿئي. ته ٻيا پوريءَ طرح سمجهن- هيءُ ڪشالي گاڏڙ ڪم، ويچاري ننڍڙي ٻار کان نٿو پڄي، تنهنڪري هو ”ڪ“ جو اچار ماڳهن ڪڍي ڇڏي، باقي ”ڪ“ جي هيٺان جيڪا زهر يعني ”ا“ جو اچار آهي، سو قائم رکي ”اڻو“ چوي ٿو. هو ائين ڪونه ٿو سمجهي، ته مون ڪو ”ڪ“ اکر ڪڍي ڇڏيو، هن جي ليکي ته اڳي چيو ٿي ”اڻو“! هيءُ ته ننڍڙن ٻارن جي ڳالهه آهي، پر وقتي ساڳيا واڳيا ماڻهو اکرن تي پوريءَ طرح زور نٿا ڏين، ته لفظن مان اکر نڪريو وڃن- جهڙوڪ، ”ڪنڪار“ ۽ ”لوهار“ بدران چئون ”ڪنپار“ ۽ ”لهار“. ”ڪ“ جو اچار وڃي منجهان ٿي نڪري ويو! هتي به چئبو ته اچار ڪرڻ ۾ گهٽ تڪليف ٿي- اهڙا مثال انگريزيءَ ۾ به گهڻي آهن: هيءُ ته سولا لفظ آهن، پر جڏهن ڪنهن لفظ ۾ ٻه-ٽي بلڪه ٽي-ٽي حرف صحيح گڏي اچارڻا پون ٿا، تڏهن اهو ته هيڪاري ڪشالي گاڏڙ ڪم ٿيو پوي، جو جدا جدا اچارن ڪرڻ لاءِ نڙي، چپ، چن وغيره کي علحدي علحدي نموني چورڻو پوي ٿو!

*Godly=Godlike. God-liness = God-like-ness.

هوڏانهن انسان، پنهنجي ذاتي سپاءَ ڪري، ائين چاهي ٿو ته سڀ ڪنهن ڳالهه ۾ جيترو گهٽ ڪشادو ٿئي، تيترو چڱو. انهيءَ ذاتي سپاءَ ڪري، هو لفظن جي اچار ڪرڻ مهل به ڪشالي جو سنجڻ ڪري ٿو، جنهنڪري اچار بگڙيو وڃن. لاڙ جا ماڻهو ڪشالي جو سنجڻ گهڻو ٿا ڪن، جنهنڪري سندن ٻوليءَ ۾ گهڻو بگاڙو نظر اچي ٿو. (صفيحو ۹۷ ۽ ۱۳۱).

ٻوليءَ سان ٻار ڏاڍا وڻل وهائين ٿا؛ ٻارن کي جيڪڏهن چيڪ-چڙي ڏجي، ته ٻوليءَ کي جيڪر ڏاڍا هاڃا هڻن؛ پر گهرن ۾ ماڻهه ۽ اسڪولن ۾ ماسترائيون ۽ ماستر. کين صحيح اچار سڀڪارين ٿا؛ ٻار جڏهن وڏو ٿئي ٿو، تڏهين پنهنجو به عقل اچيس ٿو ته صحيح اچار ڪريان، مٿان ٻيا ڪن ۽ چون ته ٻانن جهڙا اچار يا غلط اچار ڪري ٿو. پر ٻوليءَ کي بگڙجڻ کان وڌي روڪ تڏهين ٿئي ٿي، جڏهن منجهس ساهت (لٽريچر) لکجڻ ۾ اچي ٿو؛ ساهت جي ٺهرن ۽ چشمن ۾ ٻوليءَ جون گهڻو ڪري سڀ اوڻاڏون ڌوبو وڃن. انهيءَ هوندي به ٻوليءَ ۾ ڪي ڪي غلطيون رهجيون وڃن، ته به اهي غلطيون ڪري نٿيون ليکجن. جهڙوڪ، ڪو ٻار يا وڏو، چاليهه، ست ۽ ستر بدران ناليهه، هٿ ۽ هٿر چونڌو ته مٿانئس ڪلنداسين؛ پر ايڪيتاليهه، ٻائيتاليهه، ايڪهٺ، ٻاهٺ ۽ ايڪهتر، ٻاهتر وغيره انگن ۾ اسين پاڻ اهڙا ٻانن جهڙا اچار ڪريون ٿا؛ پوءِ پاڻ نان چون ٿا ڪلون؟ ڇاڪاڻ ته هاڻ اهي ئي اچار رواج ۾ آهن، تنهنڪري اهي صحيح ليکبا، چوڻي

ٻه آهي ته ”غلاطالعوام، صحيح“ يعني جا غلطي، پڙهيل توڙي اڻپڙهيل ڪندا هوندا، تنهن کي غلطي نه سمجهيو، پر صحيح ڪري ليکيو. مطلب ته ٻوليءَ ۾ ”رواج“ وڏي ڳالهه آهي.

سبب ٻيو — ملڪ جي تاريخ ۾ تبديل

۲۷۸- ٻوليءَ جي بگڙجڻ جو ٻيو وڏو سبب آهي ”ملڪ جي تاريخ ۾ تبديل“ — جهڙوڪ سنڌ ۾ مسلمانن جي حڪومت ٿيڻ ڪري عربي، فارسي ۽ ترڪي لفظ سنڌي ۾ اچي ويا (صفحو ۲۰۴ ۽ ۲۱۰). سنڌيءَ ۾ ڌارين لفظ گڏجڻ ڪري، ٻولي گڏڙ ٿي پيئي. ڌارين لفظن جي اچار ڪرڻ تي اسانجن ماڻهن جو وات هريل نه هو؛ جيئن کين سولو لڳو، تيئن انهن جا اچار ڪيائون، جنهنڪري هاڻ عربي لفظن ”رداءُ“، ”مطرقة“ وغيره بدران چئون ”رٿو“، ”مترڪو“ وغيره. انگريزن آئي انگريزي لفظ چالو ٿيا، ته انهن جا اچار به ماڻهن بگيڙيا؛ جنهنڪري انگريزي لفظ ”سٽيشن“ بدران ڪي چون ”اسٽيشن“ ته ڪي چون ”ٽيشن“؛ ۽ ٻڙن بدران چون ”ڊرڇن“ — هيءُ ته لفظ آهن، پر وقتي جملا ڦريو وڃن ۽ جهڙوڪ: ”هو ڪس ڊيٽر؟“ پهريدار چون ”ڪم ڊر“.

سبب ٽيون — ڌاري ٻولي جو فخر

۲۷۹- ٻولي جي بدلاجڻ جو ٽيون سبب هيءُ آهي ته ”فاتح قوم جي ماڻهن جي ٻولي سڳي، انهن سان ڳالهائڻ ٻولھائڻ جهڙو ٿيڻ، فتح ٿيل ملڪ جا ماڻهو پنهنجي لاءِ

فخر سمجهندا آهن.“ جيڪي فاتح قوم وارن جي ٻولي نه سکندا آهن، سي به ايترو ڪندا آهن، ته انهن جا ڪي نه ڪي لفظ زور ڪري ڪم آڻيندا آهن.

شاهه سامي، سچل ۽ آگاهن شاعرن ڪيترائي ننڍا سنڌي لفظ ڪم آندا آهن. جهڙوڪ: ”ڪان“ معنيٰ گهوڙو، ”آبِيت“ معنيٰ پلمت، ۽ ”آمگهڻي“ معنيٰ سُرڪي يا چڪو. اڄڪلهه اهڙا لفظ ڪوبه ڪم ڪونه ٿو آڻي. ٻيا لفظ ته ٺهيا، پر بصر ۽ ٿوم جي ٻيئي عربي لفظ (بصل - ٿوم)، سي اسان وٽ عام آهن. هن وقت رڳو ڪراچيءَ ۾ ڪڇي ۽ ٻيا بصر بدران ”ڏونگري“ ۽ ٿوم بدران ”لسن“ لفظ ڪم آڻين ٿا؛ آهي چون ”جام“ (چام)، پر اسين عام طرح چئون ”ڙيتون“. بهراڙين ۾ چون ”پوري“، پر اسين عام طرح چئون ”بلبل“! انهيءَ ريت، آگاهن لفظ وڃن مٽروڪ ٿيندا ۽ نوان ڌاريا لفظ وڃن انهن جي جاءِ وٺندا. جنهنڪري ٻولي وڃي ڦرندي، وقتي، لفظن جي اُچارن ڦرڻ ڪري معنيٰ ۾ ٿيڻ پوي ٿو؛ جهڙوڪ ”نعويڙ“ جو اچار ڦري ”نائيت“ ٿيو آهي، ته هاڻ ٻنهي لفظن جي معنائن ۾ ڦير آهي (صفحو ۱۷۲).

سبب چوٿون - لڙهم وڇڙ

۲۸۰ - ”وڻج واپار يا ٻئي سبب، ٻين قومن سان لڙهم وڇڙ ٿئي ٿي ته انهيءَ ڪري به هڪڙيءَ ٻوليءَ جا لفظ ٻيءَ ٻوليءَ ۾ اچيو وڃن.“ جهڙوڪ پورچوگيزن، فرينچين وغيره سان لڙهم وڇڙ ٿيڻ ڪري، ”پورچوگيز“ وغيره لفظ سنڌيءَ

۾ اچي ويا آهن (صفحہ ۲۰۴ ۽ ۲۱۱)، بليار طرف سان لڙهه وڃڻ هٿن سبب، اسان وٽ اٿي-ڏڪر راند ۾ دراوڙي انگ چالو ٿيا آهن (صفحہ ۱۷۸)-ائين به ٻوليءَ تي ٿورو ٿورو اثر ٿئي ٿو.

سبب پنجنون-کوٽي مناسبت (False Analogy)

۲۸۱- ٻوليءَ جي ٻڌلجن جو پنجنون مڪيه سبب آهي ”کوٽي مناسبت“ (صفحہ ۲۵۳). ڊاڪٽر پنڊارڪر ان جا جيڪي مثال ڏنا آهن، تن مان ٿورا هيءَ آهن:

سنسڪرت ڌاتو	پراڪرت ڌاتو	سنڌي مصدر
شرؤ	سڻ	سڻ ٻڌڻ
جيڃا	چاڻ	چاڻ

سنسڪرت ۾ ”شرؤ“ معنيٰ ”ٻڌڻ“، ۽ ”شرؤٽي“ معنيٰ ”هُو ٻڌي ٿو“. اهڙيءَ طرح ”شرؤ“ ڌاتوءَ جي پٺيان ”ن“ (ڻ) رکيو زمان حال ۽ ٻين ٽن زمانن ۾ گڏبو آهي. پراڪرت ۾ ڪالهائيندڙن کي اهو ڀتو ڪونه پيو، ته ڪهڙن زمانن ۾ اهو ”ن“ (ڻ) گڏڻ گهرجي. هنن چڪي مستقبل، اسم مفعول وغيره ۾ به ائين ڪيو، جنهنڪري هينئر ”سڻ“ لفظ جو ڌاتو چڻ ته ”سڻ“ آهي، نه ته حقيقت ڪري ”شرؤ“ آهي. ائين چاڻ-چاڻڻ، وڪڻ-وڪڻ وغيره جي ڌاتن ۾ بالائي ”ڻ“ ڪوٽيءَ مناسبت ڪري اچي ويو آهي. هن وقت سنڌيءَ ۾ به ڪي ماڻهو ڪوٽيءَ مناسبت تي هلن ٿا. ڏسڻ مان ڏسجڻ، ۽ پسڻ مان پسجڻ لفظ جڙيا آهن، ته انهيءَ نموني

ڪئي. ”لپڻ“ مان ”لپجڻ“ ٺاهي ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ چون ته ”مون کان ڪتاب لپجي ئي نٿو.“ هيءَ غلط سنڌي آهي؛ ڇوڻ ڪهي ”لپيئي نٿو“۔ ”لھڻ“ معروف ۽ ”لپڻ“ منجهول صورت وارو فعل آهي، تنهن ۾ منجهول جي نشاني ”ج“ گڏڻ، سو ٿيو فعل کي ٻيو ڀيرو منجهول صورت وارو ڪرڻ!

مطلب ته ماڻهن کي جيئن سولو سهنجو لڳي ٿو، تيئن هڪڙن لفظن جي نموني ٻيا آڻين ٿا ڪتر پنڌارڪر انهيءَ کي سڏيو آهي:

The law of false analogies, or of the generalisation of grammatical forms, or formal genralisation.

بگاڙو معنيٰ واڌارو

۲۸۲۔ ٻوليءَ جو بگاڙو جنهن کي چئجي ٿو، تنهن ۾ سچ پچ ته ٻوليءَ جو واڌارو آهي؛ منهنجڪرت ۾ جيڪڏهن بگاڙو نه ٿئي ها، ته هيندو ”ڌيئڻ جو ڌڻ“ (هندي، سنڌي وغيره) ڪيئن چئي ها؟ هيءَ ته ٻولي آهي، پر رڳو لفظن جي بگڙجڻ ڪري به ڪهڙوئي واڌارو ٿئي ٿو۔ وٺو مثال:

(۱) ”ٺاڪ“* لفظ جو هندو ماڻهو پيشانيءَ تي ڏين ٿا، تنهن جا بگڙيل اچار: ”ٺيڪڙو“ (منهن ڏسي

* ”ٺاڪ“ لفظ جي بنيادي معنيٰ آهي ”ننڍڙو تر“. هندو پنهنجي پيشانيءَ تي سمنڊر وغيره سان ننڍڙو گول ڇڪرو (تر جيترو) ڪيندا آهن. (ٺڙل = ٺيل + ڪ).

ٽڪڙو ڏهن)، ”ٽڪرو“ (ڪائڻ وغيره جو)، ”ٽڪ“ (منڊيءَ جي، يا آرسِي جي)، ”ٽڪي“ (مٺاڻ يا پٺاڻي وغيره جي)، ”ٽڪلي“ (ٺپال وغيره جي)، ”ٽڪل“ (وڏو لغڙ جو ٽڪ ٻڌي بيهي)، ”ٽڪلي“ (ڪاغذ جي ڪول چٽي)، ”ٽيلو“ ۽ ٽلي“ (ٿلو مل ۽ ٽلي ٻاڻي) آهن۔ هنن سڀني لفظن ۾ ڪولاڻيءَ جو خيال سمايل آهي.

(۲) سنسڪرت لفظ ”چڪر“ Chakara معنيٰ چڪرو يا ڦيرڻو۔ انهيءَ لفظ سنڌيءَ ۾ هيٺيون ڦيرڻون ورتيون آهن: چڪر، چڪرو، چاڪ ۽ چيڪلو (ڦيڻو)، چڪر (گهمتاري)، چڪر (ڪنڀار جو)، چڪي (جانبدم)، چڪلو (ماتين ويلڻ لاءِ)، ۽ چيڪلي (ڦيري ٻاڻڻ جي راند)۔ هنن سڀني لفظن ۾ به ڪولاڻيءَ جو خيال سمايل آهي۔ اهڙا مثال ٻيا به ڪهڙيڻا آهن.

۲۸۳۔ سنسڪرت لفظ ”ونسِيه“ جا بگڙيل اچار: ”وڻج“ (مذڪر۔ ٻاڏو)، ”ٻنڙو“ آهن۔ فارسيءَ ۾ ”ونسِيه“ جو اچار ”ٻيج“ آهي۔ اهو فارسي لفظ سنڌيءَ ۾ آيو آهي، ته انهيءَ مان ”ٻيجو“، ”ٻيجت“، ”ٻيجڙو“، ”ٻيجلو“ ۽ ”ٻيجڙوال“ (ٻارن۔ ٻچن وارو) لفظ ٺهيا آهن۔ فارسي لفظ ”ٻيج“ سنڌيءَ ۾ آيو آهي، ته اسان کي ڪس ڪانه لڳي آهي۔ ڌاريا لفظ ٻوليءَ ۾ اچن ٿا، ته ٻولي برابر چوڇوڇو جو مڙيو ٿي پوي ٿي، پر سا ڪهڙي وقت ٻوليءَ ۾ واڌ ٿي ٿي. انگريزي ٻولي نهايت وسيع آهي، ته به جنگل، فوٽ، جمخانا (جماعتخانه) ۽ اسان جا ٻيا ڪيترا ئي ڏيهي لفظ ان ۾ اچي ويا آهن۔ عربي ۽ سنسڪرت پوتر پاشائون

يا مقدس ٻوليون آهن، ته به انهن ۾ ڪي يوناني ۽ ٻيا لفظ اچي ويا آهن۔ (صفحہ ۱۷۹ ۽ ۱۹۹) مطلب ته سڀ ٻوليون ٻين ٻولين مان ڪي نه ڪي لفظ وٺن ٿيون ۽ ڪا به ٻولي ڌارين لفظن کان آجي ڪانهي، تنهنڪري عربي ۽ سنسڪرت لفظن کي سنڌيءَ ۾ اچڻ کان روڪ ڪرڻ، پنهنجي تنگدلي ڏيکارڻي آهي. اهو ٿيندو ٻوليءَ جي واڌاري کي روڪڻ! جيڪڏهن ڪو ٻيو ڪرا ڪرا عربي يا سنسڪرت لفظ سنڌيءَ ۾ ڪهلي آڻيندو ۽ جي عام خلق جي ڪن ڪي ئي ڪپن وٺندا، ته ٻولي انهن کي هرگز چالو ٿيڻ نه ڏيندي!

۲۸۴۔ لفظن جي ڳالهه، ڇڏي هاڻ اچو ته ڏسون ته ٻوليءَ ۾ ڪهڙو بگاڙو ۽ واڌارو ٿيو آهي؟ اسان کي رواجي گرامرن وارا قاعدا ڄاڻائڻا ڪينهن، پر رڳو ٻوليءَ جي ناچي ۽ پيڻو جاچڻا آهن، جن ۾ اکر ۽ اچارن سان لاڳاپو رکندڙ ڳالههون (Phonology)، ۽ ٻوليءَ جي نحوي بناوت سان لاڳاپو رکندڙ ڳالههون (Morphology) ويچارڻيون آهن.

سنڌي بگڙيل پراڪرت

۲۸۵- سنڌي، هندي، ۽ ٻيون ڏيهي آريه ٻوليون بگڙيل پراڪرت ٻوليون آهن. انهن کي جيڪڏهن بگڙيل سنسڪرت سڏجي، ته به روا آهي، جو ڇو بنياد سنسڪرت مان اٿن، پر ڪهڙيءَ سنسڪرت مان؟ ”رگ ويد“ واري زماني کان وٺي سنسڪرت جون ڄڻ ته ٻه شاخون ٿيون: سنسڪرت پنهنجي سر وادارو ڪندي، اول وچولي ۽ پوءِ آخرين درجي تي آئي، ۽ هن وقت ”سنسڪرت“ سڏيوڻي انهيءَ آخرين درجي واريءَ سنسڪرت کي آهي (ڏسو صفحو ۳۴). ”رگ ويد“ واري زماني کان وٺي، جيڪا سنسڪرت عام طرح ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا پوري پنهنجي منهن بگڙجي ”پالي“ ”پراڪرت“ ۽ ”اپڙيش“ ٿي، جنهن مان ”سنڌي“، ”هندي“ وغيره ٻوليون پيدا ٿيون. جيئن مٿي اڪيئي چيو ويو آهي (صفحو ۳۸، ۶۹-۷۰). انهن ڏيهي آريه ٻولين به پنهنجي پنهنجي پرگڻي ۾ پنهنجي روءِ سوء وادارو ڪيو، جنهن ڪري اسان جي سنڌيءَ جا آچارئي علحدا آهن، جن مان پرڻا ئي پروڙي سگهيو آهي ته اها آهي اسان جي مادري زبان، جنهن جي شعر جي شيرينيءَ هندن توڙي مسلمانن کي موهت ڪري ڇڏيو آهي (صفحو ۲۳۶)- هاڻ هيڪاري ڇڻيءَ ريت سمجهڻ ۾ ايندو

تہ ھاڻوڪي آخري درجي واري سنسڪرت، جا اسڪولن ۾ ۽ ڪاليجن ۾ پڙهڻ ۾ اچي ٿي، تنهن مان سنڌي ٻولي ڪانه پيدا ٿي آهي؛ اها به جڻ ته سنڌيءَ جي پيڻ ٿئي. پر اها قديم سنسڪرت کان گهڻو بگڙيل نه آهي ۽ انهيءَ سبب اسين پنهنجيءَ مادري زبان جي انهيءَ سان ڀيٽ ڪنداسين، ته ٻيو ٻوندو ته سنڌيءَ ۾ ڪهڙو بگاڙو ۽ واڌارو ٿيو آهي؟ انهيءَ ريت سنڌيءَ جون خوبيون ۽ خاميون ڪٿي ظاهر ٿينديون، ۽ اهي ئي ڪالهيون ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ ۾ واهر ڪنديون.

سنڌيءَ جي ”حرف علت“ ۾ بگاڙو

۲۸۶- سنسڪرت ۾ ٽيٽيه، ”حرف صحيح“ ۽ سورهن ”حرف علت“ آهن. سورهن حرفن علت مان ”ر“، ”ري“، ”لر“ ۽ ”لري“ پاليءَ واري زماني ۾ ئي ٻوليءَ مان نڪري ويا، جنهنڪري نڪي براڪرت، نڪي سنڌيءَ ۾ ٻين ڏيهي آرم ٻولين ۾ آهن. سنسڪرت ۾ ”آر“ (آن) ۽ ”آه“ به آهن، جي سنڌيءَ ۾ حرف صحيح (م يا ن، ۽ ه) ليکجن ٿا* - هاڻ سنڌيءَ ۾ فقط ڏهه حرف علت آهن:

آ - ا - اي - او - چڙا علت Single Vowles

* ”هنهن هوند مئي، پر ٻڏيءَ جا ٻيٽا ٿيا“ - (شاه)
اڪي نڪ جي اچار ظاهر ڪرڻ لاءِ ”م“ کڏيندا هئا، جيئن ”هنهن“ لفظ کڏيل آهي، ته سمجهڻ ۾ اچي ته ان ۾ نڪ جي اچار ٽڪار (Twang) آهي،

اي-آي-او-آو دوهرا- علت Diphthongs
 هنن کي ”ڏھم اڪري“ چئبو آهي. سنڌي لاءِ عربي-
 سنڌي آئيويتا (لڳي) ڪم اچي ٿي، تنهنڪري سنسڪرت
 وارين ماترائن يا لاڪنائن بدران، عربيءَ وارون اعرابون
 Orthographical signs or Diacritical marks (زبر،
 زير، پيش وغيره) ڪم آڻيون آهن. ”عرب“ معنيٰ چٽو
 ڪرڻ- آهي اچارن کي چٽو ڪن ٿيون.

اعرابن تي ويچار

۲۸۷- عربيءَ ۾ ”الف-و-ي“ اهي ٽي حرف علت
 آهن. انهن مان ڪوبه اکر جذمن ڪنهن لفظ جي منڍ
 ۾ ايندو آهي، تڏهن سدائين حرف صحيح ٿي ڪم ايندو آهي،
 ۽ خود ان کي چورڻ لاءِ ڪا نه ڪا اعراب ڪهي-
 جهڙوڪ اول، وصل ۽ يقين- انهن ٽنهي لفظن جي منڍ
 ۾ زبر يعني ”آ“ جو اچار آهي. ”و“ ۽ ”ي“ اکر
 جذمن وچ يا پڇاڙيءَ ۾ ايندا آهن، تڏهن حرف علت آهن،
 پر جيڪڏهن- انهن جي مٿان يا هيٺان ڪا اعراب ڏيئي،
 ته حرف صحيح ٿي پوندا- جهڙوڪ: ”چَوَن“ ۽ ”نِيَن“،
 (مصدر- چوڻ ۽ نِيڻ) ۾، ”و“ ۽ ”ي“ جي مٿان
 ”زبر“ آهي، تنهنڪري حرف صحيح آهن. ”وڌياليه“ ۾
 پوئين ”ي“ جي مٿان زبر آهي، تنهنڪري اهو حرف
 صحيح آهي- اهڙيءَ حالت ۾ عربن الف-و-ي مان
 ٽي ننڍا يا گهٽيل اچار وارا حرف علت هن ريت
 جوڙيا آهن:

الف مان زبر يعني آ
 و مان پيش يعني اُ
 ي مان زبر يعني اِ
 انهن مان ئي ڏکھا آچار هن ريت ٺهيا آهن:

$$آ + آ = آ \quad آ + ا = اُ \quad اُ + ا = ا \quad ا + ا = اِ$$

 مثال لاءِ وٺو ”ڇهه آسي“ لفظ. ”ڇهه“ لفظ جي
 پڇاڙيءَ ۾ زبر يعني ”آ“ جو آچار آهي. ۽ ”آسي“
 لفظ جي اڳياڙيءَ ۾ به ”آ“ جو آچار آهي. اِهي ٻئي
 آچار ملائي چئون ”ڇهاسي“. ساڳيءَ طرح ”ست آسي“
 ۽ ”آٺ آسي“ بدران چئون ”ستاسي“ ۽ ”اٺاسي“۔ ائين
 ”آ“ جا ٻه آچار پاڻ ۾ ملايا، ته ”ڇهه آسي، ست آسي“
 وغيره جي آچارن ۾ ڀڻڪ (پيڪڙي) Hiatus ٿي هوندو،
 جنهنڪري ٻانن جهڙو آچار ٿي هوندو!

”وڇ“ ۽ ”کنڊ“ ۽ ٻين اهڙن لفظن جي پڇاڙيءَ
 ۾ پيش يعني ”آ“ جو آچار آهي. انهن جي جمع جوڙڻ
 لاءِ پراڪرت جي جمع واري ”آ“ پڇاڙي کڏيون ٿا،
 ته ٻيئي ملي هڪ يڪو آچار ”اُو“ پيدا ڪن ٿا، ۽
 انهيءَ ۾ نڪ جو آچار ملايون ٿا، تنهنڪري انهن لفظن
 جو جمع ”وڇون“ ”کنڊون“ وغيره ٿئي ٿو.
 نئين مثال لاءِ وٺو عربي لفظ ”مسجد“۔ ان ۾
 ”س“ اکر ساکن آهي ۽ ٻه آيون پنهنجيءَ عادت پٽالدر
 ”س“ جي هٿان زبر ڏيون ٿا، يعني ”اِ“ جو آچار

بالائي گڏيون ٿا. انهيءَ لفظ مان پوءِ ”ج“ اکر ٺڪري
 ته باقي بچيو ’مس‘ ’اد‘ هتي ”س“ جي هيٺان زبر يعني
 ”ا“ جو آهي ۽ ”اد“ جي اڳيان به ”ا“
 آهي. اهي ٻيئي اچار ملي ”اي“ ٿين ٿا، جنهنڪري
 چئون ’سسيد‘ هاڻ چڱيءَ طرح سمجهڻ ۾ ايندو ته
 ساڳئي وزگ يا ڪلاس جا ٻه ننڍا حرف علت پاڻ ۾
 ملي، هڪ يڪو ڊگهو اچار پيدا ڪن ٿا.

سنسڪرت ۾ اردن ۾ هن قسم جي قاعدن کي
 ”سنڌيءَ جا قاعدا“ Rules of Euphony چوندا آهن.
 اهي سنڌيءَ جا قاعدا قدرت جي قاعدن تي ٻڌل آهن،
 تنهنڪري اهي قاعدا دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪجهڙا
 لاڳو آهن. عربيءَ سان به اهي ئي ساڳيا قدرت جا
 قاعدا لاڳو آهن، تنهنڪري ٽن مان ٻه حرف
 ٺهيا آهن. عربن انهن جي لکڻ جو دستور به انهن قدرت
 جي قاعدن پٽاندڙ هن نموني اختيار ڪيو:

”آ-ا-اي-ا ۽ او“

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ”اي“ لکڻ مهل ”الف“ جي
 هيٺان زبر ڏيڻ ٿا، ۽ ”ي“ اکر خالي ڇڏين ٿا؛ ڇاڪاڻ
 ته ”ي“ جو ملهه فقط ”اي“ آهي، ۽ ٻيئي ”ا“ جا اچار پاڻ
 ۾ ملي ”اي“ ٿين ٿا. ساڳيءَ ريت ”او“ لکڻ مهل الف جي
 مٿان پيش ڏيڻ ٿا، ”و“ خالي ڇڏين ٿا؛ ڇاڪاڻ ته ان
 جو ملهه فقط ”او“ آهي، ۽ ٻيئي ”ا“ جا اچار پاڻ ۾
 ملي ”او“ ٿين ٿا. انگريزيءَ ۾ به ائين Sheep, Keep,

Moon, Noon لفظ ۾، ڊگهي اچار پيدا ڪرڻ لاءِ ٻه حرف علت ڪم آڻين ٿا*.

عربيءَ ۾ اي-آي (آءِ) آو (اَءِ) جي اچارن لاءِ ٻه حرف ڪم آڻين ٿا. سنسڪرت ۾ هرءَڪ حرف علت کي رڳو هڪڙو اچار آهي.

۲۸۸- هن باري ۾ هيءُ ڪالھ ٻه ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته سڀني ٻولين ۾ جيڪي حرف علت آهن، تن سڀني کي پنهنجو پنهنجو اچار آهي: تنهنڪري عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪنهن به ”حرف علت“ کي اعراب نه ڏيندا آهن، ۽ جيڪڏهن ڏبي ته اهو ”حرف صحيح“ ئي ٻوندو. جيڪي به حرف صحيح آهن، سي گنگا اکر آهن، ۽ رڳو انهن کي چورڻ لاءِ اعرابن جي ضرورت نٿي ٿئي. سنسڪرت ۾ به ائين ئي ڪندا آهن.

”ر“ قرڻو حرف (Protean Vowel)

۲۸۹- سنسڪرت ۾ ”ر“ حرف ٻن قسمن جو آهي: هڪڙو حرف صحيح، ٻيو حرف علت: ڊوٺاگريءَ ۾ ٻه اهي لکبا به ٻيءَ ٻيءَ طرح آهن. ”رنگ“، ”رت“ (کاڌي)، ۽ ”راجا“ حرف صحيح سان شروع ٿين ٿا.

* انگريزيءَ جي حرف علت جي ترتيب منجهانيندڙ آهي، جو ڪٿي ڪٿي اکر ساڳيا، پر اچار ٻيا ٻيا جهڙوڪ Cough (cauf)- R0ugh (ruff)- Bough (bow) Dough (do)- Hough (hock)- and Through (throo).

”رُت“ معنيٰ موسوم، ”رڙن“ معنيٰ قرض، ”روشي“،
 ”رڇ“ (سنسڪرت- رکش)، ۽ ٻين اهڙن سنسڪرت
 لفظن جي منڍ ۾ ”ر“ حرف علت آهي، پر اسين اهو
 حرف صحيح ڪري ليکيون ٿا. ٻالي ۽ ٻراڪرت ڳالهائيندڙن
 کي به انهيءَ تفاوت جو پتو ڪونه پيو، تنهنڪري اهو
 اکر نڪري ويو.

۲۹۰- سنسڪرت ۾ ڪنهن حرف صحيح جي مٿان
 يا هيٺان به ”ر“ حرف علت گڏيندا آهن. اهڙا لفظ
 سنڌيءَ ۾ آيا آهن، نه انهن ۾ اهو اکر ڦري، هڪ نه
 ٻيو حرف علت ٿي پيو آهي. جهڙوڪ:

سنسڪرت	سنڌي	تبديل
ڪهرشت	ڪڏو (ڪ مٿان زبر يعني آ)	”ر“ مٿي ”ا“
درشت	ڏڏو (ڏ هيٺان زبر يعني ا)	”ر“ ”ا“
ورڌ	ڀڏو (ڀ مٿان پيش يعني آ)	”ر“ ”ا“
مرتيو	موت	”ر“ ”ا“

ٻراڪرت ۾ به ائين تبديل ٿيندي هئي (ڏسو ورجيءَ
 جو جوڙيل ”ٻراڪرت پرڪاش“).

۲۹۱- ٻراڪرت واري زماني کان پوءِ اهڙا سنسڪرت
 لفظ وري چالو ٿيا، ته انهن ۾ ”ر“ کي قائم رکڻ لاءِ،
 ساڻس هڪ نه ٻي اعراب گڏي اٿئون. جهڙوڪ:

سنسڪرت	سنڌي	سنسڪرت	سنڌي	تبديل
mri	مرڻ	bhri	ڀرڻ	”ر“ ٻدران ”ار“
Sri	سڀڻ (چڙڻ)		ڀڙڻ	”ر“ ٻدران ”ار“
	ورڪ يا برڪ		وڙڻ	”ر“ پيش (ا)

۲۹۰۔ ڪن حالتن ۾ ”ر“ اکر هڪ نه ٻئي حرف صحيح ۾ سمائجي ويو آهي۔ جهڙوڪ: سنسڪرت ”ورد“ ”درشن“ ”گريپ“ ۽ ”جاماترڪ“ جن بدران ”ڀڍو“ ”ڏس“ ”گپ“ ۽ ”چاٿو“ معنيٰ نالي. سنسڪرت ”سرو“ بدران چئون ”سرب“ يا ”سپ“ (سمورو)، ۽ ”ورڪر“ بدران چئون ”بگهڙ“ Wolf. اهڙيءَ طرح ”ر“ اکر ڪنهن حرف صحيح ۾ سمائجي ويندو آهي ۽ تڏهن اڪثر انهيءَ کي ”وسرڪ“ يعني ”م“ جي اچار وارو ڪندو آهي۔ اهڙيءَ ريت، هن ”ڦرڻي حرف“ سانڍي وانگر پنهنجا روپ بدلايا آهن.

دوھرا - علت ۾ بگاڙو

۲۹۳۔ دراوڙي ٻولين ۾ دوھرا علت ڪينھن. قديم دراوڙ لوڪ سنسڪرت سکيا نه دوھرا علت يا ٻيٿاس، ڊڪسامي ۽ اچارڻ ڏکيا لکڻ، تنهنڪري انهن جا اچار هن ريت ڀڳائون:

سنسڪرت ڀراڪرت سنڌي تبديل
تيل (نئل) تيل Talla تيل Oil آ+ا=اي

ڪڙر ڪور ڪورو (پورو) آ+ا=او

ادغام Epenthesis سبب اهي ٻه اچار ملي هڪ ٿين

ٿا (صفيحو ۱۳۱)، جنهنڪري چئبو ته وزن ۾ ڪوٽ ڪانه

ٿي. باقي اچار ڪرڻ ۾ سولائي ٿي۔ جو ”آي“ (آء)

۽ ”او“ (آء) کان ”اي“ ۽ ”او“ جا اچار وڌيڪ سولا

آهن. ۽ اڄ به اهي ڇڙا يا يڪا حرف ڪري ليکيون

تانهو بگاڙو ٻوليءَ واري زماني کان وٺي شروع ٿيو، ۽

اهو دراوڙي ٻولين جو اثر ليکجي ٿو. (ضميمو پهريون).

۲۹۴- ٻراڪرت ڳالهائيندڙ جا اچار ڦيلها هوندا هئا (صفحو ۹۵). اسان جا اچار وڌيڪ پختا آهن، جنهنڪري ”آيت“، پيدائش ”ڀؤنر“، ”ڀؤنر“، ”ڪوٺر“ ۽ ”لوڻگ“ لفظن ۾ دوهراعلت جا اچار قائم رکون ٿا. انهيءَ هوندي به ڪيترا ڏسو ته ”آيت“ ۽ ”مير“ بدران ”اٽ“ ۽ ”سٿر“ چون، ۽ لکن ٿا. عربي لفظ ”قوم“ Qaum بدران ڪيترا چون ”قوم“ Qom. پر وڏي ڳالهه ته سنڌيءَ ۾ قاعدو آهي ته ڪنهن به لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ دوهروعلت اچي، ته ان جو اچار ضرور پڇجي- ته اسين جو ڦيرو ڪرڻ سولو ٿئي- جهڙوڪ ”شيء“ جو اچار ”ش+ا“ ۽ ڇو” جو اچار ”چ+ا“ ڪيو ”ا“ ۽ ”ا“ پڇاڙيون ليکيون، ۽ انهن جو جمع ٿيندو ”شيون“ ۽ ”ڇنوں“- اهڙيءَ طرح سنڌيءَ ۾ دوهراعلت رڳو نالي مانر آهن*.

ويدڪ ”ڙ“

۲۹۵- سنڌيءَ ۾ ڪل اڪونجاءِ اکر آهن*، جن مان لڻتيم سنسڪرت وارا چار نچ سنڌي (پ-چ-ڌ-ڳ)،

* “Properly speaking there are no Diphthongs in Sindhi.” Dr. Trumpp: *Sindhi Grammar Introduction*, P.VI

* همزو (ء)، الف، جي هڪ نرالي صورت آهي، ۽ ”لا“ جو اچار لام ۽ الف جي ميلاپ سان پيدا ٿئي ٿو. تنهنڪري اهي ٻئي ڌار اکر ڪري نٿا ليکجن.

۴ چوڏهن عربي ۽ ۴ فارسي ۽ مان ورتل آهن (صفحو ۲۶۲). سنسڪرت وارن ٿيڻهن اکرن مان ويدڪ ”ڙ“ سنسڪرت ۾ حرف علت آهي، جنهن جو اچار رگو سنڌي ۽ گجراتي ۽ مراٺي سانڍيو آهي، ۴ ٻن ٻولين وچائي ڇڏيو آهي (صفحو ۱۳۰ ۽ ۲۶۲). سنڌي ۾ ڪوبه لفظ ”ڙ“ سان شروع ڪونه ٿو ٿئي. سڌ ڪرڻ مهل ”ڙي“ چئبو آهي، سو اصل ۾ آهي ”اڙي“ (حرف ندا).

”ش“ جا ٽي قسم

۲۹۶- سنسڪرت ۾ ”ش“ اکر ٻن قسمن جو آهي: هڪڙو تارونءَ جي اچار وارو (Palatal)، ۽ ٻيو مغز جي اچار وارو (Cerebral). ديوناگريءَ ۾ اهي لکبا به ٻي ٻيءَ طرح آهن. پراڻي ۾ ٻنهي ”ش“ اکرن کي ڦيرائي ”س“، ”ه“ يا ”ڇ“ ڪندا هئا. اهڙا مثال سنڌي ۾ به آهن، جهڙوڪ: سنسڪرت ”شاشا“ بدران چئون ”قاسي“ - ”قاسي“، ۽ سنسڪرت ”شنشچر“ بدران چئون ”چنچر“ - انهيءَ تبديل سبب، پراڻي ۾ ڪوبه لفظ ”س“ سان شروع ڪونه ٿو ٿئي.

۲۹۷- اڀرنش پراڻي ۾ الڻندو ”س“ کي ڦيرائي ”ش“ ڪندا هئا (صفحو ۷۱). هيٺي به اسين سنسڪرت لفظن ”سهن“ ۽ ”ساڌوڪار“ بدران ”شينهن“ ۽ ”شاهوڪار“ چئون ٿا. پر اهڙا سنسڪرت بنياد وارا لفظ سنڌي ۾ ٿورا آهن، گهڻا رگو عربي ۽ فارسي آهن، جهڙوڪ: ”شهر“،

”شروع“ ۽ ”شادي“ ۽ ”شاه“ وغيره. اهڙن لفظن ۾ ”ش“ جو اچار ڏندن مان ڪونه ٿا ڪريون. جيئن ڊاڪٽر ٽرمپ لکيو آهي. اهو گهڻو تارونءَ وارو ۽ ڪجهه مغز جي اچار وارو (Cerebro-palatal) آهي. جنهن ڪري چئبو ته اسان جو اچار وچائين ٿيون آهي، جو نڪي سنسڪرت نڪي پراڪرت ۾ آهي*.

مغز جي اچار وارا اکر

۲۹۸- ت، ٺ، ڊ، ڍ. مغز جي اچار وارا اکر آهن. انهن ۾ ٿورو ”ر“ جو اچار سمائل آهي. حقيقتون اهي ڀيٽا اکر آهن، جهڙوڪ: سنسڪرت ”نامر“، ”نامون“، ”پتر“، ”بنت“، ”بپتر“، ”ميت“، ۽ ”چتر“، ”چيت“. ائين ”ت“ ۽ ”ر“ مٿي ”ت“ ٿيا آهن.

۲۹۹- سنسڪرت ”پتر“ (چتر) جنڊ، ۽ ”پتر“ منڊ. ائين ٿورن حالتن ۾ ”ت“ ۽ ”ر“ مٿي ”پ“ ٿيا آهن ته نه ته عام طرح ”ر“ ۽ ”ڙ“ مٿي ”پ“ ٿين ٿا. جهڙوڪ ”دريگھ“، ”دگھو“، ”سندر“، ”سمنڊ“ ۽ ”اندرلڪ“، ”انڊلڪ“. پراڪرت ۾ انهيءَ عادت سببان سڀ لفظ ”ن“ بدران ”ڻ“ سان شروع ٿين ٿا (صفحہ ۶۰): عالم چون ٿا

* ”ش“ is in Sindhi by no means a palatal sibilant, as in Sanskrit, but a simple dental sound equally unknown in Sanskrit and Prakrit”.
Dr. Trumpp: *Sindhi Grammar, Introduction*,
P. XVI.

تہ اهو قديم دراوڙن جي ٻولين جو اثر آهي. هندستاني ۽ ۾. چون ”نابا“ ۽ ”ٺوڙنا“ پر اسين چئون ”ٺامون“ ۽ ”ٺوڙن“. اها عادت اسان ۾ وڌيڪ آهي، جا سرائڪي ڪالهاڻيندڙن جي سنگ ۾ پراڻي اٿئون ۽ باقي سنڌين آگاهي پيشاچي ڀراڪرت تي دراوڙي ٻولين جو اثر ٿيو هجي، تہ اها به ڪالهه آهي.

وسرگ اکر (Aspirates)

۳۰۰۔ دراوڙ لوڪ وسرگ اکرن مان بنيادي اکر ڪڍي، باقي ”هه“ جو اچار بچائيندا هئا (صفحہ ۱۲۵ کان ۱۲۷)۔

”پھڻ“۔ ”لھڻ“ ۽ ”ڏيڻ“۔ ”ڏھڻ“۔ هنن مثالن ۾ ڏسو تہ ”پ“ مان ”ب“ اکر نڪري ويو آهي، جنهن ڪري باقي ”هه“ جو اچار بچيو آهي. ”ڪٽنب“۔ ”ڪٽنب“۔ هتي اٿلندو ”هه“ اکر ڪڍي ڇڏيو اٿئون، جنهن ڪري باقي ”ب“ جو اچار بچيو آهي؛ اهڙيءَ طرح وسرگ اکرن کي ڄڻ تہ مرڪب اکر ڪري ليکيون ٿا، جن مان هڪڙو ڪڍي، ٻيو بچايون ٿا.

نڪ جي اچار وارا اکر (Nasals)

۳۰۱۔ عربي ۽ فارسي ۾ نڪ جي اچار وارا اکر فقط ٻه آهن: ”م“ ۽ ”ن“ (صفحہ ۲۶۶)، سنسڪرت ۽ سنڌي ۾ پنج آهن: ”ڄ“، ”ڳ“، ”ڱ“، ”ڻ“ ۽ ”ڙ“. انهن مان ”ڄ“، ”ڳ“ ۽ ”ڱ“ سان ڪوبه

لفظ شروع ڪونه ٿو ٿئي (صفحو ۶۰ ۽ ۶۱)، ٻاڻي
اهي لفظن جي وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ اچن ٿا. اهي اچار
اسان سرائڪي ڳالهائيندڙن جي سنگ ۾ سانڍيا آهن.
هندستانيءَ ۾ ”ج“ ۽ ”ڳ“ جا اچار آهن ٿي ڪين، تنهنڪري
”جيڻ“ ۽ ”مڱڻ“ بدران چون ”ماننا“ ۽ ”مانگنا“*.
۳۰۲ - ”ب“ ”ڄ“ ”ڙ“ ۽ ”ڳ“ اکر وراڇڻ
اڀرنش پراڪرت واري زماني کان وٺي سرائڪي (وراڇڻ
پشچاڇي پراڪرت) ڳالهائيندڙن جي سنگ ۾ سڳيا آهيون
(صفحو ۷۱، ۷۹، ۸۶) حقيقتون اهي ڀڻا اکر آهن مثال:

نچ سنڌي اکر - ٻڌا اکر

سنسڪرت	سنڌي	تبدیل
ورد	برڌ-هيو	ب + ر = پ
لجا Lajja	لج (شرم)	ج + ج = چ
درشن	ڏشن	د + ر = ڏ
کرپ	کپ	گ + ر = ڳ

مطلب ته ”ب“ آهي ڀٽو ”ب“، ”ج“ آهي ڀٽو
”ج“، ”ڙ“ آهي ڀٽو ”ڙ“ ۽ ”ڳ“ آهي ڀٽو ”ڳ“.
۳۰۳ - اسين سنڌي ماڻهو انهن اچارن تي ايترو ته
هري وبا آهيون، جو ڪيترين حالتن ۾ خواهه خواهه
۱. اها تبديل ڪريون ٿا. جهڙوڪ:

* ”مڱڻو“ لفظ جي بنيادي معنيٰ آهي ”اهو سڱ، جو
ڪهڙي ونجي (مڱڻ معنيٰ ڪهڙڻ).“

سنڌي	سنسڪرت	سنڌي	سنسڪرت
ٻل (قرباني)	بلي	ٻگھ، (ٻکي)	ٻڪ
چوڙ (Leech)	جلوڪا	چار	جال
ڏند	دنت	ڌارڻ	دارڻ
ڪٻارڻ	گالڻ	ڪڻ	گين.

هتي به چڻ نه ائين سمجهون ٿا، ته ڪو گڏيل حرف صحيح آهي، جنهن کي ملائي ڪو ڪرڻو آهي، تنهن ڪري هيءَ مناسبت (False Analogy) جا مثال ايڪبا (منجھو ۲۵۳ ۽ ۲۸۸)۔

جنس بيجان

۳۰۴۔ سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ جنس مذڪر ۽ مونث کان سواءِ ”جنس بيجان“ به آهي، جنهن لاءِ سنسڪرت ۾ مقرر ٿيل پڇاڙي ”آم“ آهي، جنهن جو اچار قديم سنڌيءَ ۾ ”آون“ چوندا هئا، جيئن هاڻ گجراتي ۾ چون ٿا: ”جي هو پائين کان ڪمان ۾، ته نئين ڏج سينئون!“ ڪڇي نـ ڪـينئون، وڇـي در دوستن جـي!“ (يمن ڪليان)

هن وقت ”سينئون“ ۽ ”ڪينئون“ بدران چئون ”مينو“ (چاني) ۽ ”ڪينو“ (بغض يا چاڻت)؛ جن ۾ ”او“ پڇاڙي آهي، تنهنڪري جنس مذڪر ليکجن ٿا، سنسڪرت ”ڦلم“ معنيٰ ڦل يا ميوو (مذڪر)، ۽ ”ڦالم“ بدران چئو ”ڦال“ (جنس مونث)۔ اهڙيءَ ريت بيجان اسمن مان گهڻا مذڪر ۽ ٿورا مونث ليکيون ٿا؛ سنڌي ٻولي اها جنس بيجان واري پڇاڙي وڃائي ڇڏي آهي، ته ان جو نتيجو ڏسو ته شڪارپور طرف ”رت“ جنس مونث، ۽ ٻين هنڌ جنس مذڪر (صفحو ۱۰۳ ۽ ۱۶۱)۔

مونث پڇاڙيون (Feminine Suffixes)

۳۰۵۔ سنسڪرت ۾ ”آ“ ۽ ”اي“ مونث پڇاڙيون آهن، جهڙوڪ: گنگا ۽ گومتي (جنس مونث)، سنڌيءَ ۾

انهن ٻن پڇاڙين جا اچار گهڻائي، ”آ“ ۽ ”ا“ به ڪيا اٿئون، جهڙوڪ: پيڙا-پيڙ، ويلا-ويل، نيشي-نيش، ۽ اگني-اگر (باهه). اهڙيءَ طرح ٻن مان چار پڇاڙيون ٿي پيون آهن: ”آ“، ”ا“، ”آ“ ۽ ”ا“ ”اي“. ڪن مذڪر اسمن ۾ سنڌيءَ ۾ اهي پڇاڙيون ورهون آهن، جهڙوڪ: ”راجا“ ”سيٺ“ ۽ ”هائي“.

مذڪر پڇاڙيون (Masculine Suffixes)

۳۰۶- سنسڪرت ۾ ”آ“ پڇاڙيءَ وارا اسم گهڻو ڪري سڀ مذڪر آهن. جهڙوڪ ”رام“، ”ڪرشن“ ۽ ”گوبند“ جي پٺيان زير يعني ”آ“ جو اچار آهي، جنهن جو اچار پراڪرت ۾ ڦري ٿيو ”او“ ۽ اڀرنش ۾ گهڻجي ”ا“ ٿيو. سنڌيءَ ۾ به چئون ”رامو“، ”زام“، ۽ ”گوبندو“، ”گوبند“ (پڇاڙيءَ ۾ پيش) سنڌيءَ ۾ رام- ”رامو“ ۽ گوپ- ”گوپو“ به چئون. اهڙيءَ ريت، سنسڪرت واري مذڪر پڇاڙيءَ ”آ“ مان سنڌيءَ ۾ ٽي مذڪر پڇاڙيون ”آ“، ”او“ ۽ ”ا“ ٺهيون آهن. ڪن مونث اسمن ۾ اهي پڇاڙيون ورهون آهن، جهڙوڪ: ”ڌيءُ“، ”ڪنڊ“، ”گهو“ ۽ وهو“.

عددن يا وچڻ (Number)

۳۰۷- سنسڪرت ۾ وچڻ يا عدد ٽي آهن. مثال: ”ايڪ وچڻ“ يا عدد واحد: ”ڦل“ معنيٰ هڪ ڦل يا ميو؛ ”دو وچڻ“ (Dual): ”ڦلي“ معنيٰ ٻه ڦل؛ ۽ ”ٻه وچڻ“ يا عدد جمع: ”ڦلاني“ معنيٰ ٽي يا گهڻا ڦل سنسڪرت

وارو دو وڃن پاليءَ توڙي پراڪرت ۾ ئي ڪونهي، تنهنڪري سنڌي توڙي ٻين ڏيهي آريه ٻولين ۾ به ڪونهي، عربيءَ ۾ دو وڃن آهي.

”دلasi دارين جي سانچيو سانچي سامهه“ (شاهه)
عربيءَ ۾ ”دار“ معنيٰ دنيا، ۽ ”دارين“ معنيٰ به دنيائون، يعني هيءُ جهان ۽ آخرت، يا لوڪ ۽ ٻرلوڪ.

جمع جوڙڻ لاءِ ڀڄاڙيون

۳۰۸- پراڪرت ۾ ”ٻٿرو“ (ٻيٺ-ٻٿا) جو جمع ”ٻٿرا“ ۽ ”ٻائرو“ جو جمع ”ٻائرا“، سنڌيءَ ۾ به انهيءَ نموني چئون، ”گهوڙو“ جمع ”گهوڙا“ (”آ“ ڀڄاڙي)، شڪارپور طرف ”زال“، ”ڪارڪ“ وغيره جو جمع چوَن ”زالان“ ۽ ”ڪارڪان“ وغيره- جيڪڏهن مڃين ۽ ”آ“ ڀڄاڙيءَ جي پٺيان ”ن“ گڏبو، ته اها ”آن“ ڀڄاڙي ٺهي پوندي، پر ڪي صاحب ان جو بنيادئي ٻيون ٻڌائين ٿا:

سنسڪرت ۾ ”ڪمل“ جو به وڃن اجمع) ”ڪملاني“، معنيٰ ٽي يا گهڻا ڪنول جا گل، ۽ ”زن“ (دولت) جو جمع ”زناني“، انهيءَ ”آني“ ڀڄاڙيءَ جو اچار پراڪرت ۾ [آئين آهي، ان مان ٻويون ”اي-اين“ جو اچار ڪڍي ڇڏبو، ته باقي بچندو ”آن“، بيمس صاحب ۽ ڪن ٻين جي چوَن موجب زالان، ڪارڪان وغيره واري ”آن“ ڀڄاڙي، سنسڪرت جي انهيءَ ”آني“ ڀڄاڙيءَ مان ٺهي آهي. ڪن عالمن جو چوَن آهي ته فارسي زن- ”زنان“ ۽ پسر- ”پسران“

وغيره واري ”آن“ پڇاڙي به سنسڪرت جي انهيءَ
 بييجان اسمن واري جمع پڇاڙي ”آني“ مان نهي آهي۔
 هن موجب چئبو ته شڪارپوري جنهن نموني جمع جوڙين
 ٿا، سو نمونو نهايت آڳاٽو آهي (صفحو ۱۰۳)۔

۳۰۹ شڪارپور طرف کان سواءِ ٻين هنڌ ”زال،
 کارڪ“ وغيره جو جمع ”زالون، کارڪون“ وغيره چون ٿا.
 هن ”آون“ پڇاڙيءَ جو بنياد ئي ٻيون آهي پراڪرت
 ۾ جمع جوڙڻ لاءِ ”او“ پڇاڙي به ڪم اچي ٿي، جا
 سنڌيءَ ۾ رڳو حالت ندا جي معنيٰ ظاهر ڪري ٿي۔
 جهڙوڪ: ”ڀائرو“، ”يارو“، ”دوستو“ ۽ ”مائرو“، معنيٰ
 اي مائون يا مائڻون! (حالت ندا)۔ انهيءَ ”او“ پڇاڙيءَ
 جو اچار پراڪرت ۾ گهٽجي ”آ“ ٿيو۔ جهڙوڪ سنسڪرت
 ”وڌو“ معنيٰ زال يا پٽ جي زال (ڻونهن)، تنهن جو اچار
 پراڪرت ۾ ”وَوَهو۔ بهَوَ“ آهي. ان جو جمع آهي
 ”بهَوَنو“ يا ”بهَوُ“۔ ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي جوڙيل
 سنڌي گرامر جي صفحي ۱۰۶ ۾ لکيو آهي ته سنڌيءَ
 ۾ انهيءَ ”آ“ پڇاڙيءَ جو اچار وڌي ”آ“ ٿيو آهي،
 ۽ ان ۾ نڪ جو اچار گڏي ”آون“ پڇاڙي ٺاهي اٿئون.
 ڊاڪٽر پنڊاڪر پنهنجن علم لغات بابت تقريرون (صفحي
 ۲۰۲) ۾ ڄاڻايو آهي، ته پراڪرت جي مونث لفظن جي
 جمع واري ”آ“ پڇاڙيءَ ۾، جنس بييجان واري ”آون“
 پڇاڙي گڏي اٿئون (آ+او = آون)۔

هن موجب چئبو ته ”آون“ گڏي يا ملاوتي پڇاڙي
 آهي، ۽ شڪارپور واري ”آن“ پڇاڙي وڌيڪ نڪ آهي،

جو ان جو بنياد سنسڪرت جي ”آني“ پڇاڙيءَ مان آهي. ٻين ٻولين ۾ به ”آن“ پڇاڙي آهي (صفحو ۱۰۲). باقي رڳو گجراتيءَ ۾ اسان وانگر ”ون“ پڇاڙي کڏين ۱- جهڙوڪ: ”ڪتاب“ جو جمع چون ”ڪتابو“ يا ”ڪتابون“.

حالت (Case)

۳۱۰- سنسڪرت ۾ اسمن جون آڻ ”حالتون“ آهن؛ هر هڪ ”حالت“ لاءِ ڪا خاص پڇاڙي مقرر ٿيل آهي، جا حرف جو ڪم ڏئي ٿي. اهي پڇاڙيون ٻوليءَ ۽ پراڪرت ۾ گهڻي قدر هيون، پر سنڌيءَ ۽ ٻين ڏيهي آريه ٻولين اهي وڃائي ڇڏيون آهن. وري به شابس سنڌي ٻوليءَ کي آهي، جنهن ۾ ”حالتن“ جون پڇاڙيون اڄ تائين سانڍيون آهن! (صفحو ۲۸۱).

۳۱۱- سنسڪرت ۾ حالت جري (آپادان وپڪتي Ablative Case) لاءِ مقرر ٿيل پڇاڙي ”آت“ آهي. جهڙوڪ، رام- ”رامات آهي“ معنيٰ ”رام کان“ (حالت جري- ٻوليءَ ۽ پراڪرت ۾ انهيءَ مان ”ت“ ڪڍي، باقي ”ا“ جو اچار بچايائون. قديم سنڌيءَ ۾ به ائين هو جهڙوڪ؛ هيچ- ”هيچا“ معنيٰ ”هيچ مان“ يا ”خوشيءَ سان“ (حالت جري)- انهيءَ ”ا“ ۾ ”ن“ کڏي هاڻ چئون ”آن“ جهڙوڪ گهر- گهران، ۽ ڳوٺ- ڳوٺان معنيٰ ڳوٺ کان (ڏسو گهرت صاحب وارو گرام، صفحو ۱۱۷).

(الف) سنسڪرت واري ”آت“ پڇاڙيءَ جو اچار پراڪرت ۾ ٿيو ”آڏو“، جو بگرجي ”اڏو“ ٿيو، جنهن مان ”آءُ“ ۽ ”آون“ پڇاڙيون ٺهيون آهن؛

”پينو تن دراءِ جي پسي پاڻ بچائون.“ (شاهه)
 ”دراڻ“ معنيٰ در کان يا در مان (حالت جري)
 عام طرح ”آون“ بچڙي ڪم آڻيون ٿا۔ جهڙوڪ ڪهر
 ڪهرُون ۽ ڪوٽ۔ ڪوٺون (ڪوٺان)۔

۳۱۲۔ سنسڪرت ۾ حالت مڪاني Localive لاءِ مقرر
 ٿيل بچڙي ”ا“ آهي، جنهن جو آچار سنسڪرت ۾ ئي
 وڌي ”اي“ ٿئي ٿو (رامي = رام ني). اهي ٻيئي بچڙيون
 سنڌيءَ ۾ بجنسي ڪم اچن ٿيون۔ جهڙوڪ: ويل۔ ويلي
 معنيٰ ويل يا مهل تي (صفحو ۲۸۱)۔

۳۔ شعر ۾ وقتي لفظن جي رڳو عام صورت
 (سامان روپ) منجهان ئي اٿن حالتن جي معنيٰ هائمرادو
 ظاهر ٿي سگهي ٿي. ۽ ڪنهن به حرف جو ڪڏڻ جو
 ضرور ڪونه ٿو ٿئي۔ جهڙوڪ:

”جتي ماڻڪ ماڳ، تتي چوران ٽڪيو.“ (شاهه)
 ”ماڻڪ ماڳ معنيٰ ماڻڪ جو ماڳ، ۽ ”چوران
 ٽڪيو“ معنيٰ چوران جو ٽڪيو (ماڳ)، عام طرح، نظر
 توڙي نثر ۾ حرف جر يا ظرف ڪم آڻيا پون ٿا.

”پسو لڄ ’لطيف‘ چوي، ڪيڏي ڪي ڪڪن.“ (شاهه)
 هن ريت شعر ۾ ”ڪي ڪڪن“ چئي سگهجي ٿو،
 پر نثر ۾ چئبو ”ڪڪن ڪي“۔ مطلب ته ”ڪي، تي،
 ۾“ وغيره ”اڳيان ايندڙ حرف“ Prepositions نه آهن، پر
 ”پٺيان ايندڙ حرف“ Post-positions آهن۔ ائين،
 حرف جر کي اسم جي پٺيان ڪم آڻڻ۔ دراوڙي نمونو
 آهي (ضميمو پهريون)۔

۳۱۴- سڄيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ رڳو هڪڙو ”ري“ (سنسڪرت ”ري“) حرف آهي، جو اسمن جي اڳيان توڙي پٺيان ڪم اچي سگهي ٿو۔ جيئن ”ري سڄڻ“ يا سڄڻ ري“ معنيٰ ”سڄڻ کان سواءِ“.

حالتن جي ٻچاڙين گم ٿيڻ جا نتيجا
۳۱۵- (۱) سنسڪرت ۾ ”راجن“، ”ماتر“ (ماءُ) ”پتر“ (پيءُ) وغيره جو ڦيرو ڪيو، ته حالت فاعلي عدد واحد ۾ ٿي انهن جا اچار ڦري ٿيندا ”راجا“، ”ماتا“، ”پتا“ وغيره سنڌيءَ ۾ ”کهوڙو“ لفظ جو ڦيرو ڪيو، ته حالت فاعليءَ ۾ ته ”کهوڙو“ چئبو، پر حالت مفعولي ۾ به چئبو ”کهوڙو“۔ جهڙوڪ: ”کهوڙو ڀوڙي ٿو“ (فاعلي)، ”کهوڙو ڪام ڪائي ٿو“ (مفعولي)۔ مطلب ته لفظ پنهنجيءَ اڻ ستيل صورت Crude form ۾ ئي رهي ٿو۔ ”کهوڙو“ لفظ جي پٺيان جيڪڏهن ڪو حرف جراثبو ته چئبو۔ ”کهوڙي ڪي“، ”کهوڙي سان“ وغيره۔ اهڙي طرح ”کهوڙو“ لفظ جي صورت رڳو هڪڦيرو ڪائي ”کهوڙي“ ٿئي ٿي، ۽ پوءِ ڪهڙو به حرف جراثبجي ٿو، ته لفظ انهيءَ ساڳيءَ معنيٰ عام صورت ۾ ئي رهي ٿو۔ ائين رڳو حرف جراثب ٿا، نهنڪري چئبو ته اسمن جو ڦيرو جنهن کي چئجي، سو سنڌيءَ ۾ ئي نٿو سگهي۔ ڦيرو اهو، جنهن ۾ اسمن جون ٻچاڙيون ڦرن۔ جيئن ”کوٽ“۔ معنيٰ ”کوٽ ڏي يا کوٽ ۾“ ”گوٺان“ جمع کوٺان، معنيٰ ”گهرڻن کان“۔

پر سنڌي ٻوليءَ اهڙيءَ طرح ڦيرِي ڪرڻ جي طاقت وڃائي ڇڏي آهي. ان جو سبب هيءُ آهي ته سنڌي ٻولي مجمل منزل، مان هاڻ بمفصل منزل ڏي رخ رکيو آهي. انهيءَ ساڳئي سبب، انگريزي ٻوليءَ کي ڦيرِي ڪرڻ جي طاقت ڪانهي، ۽ اها به حرف جر مان سواءِ هلي ڪين سگهندي (صفحو ۰۷۹).

(۲) ”چوڪرو ڳولان آيو“ هتي فعل جو انتظام ڏيا. عمل Government سڏو ”ڳوٺ“ لفظ تي آهي، ۽ فعل ٻڌائي ٿو ته اهو ”ڳوٺ آهي، ۽ نه ٻيون ڪو هنڌ، جتان چوڪر جو اچڻ ٿيو.“ ”چوڪر ڳوٺ کان آيو“ هتي فعل جو انتظام اڏيو يعني حرف جر ”کان“ جي معرفت ٿيو آهي. اهڙيءَ ريت حرف جر ڪم آڻڻ ڪري فعل جو انتظام ڦري ويو آهي.

(۳) سنڌيءَ ۾ ڪنهن به مرکب لفظ ۾ ٻن کان وڌيڪ اسم آڻي ٿا سگهون. ”سنڌ هندو ٻوڏ سھائتا فنڊ“ هيءُ مرکب لفظ انگريزي نموني جڙيل آهي. سنڌي نموني چئبو ته ”سنڌ جي هندن جي ٻوڏ جي سھائتا جو فنڊ“. جيڪڏهن سنسڪرت جي حالت اضافت واري ”به“ يا اهڙي ٻي ڪا پاڇڙي سنڌيءَ ۾ هجي ها، ته اها به وجهي اهي سڀ لفظ گندي سگهون ها. هاڻ رڳو صفت يا حرف اضافت گڏي، ٽن لفظن وارا مرکب جوڙي سگهون ٿا. جهڙوڪ ”وڏيءَ دل دانا، چڱيءَ چال وارو“ ۽ ”پلسي پاڪ وارو“.

ائين ڪئين مرڪب لفظ جوڙي سگهجن ٿا، پر انهن ۾
هن کان وڌيڪ اسم اچي ڪين سگهندا*.

ضمير

۳۱۶ - سنڌيءَ ۾ شخصي ضمير Personal Pronouns

فقط ٻه آهن. متڪلم ۽ حاضر. سنڌيءَ مان ضمير غائب
ڪم ٿي ويو آهي، تنهنڪري ”هو-هن“ وغيره، جي ضمير
اشارو ڏور آهن، سي ڪم آڻي پورائي پيا ڪريون.
(الف) سنسڪرت ”آهر، مام ۽ سر“ مان سنڌي لفظ
”آءِ-آءِ“، ”مان“ ۽ ”مون“ ضمير ٺهيا آهن. سنسڪرت
۾ ”سم“ معنيٰ منهنجو (حالت اضافت). پراڪرت ۾ ان
جو اچار ٿيو ”سمه“، تنهن ۾ بالائي ”جو“ گڏي چئون
”مهجو- منهنجو“.

(ب) سنسڪرت جي ضمير حاضر ۾ ”ت“ اکر رڳو
واحد لفظن ۾ ڪم ايندو آهي، جهڙوڪ: سنسڪرت ۾
نوم سنڌي ”تون“. پراڪرت ۾ اهو ”ت“ اکر
چڱي جمع لفظن ۾ به گڏايون، جنهنڪري سنڌيءَ ۾
ضمير حاضر جمع جون ٻه صورتون- ”توهين“ (پراڪرت
”تمهي“) ۽ ”توهن“ (سنسڪرت، ”يشمي“ Yushme
ٿيون آهن، ”توهان“ ۽ ”اوهان“ به چئون ٿا.
(ب) ٻين ضميرن جا رڳو اچار ڦريل آهن.

*“No compound can be formed from more than two nouns, a noun compounded of three words is a linguistic impossibility in Sindhi, as in such a compound all idea of co-ordination or sub-ordination would be completely lost”

Dr. Trumpp: Sindhi Grammar. p. 33

صفت جي پيٽ جا درجا

۳۱۷۔ سنسڪرت ۾ صفت جي پيٽ جي درجن لاءِ ”نر“، ”نر“ ۽ ”ايس“۔ ”ايشٽ“ پڇاڙيون مقرر ٿيل آهن، جهڙوڪ: ”نر“ معنيٰ پيارو، ”پرېتم“ معنيٰ ٻين کان پيارو (انگريزي ”آر“؛ Great-er ۽ ”پرېتر“ معنيٰ سڀني کان پيارو. سنسڪرت ۾ ”پاپي“ معنيٰ گنهگار، ”پاپس“ معنيٰ ٻين کان (وڌيڪ) پاپي، ۽ ”پاپشت“ معنيٰ سڀني کان (وڌيڪ) پاپي. انگريزيءَ ۾ انهيءَ ”ايشٽ“ پڇاڙيءَ جو اچار ”ايسٽ“ آهي، جهڙوڪ: سنڌيءَ ۾ ”رڪو“۔ ”موڪشت“۔ سنڌيءَ مان اهڙيون پڇاڙيون گهر ٿي ويون آهن، تنهنڪري ”کان“ ۽ ”م“ حرف جو ڪم آڻي هورائي ڪريون ٿا، جهڙوڪ: ”چڱو“، ”ٻين کان چڱو“ ۽ ”سڀني کان چڱو“ يا ”چڱي ۾ چڱو“۔ اهو درجوڙي نمونو آهي، جو سنڌيءَ ۾ اختيار ڪيو اٿئون.

فعل

۳۱۸۔ سنڌيءَ ۾ وڏو بگاڙو فعلن ۾ نظر اچي ٿو. سنڌيءَ ۾ ڪي زمان ڪٽل آهن۔ جهڙوڪ: سنسڪرت وارو مضارع، پراڪرت منجهان ٿي گهر ٿي ويو، تنهنڪري سنڌيءَ ۾ به ڪونهي. هن وقت جنهن ڪسي مضارع ڪوٺيون ٿا، سو اڳتي پراڪرت جو زمان حال آهي، جنهنڪري سنڌيءَ ۾ اڪثر زمان حال جي معنيٰ ڏيکاري ٿو۔ مثال:

”سوري سينگاري، اصل عاشقن کي.“ (شاه)
 ”سينگاري“ معنيٰ سينگاري ٿي. (زمان حال)
 ماڙ اڇان؟ مان وڃان؟ هتي ”اڇان“ ۽ ”وڃان“
 پوري پوري طرح زمان مضارع آهن. اهڙيءَ حالت ۾
 زمان حال جي معنيٰ پوري پوري طرح ظاهر ڪرڻ لاءِ
 ”ٿو“ (مصدر- ”ٿيڻ“) گڏڻ جي ضرورت ٿي.

(الف) ”مان ڏسان ٿو“ جي بنيادي معنيٰ آهي،
 ”مان ڏسان ٿو“. ”ٿو“ لفظ جو ڌاتو يا بنياد آهي
 سنسڪرت ”سٿا“ Stha معنيٰ بيهڻ. سنسڪرت ”سٿيت
 Sthita معنيٰ ”بيٺو“، جو اچار پراڪرت ۾ ٿيو ”ٿم“
 ۽ ان جي پٺيان مصدر واري ”آڻ“ پڇاڙي گڏي
 سنڌيءَ ۾ چئون ”ٿم-ٿيڻ“، جنهن مان اسم مفعول
 يا زمان باغبي مطابق (ٿيو) ”ٿو“.

(ب) ”ٿيڻ“ ڌيت زمانن جي معنيٰ پوريءَ ريت ظاهر
 ڪرڻ لاءِ ”هئڻ“، ”ٿيڻ“ ۽ ”آهيان“ انهن ٽن معاون
 فعلن جي ضرورت ٿي، ۽ اهي ٽيون واٽون سنڌي ٻوليءَ
 پنهنجي لاءِ ٺاهيون آهن.

(ب) ”آهيان“ لفظ فعل ”هئڻ“ مان ڪونه ٺهيو
 آهي. سنسڪرت ۾ ”ٿو“ معنيٰ ٿيڻ، جنهن جو اچار
 پراڪرت ۾ ٿيو ”هؤ“ ۽ ان جي پٺيان مصدر واري
 ”آڻ“ پڇاڙي گڏي چئون ”هؤئڻ-هئڻ“؛ ”آهيان“ لفظ
 اصل ۾ آهي، سنسڪرت لفظ ”آسمي“ معنيٰ ”آهيان“ (ڌاتو-
 ”آس“ معنيٰ ٿيڻ). مطلب ته ”هئڻ“ جو بنياد هڪڙو، ۽ ”آهيان“ جو

ٻيون آهي، تنهنڪري ”هئڻ“، ”ٿيڻ“ ۽ ”آهيان“ اهي ٽي معاون فعل ليکڻ گهرجن، ۽ نه فقط ”هئڻ“ ۽ ”ٿيڻ“.

۹-۳ سنسڪرت وارو زمان ماضي مطلق پراڪرت

منجهان ٿو، ڪم ٿي ويو، تنهنڪري سنڌيءَ ۾ به ڪونهي.

انهيءَ ڪوٽ جي پورائيءَ لاءِ اسم مفعول کي زمان ماضي

مطلق به ڪري ڪم آڻيون ٿا. اسم مفعول ”هليو“،

”ماريو“ وغيره جي پٺيان ”س“ پڇاڙي گڏي چئون

”هليس“، ”ماريس“ وغيره. اها ”س“ پڇاڙي اصل ۾

آهي سنسڪرت ڏاتو ”آس“، انگريزي ”Is“ (سنسڪرت

”آسم“ = آهيان). مطلب ته ”هاس“، ۽ ”ماريس“

معنيٰ ”هليو آهيان“ ۽ ”ماريو آهيان“. اهڙيءَ طرح،

سنسڪرت وارو زمان ماضي قريب، سنڌيءَ ۾ زمان

ماضي مطلق ٿي ڪم اچي ٿو. مطلب ته فعلن ۾ وڏو

گهوڙلو پيو آهي.

۲۲۰- سنسڪرت ۾ ”ڪر“ Kri معنيٰ ”ڪرڻ“،

۽ ”ڪرت“ معنيٰ ”ڪيو“، جنهن جو اچار اول ڦري

ٿيو ”ڪرو“ ۽ ٻوڙ ”ڪيو“. انهيءَ سبب سنڌيءَ ۾

اسم مفعول جي پڇاڙيءَ ۾ ”هائ“ ”يو“ ”ايو“ جو

اچار آهي، پر ڪي آگاهائي پراڪرت وارا اسم مفعول

به سنڌيءَ ۾ آهن.

”ڪڪرا ڪريلا جا عليءَ ٿي اُگهياس“. (شاهه)

سنسڪرت ”گهرش“ (گهڻ-گهڻ) مان اسم مفعول

”گهرشت“ (گهو) ۽ پر ان جي اڳيان ”آد“ گڏبو ته

”آدگهرشت“ معنيٰ ”آگهڻو“ ۽ هاڻ عام طرح چئون

”آگهيو“، ائين، ڏيڍ سئو کن اسم مفعول بيقاعدگي

ٺهيل ليکجن ٿا (مضمعو ۸۸)

۳۲۱- ”ڪيو“، ”ٿيو“ ۽ ٻيا اهڙا اسم مفعول، جيڪڏهن پوري پوري طرح صفت ڪري ڪم آڻڻا هوندا اٿئون، ته انهن جي پٺيان ”ل“ پڇڙي گڏي چئون ”ڪيل“ ”ٿيل“ وغيره. اسم ۽ صفتن جي پٺيان الھيءَ ”ل“ اکر گڏڻ ڪري، لفظ نهايت ميناج ڀريو ٿئي ٿو- جهڙوڪ: پنهنون- پنهل، سهڻو- سهڻل، ميٺو- ميٺل.

۳۲۲- شعر ۾ اسم مفعول جي پٺيان تصغير واري ”ڙو“ پڇڙي، لفظن کي نهايت رس ڀريو ڪندي آهي؛ ”منهنجو سڱ سرتيون ڀلي ڪيچ ٿيڙو،

ٻياري پنهل سان منهنجو پيچ پيڙو.“

سراڻڪيءَ ۾ به ائين ڪندا آهن (صفحہ ۱۰۸)

فعلن جا گردان

۳۲۳- سنسڪرت ۾ فعلن جي گردانن جاڏھ، ڪلاس يا درجا آهن، جي گهڻو ڪري سڀ سنڌيءَ، هنديءَ وغيره وچائي ڇڏيا آهن. هن وقت سنڌيءَ ۾ گردانن جا ڪلاس يا درجا فقط ٻه آهن: ”آ“ گردان ۽ ”ا“ گردان- مثال:

هلڻ = هل + آڻ.	هلندو = هل + آندو
کائڻ = کا + اڻ	کائيندو = کا + آندو

پهرين مثالن ۾ ”آڻ“ ۽ ”آندو“ جي اڳيان ”آ“ آهي (”آ“ گردان)، ٻين مثالن ۾ ”اڻ“ ۽ ”آندو“ جي اڳيان ”ا“ آهي (”ا“ گردان). انهن مکيه حرف علت

هن ريت رڳو ”ج“ (سنسڪرت ”ج“) گڏي سان، معروف صورت واري فعل کي مجهول صورت وارو ڪري سگهجي ٿو. اها سهولت هندستانيءَ ۾ ڪانهي، تنهنڪري ”پارخان ٿو“ ۽ ”پاران چون“ ”پارا جانا هون“ يعني ”مان ماريو وڃان ٿو“ | اهڙيءَ طرح، فعل کي مجهول صورت ۾ آڻڻ لاءِ ”جانا“ (نصير-جانا) اڪڙي، سرڪب فعل ٺاهين ٿا. هندستاني جعلي جو انگريزيءَ ۾ اڪري ترجمو ڪيو ته چيو:

I go being beaten i.e. I am beaten.

هيءَ ترجمو بچڙو پيو لڳي. اسان جو سنڌي جملو نهايت سهڻو ۽ سولو آهي. سرائڪيءَ ۾ به ”ج“ گڏين ٿا.

مستقبل

۳۳۷- سنڌيءَ ۾ چئون ”ڪندس“ ته هندستانيءَ ۾ چوڻ ”ڪرونگا“. هن جو اڪري ترجمو ڪيو ته ٿيندو. I am gone (گا) that I do (ڪرون) i.e. I shall do. هن طرح مستقبل جو اڪري ترجمو ڪجي ٿو ته بچڙو پيو لڳي، جنهنڪري چيو ته سنڌيءَ ۾ مستقبل سهڻيءَ ج جڙي ٿو. شڪارپوري چون ”ڪندم“ (مقبوضه ۱۰).

”پڻو بالواسطه“

۳۳۸- سنڌيءَ ۾ متعددي فعل ٿي هموزئون Voices وٺن ٿا. معروف، مجهول ۽ بالواسطه، سنڌيءَ ۾ پڻو بالواسطه به آهي، جو ٻين ٻولين ۾ ڪونهي.

(گرمنا) ۽ ”وڪري“ (وڪرڻ)، جن مان سنڌي مصدر ”چاڻڻ“، ”گهڻ“ ۽ ”وڪڻ“ * ٺهيا آهي. اهڙي ريت سنسڪرت جي گردانن واريون ڀڄڙيون، سنڌيءَ جي امر واحد يا ڏانوءَ جو ڀاڱو ٿي پيون آهن (صفحہ ۲۸۸).

مرڪب فعل

۳۲۶- ”هليو وڃڻ“، ”ويهي وڃڻ“ وغيره ۾ فعلن سان اسم مفعول يا ماضي معطوفي گڏي، مرڪب فعل ٺاهيون ٿا. سنڌيءَ ۾ اهڙا ڪي حرف جر يا اڳياڙيون ڪينهن، جي فعل سان گڏي انهن مان هن طرح مطلب ظاهر ڪجي، تنهنڪري هن ريت مرڪب فعل جوڙڻ جو دستور اختيار ڪيو اٿئون ۽ اهو دراوڙي نمونو آهي. ۳۲۷- فعل کي پوري يا پوريءَ طرح مجهول صورت وارو ڪرڻ لاءِ ”ويو“ (صدر-وڃڻ) گڏي، مرڪب

* سنسڪرت ۾ ”آ“ ۽ ”و“ Vi اڳياڙيون Pretfixes ڪن فعلن جي اڳيان اچن ته معنيٰ آڻي ٿيو پوي. سنڌيءَ ۾ اهڙا مثال آهن، جهڙوڪ: ”نيسڻ“ معنيٰ ”کڻي وڃڻ“ ۽ ”آيسڻ“ (آڻڻ) معنيٰ ”کڻي اچڻ“، ”سارڻ“ معنيٰ ”ياد ڪرڻ“ يا ”ل ٿي آڻڻ“، ۽ ”وسارڻ“ معنيٰ ”دل ٽان لاهي ڇڏڻ“! سنسڪرت ۾ ”ڪري“ معنيٰ ”خریدڻ“ To Purchase (ڪرار = خریدار، واپاري، وائيو)، ۽ ”وڪري“ معنيٰ ”نيڪال ڪرڻ“ To Sell (سنڌيءَ ۾ وڪري - وڪرو Sale).

فعل جوڙيون ٿا. جهڙوڪ: چئون ته ”ڪم ڪيو ويو.“
هيءُ به دراوڙي نمونو آهي.

پريوگ

۲۲۸- انگريزي ڄمان ۾ ”ترتيب“ Order ضروري آهي، يعني سڀ لفظن بابت ترتيب بيهارڻ گهرجن، جهڙوڪ: ”I am eating“ جيڪڏهن ترتيب ڦيرائي ته معنيٰ ڦري ويندي: ”Am I eating“. سنڌي ٻولي انگريزيءَ وانگر مفصل منزل واري ٻولي نه آهي، تنهنڪري ان ۾ موافقت Concord ضروري آهي. ”مان کان“ ٿو، مان کان“ ٿي.

فعل جڏهن فاعل پٽاندر مٿجي تڏهن چئبو ”ڪرنري پريوگ“ Subjective Construction، جي مفعول پٽاندر مٿجي نه اهو چئبو ”ڪرستي پريوگ“ Objective Construction ۾ جيڪڏهن نڪي فاعل نڪي مفعول سان مٿجي، ۽ جيئن جو ٿيڻ رهي، ته اهو چئبو ”ڀاوي پريوگ“ Neuter Construction. سنڌي ڄمان ۾ رڳو سنسڪرت، ۽ دراوڙي ٻولين وانگر بيهارجن ٿا.

ٻوليءَ جي معنيٰ ۽ مراد

۳۲۹- ٻولي معنيٰ، جا ’ٻولجي‘ يا ڳالهائڻجي ٿي. ان جو ڏاڻو آهي سنسڪرت لفظ ”برو“ (bru)، معنيٰ ڳالهائڻ. ٻولي هڪ واهڻ Vehicle آهي، جنهن جي مدد سان انسان پنهنجي اندر جا احوال ظاهر ڪري ٿو؛ هڪڙي

گالهاڊو، ۽ ٻين سمجهيو، ته ٻوليءَ جو مدعا (طلبه) پورو ٿيو. اها آهي ٻوليءَ جي معنيٰ ۽ مراد. سنڌي وٻاڪرن جو آئيندو

۳۳. سڀني ملڪن ۾ ماڻهو ٻولي گالهاڻن ٿا، ۽ پوءِ عالمن، انهيءَ تان صحيح ٻولي گالهاڻن ۽ لکڻ لاءِ ڪي قاعدا ۽ قانون ٺاهين ٿا. اهڙيءَ ريت سڀ وٻاڪرن يا گرامر ٻولين تان ٺهيا آهن، ۽ ڪابه ٻولي گرامر تان ڪانه ٺهي آهي. گرامر جا قاعدا عام محاورن تي ٻڌل آهن، جيڪو محاورو اڄ صحيح هوندو، سو سڀائي نه به هوندو، جو چالو ٻولي سدائين پيشي ڦري. انهيءَ سبب ڪنهن به ٻوليءَ جي گرامر کي بقاءَ ڪونهي. سڀ فنا!

”نه آهي بڪسيان مڊا هي زمانو،
 ڪهڙيءَ ۾ ڪڇ آءِ، ڪهڙيءَ ۾ ڪڇ آهي“
 (ڦلڇ)

اسمن جون پڇاڙيون

۳۳۱- سنڌي ٻوليءَ جي پهرين مکيه خاصيت ٻيا خاص ڳالهه هيءَ آهي ته ”سنڌيءَ جي ڪهڙي به لفظ جو پهريون توڙي ٻيون اکر ’ساکن‘ ڪونهي“؛ سنڌيءَ ۾ سڀڪنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ يا ته ڪو حرف علت يا ته ڪا اعراب آهي ئي آهي*، اهو نمونو ڪشميري ۽ اڙيا يعني اوڙيسا جي ٻولين کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ٻوليءَ ۾ نه ڪونهي، پر خود سنسڪرت ۾ به ڪونهي!

جنس سڃاڻڻ جي سهولت

۳۳۲- سنڌيءَ ۾ جيڪي به ڌاريا لفظ عام ٿي ويا آهن ۽ پڇاڙي وارو اکر ڄاڻڪن اٿن، تن ۾ به سندن جنس پتاندڻ هڪ ئي ٻي اعراب ڪڍڻون ٿا، ائين چئ ته سنڌي ٻولي

*“By this vocalic termination the Sindhi has preserved a flexibility, and at the same time sonorousness, of which the other modern vernaculars are completely destitute.”

Dr. Trumpp: Sindhi Grammar, p. 31.

انهن کي اهو ٺو هئي، پنهنجو ڪري چڙي ٿي، جنهن ڪري انهن جي جنس سڃاڻڻ نهايت سولي ٿئي ٿي.*

عدد سڃاڻڻ جي سهولت

۳۳۲- سنڌيءَ ۾ ”مڙ“ (”۱“ پڇاڙي) جمع ”هٿ“ (”۲“ پڇاڙي) - ائين عدد جي جهت سنڌ ٻوي ٿي. هندستانيءَ ۾ گهڻن لفظن جي پڇاڙيءَ وارا اکر ساکن آهن، تنهنڪري ”هٿ“ وغيره لفظ، واحد توڙي جمع ۾ ساڳيا آهن.

(الف) سنڌيءَ ۾ ڪهڙي به ڌاري لفظ جنهن وقت سنڌيءَ جي مذڪر يا مؤنث پڇاڙي ورتي، تنهن وقت جن ٽن سنڌي لفظ ٿي چڪو، ان جو جمع پوءِ سنڌي نموني جوڙبو - جهڙوڪ: ”ڪورٽ“ جمع ”ڪورٽون“ (Courts)، ”حرف“ جو جمع عربيءَ ۾ ”حروف“، ۾ سنڌيءَ ۾ چئبو ”حرف“، ”حرف“ پڻي ڪيڻ“ بدران ”حروف پڻي ڪيڻ“ چئبو ته اهو اصطلاح ئي غلط ليکبو (ب) ”تاريخ“ معنيٰ ”ڏيٽ“ Date، ۽ ٻي معنيٰ ”احوال“

يا ”بيان“ History، ان جو جمع ”تاريخون“، عربيءَ ۾ ان جو جمع ”تواريخ“، ۾ ڪي لکن ”هندستان جي تاريخ“

* ”In as much as the Sindhi requires a vocalic termination for every noun, the distinction of the gender is not so perplexing as in the other dialects, which offer great difficulties in this point to students”

Dr. Trumpp: Sindhi Grammar, p 32.

يا ”انگلنڊ جي نواريخ“ ۱. ڪتاب ۾ احوال رکيو هندستان يا انگلنڊ جو، ته واحد لفظ ”تاريخ“ ڪم آڻڻ گهرجي.

لفظن جي وزن جو خيال

۳۳۴- مذڪر ”چوڪرو“ مونث ”چوڪري“، پر مذڪر ”چوڪرو“ مونث ”چوڪر“ هتي ”چوڪرو“ (”او“ ٻڌڻي) جو اچار گهڻائي ”چوڪرو“ (”ا“ ٻڌڻي) ڪيو اٿئون، ته مونث لفظ ”چوڪري“ (”اي“ ٻڌڻي) جو اچار به گهڻائي ”چوڪر“ (”ا“ ٻڌڻي) ڪيو اٿئون. ساڳيءَ ريت ”چوڪرو“ جمع ”چوڪرا“، ”چوڪرو“ جمع ”چوڪر“ انهي ريت، جمع جوڙڻ مهل به جمع واري ”ا“ ٻڌڻيءَ کي گهڻائي ”آ“ ڪريون ٿا. ائين چئڻ نه لفظ جو وزن ٻورو ڪري بيهارجي ٿو. رڳو شعر ۾ وزن جو خيال ڪيو آهي. پر هن ريت، مونث ۽ جمع جوڙڻ مهل وزن جو خيال رکيو سنڌي ٻولي ڪري ٿي.

حالتن ۽ صفتن واريون ٻڌڻيون

۳۳۵- اسمن جي حالتن وارين ٻڌڻين ۽ صفتن جي پيٽ جي درجن وارين ٻڌڻين جا نشان رڳو سنڌيءَ ۾ ٻوليءَ سانڍيا آهن (صفحو ۳۱۰ ۽ ۳۱۵).

”مجهول“ لفظن جوڙڻ جي سهوليت

۳۳۶- ”مان ماريان ٿو“ - معروف صورت.

”مان مارجان ٿو“ - مجهول صورت.

هن ريت وڳو ”ج“ (جسڪرت ”ج“) گڏڻ سان، معروف صورت واري فعل کي مجهول صورت وارو ڪري سگهجي ٿو. اها سهولت هندستانيءَ ۾ ڪانهي، تنهنڪري ”مارڻان ٿو“ يڏيان چون ”مين مارا جاتا هون“ يعني ”مان ساريو وڃان ٿو“ اهڙيءَ طرح، فعل کي مجهول صورت ۾ آڻڻ لاءِ ”جائنا“ (صدر-جائنا) اڪڙي، مرڪب فعل ٺاهين ٿا. هندستاني جملي جو انگريزيءَ ۾ اڪري ترجمو ڪيو ته چئبو:

I go being beaten i.e. I am beaten.

هيءَ ترجمو بچڙو پيو لڳي. اسان جو سنڌي جملو نهايت سهڻو ۽ سولو آهي. سرائڪيءَ ۾ به ”ج“ گڏين ٿا.

مستقبل

۳۳۷- سنڌيءَ ۾ چئون ”ڪندس“ ته هندستانيءَ ۾ چوڻ ”ڪرونگا“. هن جو اڪري ترجمو ڪيو ته ٿيندو. I am gone that I do (ڪرون) i.e. I shall do هن طرح مستقبل جو اڪري ترجمو ڪجي ٿو ته بچڙو پيو لڳي، جنهنڪري چئبو ته سنڌيءَ ۾ مستقبل سهڻيءَ طرح ڇڙي ٿو. شڪارپوري چون ”ڪندم“ (منهجو ۱۰).

”پڻو بالواسطه“

۳۳۸- سنڌيءَ ۾ شعدي فعل کي صورتون Voices وٺن ٿا. معروف، مجهول ۽ بالواسطه. سنڌيءَ ۾ پڻو بالواسطه به آهي، جو ٻين ٻولين ۾ ڪونهي.

ڪوھ ڪڍي معنيٰ ٿون ڪڍ- ڪوھ ڪٽاءُ. معنيٰ ٿون ٻڌي
 ڪان ڪٽاءُ. ڪوھ ڪٽاراءُ معنيٰ ٿون ٻڌي ڪنھن کي
 چئو ته اهو ٻڌي ڪنھن کان ڪوھ ڪٽارائي. سنڌي ٻوليءَ
 جي هيءَ ۽ هڪ وڏي خودي ليکجي.

ضميري پڇاڙيون

۳۳۹- ضميري پڇاڙيون رکيو سنڌيءَ، سرائڪي
 ۽ ڪشميريءَ ۾ آهن (صفحہ ۸۵). هنديءَ، گجراتيءَ
 ۽ ٻين قديمي آريه ٻولين اهي وڃائي ڇڏيون آهن جنهن
 ڪري چئبو ته اسان جي سنڌي ٻولي هڪ گندي پنڌ ڪڙو
 يا وچ وارو ڏاڪو آهي، جا هندستان جي ٻولين کي
 ايراني ٻولين سان گندي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ اهي پڇاڙيون سانڍيون آهن ته اها
 سندس هڪ وڏي خاصيت يا خاص ڪم آهي، ڪري ليکجي
 ٿي. *وري ڏسو ته اهي ڪم ڪيئن ٿا آڻيون، ”ماريائين“
 معنيٰ ”هن ماريو.“ پر ڪنھن کي؟ ”ماريائينم“ معنيٰ
 ”هن مون کي ماريو.“ هن ريت هڪڙي ئي فعل ۾
 ٻه پڇاڙيون گڏي فاعل توڙي مفعول جي معنيٰ ظاهر
 ڪري آهي. هيءَ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ وڏي خودي
 چئجي، جو هن طرح هڪ لفظ ڪم آڻڻ سان سڄي
 جملي جو مطلب ظاهر ڪري سگهجي ٿو. هنن پڇاڙين
 ۾ ٻيون به خوبيون آهن جهڙوڪ:

*"The use of these suffixes constitutes quite a peculiar feature of the Sindhi language and distinguishes it very advantageously from all the kindred idioms of India- which are destitute of pronominal suffixes."

Dr. Trumpp: Sindhi Grammar, p. 225.

- (۱) ڏنم = مون ڏنو۔ ”مون“ حالت فاعلي، پر سچ ۽ سچ
 ته حالت سببي، (Instrumental Case)
 (۲) مون رپيا ڏنس = مون هن کي ڏنل۔ ”هن“ حالت
 امدادي (Dative Case)
 (۳) ويٺو هوندوسانء = ٽولاء ويٺو هوندس۔ ”ٽو“
 حالت اسدادي.
 (۴) گڏجي وڃينس = هن سان گڏجي وڃ۔ ”هن“
 حالت سببي.
 (۵) مائٽ آهيانء = تنهنجو مائٽ آهيان۔ ”تنهن“
 حالت اضافت.
 (۶) رپيا وٺي اچجانس = هن کان وٺي اچ۔ ”هن“
 حالت جري.
 (۷) ڇوڙ پڇيو ٿو = توهان کان ٿو پڇي۔ ”توهان“
 حالت جري.
 (۷) دٻر لائي اٿس، تون وڃينس؛
وڃينس = هن ڏي وڃ۔ ”هن“ حالت مڪاني.
ڏيو ٿو وسائي، تيل وڃينس؛
وڃينس = هن ۾ وڃه۔ ”هن“ حالت مڪاني.
ڇو ٿو ٻائي وڃينم = مون تي وڃهين۔ ”مون“
 حالت مڪاني.
 (۸) پٽ = اي منهنجا پٽ! حالت ندا (Vocative).

هن ريت انهن پڇاڙين مان جدا جدا قسم جي حرف جر جي معنيٰ بالمرادو پيئي نڪري، جنهنڪري اسمن ۽ ضميرن جي اٺن ئي حالتن جي معنيٰ پائڻ، اڏو ظاهر ٿئي ٿي. سنڌيءَ وانگر ڪشميري ۽ مراٺڪي ڪهڻون خوبيون ٿيون ڏيکارين، ڇاڪاڻ ته رڳو سنڌي ٻولي آهي جنهن ۾ فارسيءَ ۽ پشتو وانگر اسم، حرف جر ۽ فعل سان اهي پڇاڙيون، ڪڏيون آهن.

اڪرتڪ يا فعل بيفاعل

۳۳۰۔ آکاڻا آريالوڪ، مٽيه ديش ۾ هماليه جبل جي عدن نائين پٽ والاري ويٺا هئا (ص ۲۵)، ته ثبت ۽ برما جي رهاڪن سان لڙهه وڃڻ ۾ آيا ۽ انهن وانگر، مجهول صورتن وارا جملا جوڙڻ لڳا (”لنگسٽڪ سروي“ جلد ۱). پانچجي ٿو ته ”اڪرتڪ“ فعل انهيءَ زماني جو يادگار آهي۔ جو هن وقت سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ڪنهن به يورپي توڙي ڏيهي ٻوليءَ ۾ ڪونهي، جو جملي جوڙڻ لاءِ فاعل ضرور ڪٿي.

”رستي تي هليو آهي، باغ ۾ گهميو آهي“، ”ڊوڙجي ٿو، ته پڪڙ ٿئي ٿو“۔ ههڙن جملن ۾ رڳو ڪا عام حقيقت ڄاڻائجي ٿي ۽ ڪنهن خاص ماڻهوءَ يا شئي جي ڳالهه نٿي ڪجي، تنهنڪري ههڙن جملن کي فاعل ٿيندوئي ڪونهي. انهيءَ سبب اهڙن جملن جو صحيح ترجمو ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڪري ڪين سگهيو.

عربي لفظن جي بناوت

۳۴۱- عربي ٻوليءَ جو هڪ - هڪ لفظ وزن تي

بيٺل آهي تنهنڪري لفظن جوڙڻ، ٽوري لفظن جي بنياد ٻولي لهن ۾ گهڻي سهولت ٿئي ٿي.

۳۴۲- عربي لفظن جو ڌاتو يا بنياد اڪثر ٽن حرفن وارو ٿئي ٿو جن مان ”فعل“ (ف، ع، ل) لفظ مڪيه آهي. اهو لفظ خود وزن آهي ۽ ان ۾ ٻين ڪن زائد اکرن کڏڻ سان ٻيا وزن ٺهن ٿا، جهڙوڪ: ”فعل“ لفظ مان ”فاعل“ ۽ ”مفعول“ لفظ ٺهيا آهن. اهي لفظ ٻه وزن آهن، ۽ انهن تي جيڪي لفظ جڙيل آهن تن جا مثال هي آهن.

فعل فاعل مفعول (سه حرفي بنياد ”فعل“)

عشق عاشق معشوق (” ” ” ” ” عشق)

قتل قاتل مقتول (” ” ” ” ” قتل)

حسد حاسد محسود (” ” ” ” ” حسد)

۳۴۳- ”فعل“ لفظ ۾ زائد اکر کڏي ٻيا ٻه ڪي

وزن ٺاهيا اٿن، ۽ انهن تي جيڪي لفظ ٺهيل آهن تن جا ٿورا مثال هر هڪ وزن جي سامهون ڏجن ٿا:

أشعل: أشرف، أكبر، أعظم.

سڌ حرفي بنياد جي اڳيان ”آ“ گڏڻ سان هن وزن جا لفظ ٺهن ٿا، ۽ اهي صفت تفضيل يا صفت مبالغه جي معنيٰ ظاهر ڪن ٿا، جهڙوڪ: ”اشرف“ معنيٰ ٻين کان يا سڀني کان شرف يا مان ۾ وڌيڪ.

أفعال: فعل جو جمع افعال، خبر- اخبار ۽ سبب- اسباب. سڌ حرفي بنياد جي پهرئين اکر جي اڳيان الف، ۽ ٻيون اکرن جي وچ ۾ به الف گڏڻ سان هن وزن جا لفظ ٺهن ٿا- انهيءَ وزن تي جمع لفظ ٺهيل آهن.

مفعول: مڪتب، مشرق ۽ مغرب.

فعليل: ڪري، رحيم، حسين ۽ دليل.

(وزنن جي وڌيڪن قسمن لاءِ ڏسو عربي ۽ فارسي گرامر.)

۳۴۴- سڌ حرفي بنياد وڌائڻ لاءِ جيڪي زائد اکر گڏجن ٿا، سي جملي ست آهن:

ا- ت- س- م- ن- و- ي (بتسمنوا)

: مثال لاءِ ”ناظر“، ”منظور“ ۽ ”منتظر“ لفظ وٺو.

هين مان زائد اکر ڪڍي ڇڏبا ته سڌ حرفي بنياد ملندو ”نظر“.

(الف) ”سجدو“، ”سجادو“ ۽ ”مسجد“ لفظن مان

زائد اکر ڪڍي ڇڏبا ته سڌ حرفي بنياد ملندو ”سجد“.

معنيٰ سجدو ڪيو- اهڙي ريت سڌ حرفي بنياد، سڌائين

زمان ماضي مطلق ۽ ضمير واحد غائب جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

سنسڪرت لفظن جي بناوت

۳۴۵- سنسڪرت لفظن جي بناوت عربيءَ کان ٻنهي

عاجدي آهي. سنسڪرت ۾ رڳو هڪڙو ۽ اکر به ڌاتو

ٿي سگهي ٿو،

جهڙوڪ: ”ا“ معنيٰ وڃي، ”جي“ معنيٰ دستقل يا کٽڻ. سنسڪرت ۾ سڀ لفظ ڌاتن مان ٺهن ٿا.

۳۴۶۔ سنسڪرت جي هر هڪ اسم جا ٽي ڀاڱا آهن، جهڙوڪ: سنسڪرت لفظ ”نرس-نرم“ جنهن جو اچار سنڌيءَ ۾ آهي ”نر“ معنيٰ مذڪر يا مرد (مونث ”مادي“). هن ۾ ”نر“ آهي ڌاتو ان جي پٺيان ”ا“ پرنڇ يا پڇاڙي Suffix گذري ته اهو ٺهيو ”انگ“ Stem ۽ انهيءَ سان ”س“ پڇاڙي Termination گذري ته لفظ ٺهندو ”نرس“ ۽ پر عام طرح ”س“ مٽجي ”م“ ٿئي ٿو تنهنڪري سنسڪرت ۾ چون ”نرم“ معنيٰ مرد. انهيءَ ريت لفظ ٺهي ٺڪي تيار ٿئي ٿو. ان جي پٺيان جدا جدا حالتن واريون پڇاڙيون گڏيون، ته ان جو ڦيرو آسانيءَ سان ٿي سگهندو.

۳۴۷۔ سنسڪرت ۾ ”ا“ انگ (Stem) وازن اسمن سان، ”ني“، ”ر“، ”ل“، ”و“ يا ”م“، ”ڪ“، ”آن“ وغيره پڇاڙيون کڏي اسم ۽ صفت ٺاهين ٿا، جن مان ”ي“ اڪثر مونث لفظن ۾ ڪم اچي ٿي.

و: سندر- سمنڊ، چنڊر- چنڊ، ديوز- ڏير (سڙس جو ڀاڱو)، چڪر- چڪرو يا ڦٽو.

ل: ڪمل- ڪنول (گل)، ڪنڊل- سٽل، ڪوڪل- ڪوئل،

صفتي لفظ چنڇل ۽ شيتل- سٽل، يعني ٺڌو.

و: پارشو- پاسو، پورو (puroa)- پورب (اڀرندو).

م: ڏوم- دونھون، ۽ گرام- ڪار (ڪانءُ = ڪوٽ).

ڪ: سڙڪ (سڙڪ = رستو)، ۽ ڪڙڪ. سنسڪرت ۾ ئي ان جو اچار آڪ، اڪ، آڪ ٿئي ٿو، سنڌيءَ ۾ ان جا اچار آڪ، ڪو، آڪ، آڪو وغيره آهن، جهڙوڪ: پينڪ، ڪڙڪ، ڦالڪ، چيڙاڪ، پياڪ، آڊڪو، ڦٽاڪو، ٻهاڪو، پروڪو، هيلوڪو وغيره. ڪيترن لفظن ۾ ”آڪ“ جو اچار ڦري ”او“ ٿيو آهي، جهڙوڪ: اڍو، چيرو ۽ ٿوڍو (ٿي ڏيندڙ).

ڪار: چمتڪار. سنڌيءَ ۾ به وٺڪار، جهٺڪار، پٺڪار. ان: سوامن (سوامي- سوامين- سائين- ساء)، هستن، هاڻي ڏنن ڏني = ڏن وارو). ان: هن بچاڙيءَ مان سنڌيءَ ۾ مصدر ٺهن ٿا، ٺهنڪري هن جو ذڪر ڌار ڪبو.

۲۴۸- عربی ۽ فارسی وانگر سنسڪرت ۾ ڪي اڳاڙيون (Prefixes) آهن (صفحہ ۲۵۳) جي ٽيچ سنسڪرت لفظن يا سنسڪرت مان ٺهيل سنڌي لفظن سان ڳنڍڻو ڪتبو ٻيون آهن، جهڙوڪ: ٻوڙ: پرڪاش، ٻرڻو (ڌڻي).

آپ: ٻيٽ، آٻيٽ، سمنڊ، آهسمنڊ.

آو: ڪڻ، اوگڻ، ٽڙ، اوٽڙ.

س: (ضد ”ڪ“)، لڇڻ، سلڇڻ، ڪلڇڻ.

س: (ضد ”آ“، ”ن“ يا ”ڪ“). سدورو، آدورو، ٺڌرو، سڌا نورو، ڪڏا نورو معنيٰ بچي سڀا وارو.

ڪن اڳيائين جا اچار بگڙيل آهن، جهڙوڪ سنسڪرت
 ”دشڪال“ ۽ ”دربل“ بدران چئون ”ڏڪار“ ۽ ”ڏهل
 ڏهرو“. ائين ”دش“ ۽ ”در“ بدران فقط ”ڏ“ چئون ٿا.
 سنسڪرت ”آسڪنت = آڪنت“ (”آت“ - ”اد“
 بدران ”آ“).

سنسڪرت ڏاتو ”لپ“ معنيٰ ٻولڻ يا چوڻ؛ ان
 جي پٺيان ”آن“ پڇاڙي گڏي چئون ”لپن“، جنهن جو
 اچار سنڌيءَ ۾ ”لئن“ (لات، لنون). ”لپن“ مان ”سم“
 ۽ ”اپ“ گڏي چئون ”سملپن“ ۽ اٻان، جن جا اچار
 سنڌيءَ بگڙجي ٿيا (سلپن) سل معنيٰ سڄي ڪرڻ ۽ (آپان) ”آپن“ معنيٰ
 سڄي نه ڪرڻ. قديم سنڌيءَ ۾ ”آپان“ به چوندا هئا؛
 ”آپل! ڪريان ڪيئن! منهنجو نينهن آيلو نه رهي.“ (شاعري)
 ”آپليو“ معنيٰ لڪل يا ڪجهو، ”آپلن“ معنيٰ لڪائڻ.

سنڌي لفظن جو ڏاتو

۳۳۹- سنسڪرت ۾ ”ڪٽ“ معنيٰ چوڻ يا تخمينو
 ڪرڻ ان جي پٺيان موٽ پڇاڙي ”آ“ گڏڻ سان
 ”ڪٽا“ (ڪٽا ڪيرتن) ۽ ”آن“ گڏڻ سان ”ڪٽن“
 لفظ ٺهيا آهن.

”ڪري ڪير ڪٽن، آڳي جي امرار جو؟“
 سنسڪرت جو اهو اسم سنڌيءَ ۾ اسم مصدر (ڪٽڻ)
 آهي. ساڳيءَ ريت سنسڪرت ڏاتو ”هوج“ مان ”هوجا“
 (هوجا) ۽ ”هوجن“ لفظ ٺهيا آهن. سنڌيءَ ۾ سڀا مصدر
 ”آن“ يا ”لن“ (سنسڪرت ”آن“) پڇاڙي وٺڻ ٿا ۽
 معنيٰ مڃڻ، پڇاڙي ۾ پيش معنيٰ ”آ“ آهي.

سنڌيءَ ۾ ٺيڪنهن اسر واحد جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ يا ”ا“ (سنسڪرت ”آ“) آهي. اها پڇاڙي ڪڍي ڇڏبي ته باقي بچندو ڏانو. سنسڪرت ڏانو ”ڪٽ“ جو اچار پراڪرت ۾ ”ڪھ“ آهي، جنهن مان سنڌي لفظ ”ڪھڻ (چوڻ)، ”ڪھڻي“ (چوڻي)، ۽ ”ڪھائي“ (آکاڻي) ٺهيا آهن. هاڻ انهن لفظن جو ڏانو ”ڪھ“ ليکبو، پوءِ فڪر نه آهي جيڪڏهن اصل سنسڪرت ڏانو ”ڪٽ“ آهي. سنڌيءَ جا ڪهڻو ڪري سڀ لفظ اسر توڙي فعل، سنسڪرت ۽ پراڪرت ڏانن مان ٺهيل آهن. انهن ڏانن جي پٺيان اسر ذات، صفت وغيره جوڙڻ لاءِ جيڪي پڇاڙيون گڏيون ٿا، سي سڀ سنسڪرت بنياد جون آهن.

(Principles of Sindhi Etymology)

اصولن جو بنياد

”قادر پنهنجي قدرت نين قائم آه قديم.“ (شاه)
۳۵۰۔ قادر جي قدرت آڀار! جيئن سچ، چنڊ تارا
وغيره سڀ حڪم جي ڏوريءَ ۾ ٻڌل آهن ۽ ڪن
نبراهيل قاعدن پٽاندر ڪم ڪن ٿا، تيئن ٻوليون به قدرت
جي ڪن قاعدن کي سڃڻو سلام ڪن ٿيون!

۳۵۱۔ ٻولين جي تبديل جا قاعدا ڪن اصولن تي
ٻڌل آهن. انهن اصولن جو بنياد انساني سپاءَ ۾ سمائل
آهي. انسان پنهنجي ذاتي سپاءَ ڪري ڪشالي جو نتيجو
ڪري ٿو (صفحو ۴ ۽ ۲۸۳). انهيءَ مکيه اصول يا
قوت مان ڪهڙي شاخون ڦٽن ٿيون. مثال لاءِ ننڍين
ٽوڙي وڏن جا چار ڄاچيو.

(الف) ڪنهن ننڍڙي ٻار کي چئبو ته چئو ”چمي“
ته چوندو ته ”سمي“ يا ”پمي“۔ ڇو ٿو ائين چوي؟
”چ“ جي آچار لاءِ، چپ جي وچ وارو ڀاڱو اڌاري
تارون ڏانهن ڪڙو پوي ٿو، ۽ ساڳئي وقت چپ جي
ٻاڙ جو زور به لڳائڻو پوي ٿو؛ اڪر هڪڙو ۽ چپ کي
تڪليف پئي ٿي، سابه ساڳئي وقت! ويچاري معصوم کان ايترو
ڪٽي ٿو پڇي، تنهنڪري ”چ“ بدران ”م“ چوي ٿو، جنهن جو

اچارڻ ۽ ڇڻ جي چورڻ سان آسانيءَ سان ڪري سگهجي ٿو؛ ٻار ٿورو وڏو هوندو ته ”پ“ به چونڌو، جو آهوبه ڇڻ جي اچار وارو اکر آهي. سڀني قومن جي ٻارن کي اول ڇڻ جي اچار وارا اکر چوڻ سولا لڳن ٿا. سنڌي ٻار ڇڻ ”بابا“ ۽ انگريزي ٻار Pa Pa ۽ ma-ma چون ٿا، جن ۾ ”ب“، ”م“ ۽ ”پ“ ڇڻ جي اچار وارا اکر آهن. هن مان هيءُ اصول ظاهر ٿيو ته اکرن ۾ تبديل يا متبدي ٿئي ٿي.

(ب) ننڍڙو ٻار ”ڪينو“ بدران ”انو“ چوي ٿو. ساڳيا واڳيا به سنسڪرت لفظن ڪنڪار، سورڻڪار، چرمڪار ۽ لوھڪار بدران ڪنڪار، سونار، چمار ۽ لوهار چوڻ لڳا، ائين لفظن مان اکر حذف ٿين ٿا يا نڪري وڃن ٿا. هيءُ ٿيو ٻيون اصول (صفحہ ۲۸۳-۲۸۴).

(ب) ساڳين واڳين ”لوهار“ جو اچار ڪهڻائي ڪيو ”لھار-لھر“ ته لفظ ٿي ننڍڙو ٿي پيو. عربي ۽ فارسي لفظن مان به اهو ليکيو ٿيو آهي، جهڙوڪ: حجام-حجر ۽ ستمگار-ستمگر. ائين اچارڻ ۾ سوس ٿئي ٿي. هيءُ ٽيون اصول.

اهڙيءَ ريت وڏي وخت ۾ پوڻ بدران ايترو ڇاڻائجي ٿو ته اصول گهڻي ئي آهن، جن مان ڪن مکيه اصولن جو ذڪر ڌار ڌار ڪيو. هتي اول حرفن جي پڌن تي زور ڏيڻ جي ترتيب جو ذڪر ڪجي ٿو، جو ان جي ڪري به لفظن جا حرف علت ننڍا وڏا ٿي پون ٿا.

پڌن تي زور ڏيڻ جا قاعدا (Laws of Accutation)

۳۵۲- سنسڪرت جي ”ا“ پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ ”ڪٽي“ ”او“ نه ڪٽي ”ا“ پڇاڙيءَ وٺي پينا آهن (صفحو ۳۰۷). هن ڪالهه سمجھائڻ لاءِ ٿورا مثال ڏجن ٿا.

پڇاڙيءَ جي پڌ تي زور وارا لفظ (Oxytones)

سنسڪرت	پراڪرت	هندستاني	سنڌي
گهوڙڪو	گهوڙڻو	گهوڙا	گهوڙو Horse
چترڪ	چتڻو	چيتا	چيپٽو Leopard
ڪمٽڪ	ڪيڊڻو	ڪيڙا	ڪيڙو Worm
دبپڪ	دوا	ديوا	ڏيو Lamp
ڪياڪ	ڪلا	ڪريلا	ڪيلوڪيا Nail

مٿين سڀني سنسڪرت لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ ”ا“ جو اچار آهي. انهن سڀني لفظ جي پڇاڙيءَ واري پڌ تي زور (accent) ڏجي ٿو، ته سڄي لفظ جي اچار جو بار انهيءَ پڇاڙيءَ واري پڌ تي وڃي پوي ٿو. انهيءَ بار جي زور وڃان، سنسڪرت لفظ جي پڇاڙيءَ وارو ”ڪ“ ٽڙجي وڃي ٿو ۽ پر انهيءَ ڪوٽ جي مڃرائيءَ لاءِ ”ا“ جو اچار وڌي ڊگهو حرف علت ”او“ ٿئي ٿو، ۽ هندستانيءَ ۾ مراهٽيءَ ۾ ”ا“ ٿئي ٿو- پر اسين پراڪرت وارو نمونو هلائيندا اچون.

+ شڪارپوري به ائين ٻوڙين پڌ تي زور ڏين ٿا، ته اچار ڊگهو ٿيو پوي (صفحو ۹۹ ۽ ۱۰۰).

(الف) مٿين لفظن مان سنسڪرت ”دڀڪ“ ۽ ”ڪڀاڪ“ لفظن جي منڍ ۾ ڊگهو اچار ”اي“ آهي، پر سنڌيءَ ۾ ”ڏڍو“ ۽ ”ڪڀاو“ لفظن جي منڍ ۾ گهٽجي ”ا“ ٿيو آهي. مراهتيءَ ۾ سنسڪرت جي منڍ واري ڊگهي اچار کي ائين سدائين گهٽائي ڏنو ڪن ٿا، باقي سنڌي ٻولي، پنهنجن جهونين ماءُ پيءُ پٽن جي ۽ سرائڪي وائڳر سڀڪنهن حالت ۾ ائين نٿي ڪري، جهڙوڪ: گهوٽڪ-گهوڙو ۽ ڪيٽڪ-ڪيڙو جي منڍ وارو ڊگهو اچار قائم بيٺو آهي.

(ب) ٻوئين پڌ کان اڳئين تي زور (Barytones)

سنسڪرت	پراڪرت	هندستاني	سنڌي
ڪرڻ	ڪڙو	ڪان	ڪڙن Ear
ڪاشت	ڪاٺ	ڪاٺ	ڪاٺ Wood
ڪروش	ڪوس	ڪوس	ڪوه 2 Miles
تان	تاني	تان	نان Tune
دنت	دنت	دانت	ڏند Tooth

مٿين سڀني سنسڪرت لفظن جي ٻڌڻيءَ ۾ ”ا“ آهي، جو پراڪرت ۾ وڌي ”او“ ۽ اپرنش ۾ گهٽجي ”ا“ ٿيو. سنڌيءَ ۾ سڀڪنهن مصدر جي پٺيان به ”ا“ جو اچار آهي. انهن ۾ ٻوئين پڌ کان اڳئين تي زور آهي. انهيءَ ريت آچار ڪرڻ جو هڪ ٻيون نٿو ڏسو:

(ب) مٿين لفظن مان سنسڪرت لفظ ”ڪرڻ“ ۾ ”ن“ تي زور (accent) ڪونهي، پر اڳئين پڌ ”ڪر“ تي آهي، تنهنڪري هندستانيءَ ۾ ان جو اچار وڌائي ڊگهو ڪري،

”ڪان“ چون ٿا، جنهن ۾ ٻڍيون ”ن“ ساڪن آهي، يعني ٻڄڙيءَ واري اعراب ٿڌجي نڪري ويئي اٿس. سنسڪرت لفظ ”گڻ“ جو اچار آهي ”گُون“ goon — ائين اچار ڊگهو ڪن ٿا. نه لفظ جي ٻوئين اعراب ٿڌجي وڃي ٿي — اهوئي سبب آهي، جنهنڪري هندستاني، گجراتي وغيره لفظن جو ٻڍيون اکر ساڪن آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جي سڀڪنهن لفظ جي ٻڄڙيءَ ۾ ڪا به ڪا اعراب آهي ٿي آهي.

حرف علت جي تبديل (Permutation)

۳۵۳ — سنڌيءَ ۾ ڪيترن لفظن ۾ ”آ“ بدران ”ا“ چئون ٿا (صفحہ ۹۷). انهيءَ تبديل جي تاريخ آڳاٽي آهي — جهڙوڪ: سنسڪرت ”آگني“ ۽ ”آتر“ بدران آتش ۽ اگنس Ignis ۽ آتر Inter.

(الف) پراڪرت ۾ قاعدو آهي ته ڪنهن دٻي يا ٻئي حرف صحيح جي اڳيان ڪو ڊگهي وارو حرف علت هجي ته ان کي گهٽائي ننڍو ڪجي — انهي سبب سنسڪرت ”آشچر“ ”رَوڪش“ ۽ ”سوٽر“ بدران چئون ”اچرج“ ”رَوڪو“ ۽ ”سوٽ“. جيڪڏهن گڏيل حرفن جي اڳيان ”ا“ هجي، ته ان کي پاڻ وڌائي ڊگهو ڪجي — انهيءَ سبب سنسڪرت ”پستڪ“ ”ڪشٿه“ ۽ ”مڪت“ بدران چئون ”پوٽي“ ”ڪوڙهيو“ ۽ ”موڪل“ (موڪ+ل).

(ب) ڪن حالتن ۾ ڄاڻي هجي ننڍي حرف علت کي وڌائي ڊگهو ڪيو آهي ته ساڳئي لفظ مان ٻيون لاءِ جوڙي

سگهجي. جهڙوڪ: ٺڪر. ٻاڪرو. سهرو. ساهرو، ۴
جبل. تابلو، ٻڙ. ٻارڻ، ترڻ. تارڻ، ڦرڻ. ڦيرڻ، ڇيڙڻ.
ڇيڙڻ، ڇيڙڻ. جوڙڻ ۽ مڙڻ. موڙڻ،
(پ) ٻيءَ طرح به اهي لڇڪتا ڪر آهن: ڪٿي رهڻ
وانگر چڪجي ڊکها ٿيو پون، ته ڪٿي سسي ٿنڀڙا
ٿيو پون، جهڙوڪ:

سنسڪرت سنڌي سنسڪرت سنڌي تبديل
شرڌا سنڌ سنڌا نونهن ”ا“ مٽجي ”آ“
ڄاڻا جوڙ ڪڏهن ”آ“ مٽجي ”آ“
پتا پيءُ ماما ماءُ ”ا“ مٽجي ”آ“
سنڌيا سنجها مانجهي دولا ڏولي ”آ“ مٽجي ”اي“
ڪور ڪورو پورو پوتر پوٽو ”آءُ“ ڦري ”او“
شلوڪ چوڪرو اوڪس آڪھ ”آ“ ۽ ”او“ پاڻ
۾ مٽجن ٿا.
ائين سنسڪرت لفظ ڦري نچ سنڌي ٿي پيا آهن
(صنحو ۲۰۵).

حرف صحيح جي تبديل

۳۰۴- ممڪن آهي ته ڪو ماڻهو هڪڙو اکر چونڊو،
ته ٻيون ٻيءَ طرح سمجهندو. ائين اکرن جي تبديل يا
مٽ ٿي ٿئي ٿي. گهڻو ڪري ساڳئي ورگ يا ڪلاس
جا اکر پاڻ ۾ مٽيا آهن، جهڙوڪ: شڪتي- سگهتي،
ششي- گکي، چچي، آفلا آغا آگل، قميص- خميس، پنج-
انچ، ڪڪڙ- ڪڪڙ، ڪٽپ- ڪٽم، ڪٽي- ڪٽي،

ادنيہ وار۔ ارتوار، بدھڳ (پير)، مسجد، مسجد، مسیت، ارادو، ايرازو (ڌڻيءَ جو ارادو، رب جي رضا، قسمت)؛ ڪي ”خدمت“ بدران غلط طرح چون ”خدمت“؛ لنگر، ننگر (ناناري)؛ وار وار۔ باز بار، جل۔ جر (ٻاڻي)۔

إدغام (Epenthesis)

۳۵۵۔ ”ڪسرت آهي قرب ۾، إدغام ۾ اعراب۔“ (شاه)
إدغام اهو آهي، جنهن ۾ ڪنهن ساڳئي لفظ جون ٻه اعرابون پاڻ ۾ ملي، هڪ ڪو علحدو اچار پيدا ڪن (صفحہ ۱۳۱ ۽ ۲۹۹)۔ شاه صاحب به چوي ٿو ته جيئن اعرابون پاڻ ۾ ملي ٿيون وڃن، تيئن الله جو عاشق به پنهنجي انفرادي هستي ڇڏي، سڄي سائينءَ سان ملي هڪ ٿي وڃي. ٿو اُهو ڏسو ته ٻوليءَ جي قاعدن مان وحدت جو سبق ڪيئن سوچي ڪڍيو اٿس!

أچارن ۾ سوس (Contraction)

۳۵۶۔ سنسڪرت ”نيتر“ ۽ ”پریتی“ بدران چئون ”نرت“ ۽ ”پرت“ (پریت). سنسڪرت ”لون“ Lavand ۽ ”شيبا“ بدران چئون ”لون“ Salt ۽ ”سيجا۔ سيج“۔ ”آو“ ava ۽ ”آيه“ aya کي دهر ا علت جهڙو سمجهي، إدغام جي نموني هڪ ڪو ڊگهو حرف علت ڪيو اٿئون. ساڳئي لفظ ۾ ٻه اعرابون هڪٻئي جي پٺيان اچي ڄڻ ته ڪو ٻڙ ڪري ٿيون بيٺن. ۽ اچار ڪرڻ ۾ تڪليف ٿئي ٿي، تنهنڪري انهن کي سڌي ڪرڻ جي ترتيب

Levelling process لاڙ ۾ اڃا اها اختيار ڪن ٿا، جو انهن ٻن اعرابن بدران وچان ٿي ٻيون يڪو ڊگهو اچار ڪن ٿا (مفحو ۱۳۵ ۽ ۲۹۹). ڊاڪٽر پنڊارڪز هن کي سنڌو آهي ”Law of dissimilation“.

اکرن کي نرم ڪرڻ (Softening)

۳۵۶۔ ”شڪارپور طرف هلياسين ”اين“ بدران چون ”هلياسين“ (اين جو ڊگهو اچار). اهو حرف علت کي نرم ڪرڻ جو نمونو آهي۔ سنسڪرت ”ڪهرشن“ (ڪسڻ۔ ڪهڻ) مان ”ڪهرسو“، هندي ”هرسا“، سنڌي ”آرسو۔ آربي“ يعني پٿر جي سنڌلي، جنهن تي چندن وغيره ڪهجي۔ هن ريت ”ڪه“ مان باقي ”ا“ جو اچار وڃي بچيو آهي۔
 ”وٺو مينهن وڌ ڦٽو، ڪيو ڌڻ ڪاهي.“ (شاه)
 ”وٺو“ بدران ”اٺو“ به چئون (مصدر۔ وسڻ).

سنسڪرت ”ڪرت“، پراڪرت ”ڪرو“، سنڌي ”ڪيو“ (Done)، سنسڪرت ”شوڪ۔ سوڪ۔ سو“ (مثل ماڻهوءَ لاه ڌڪ، ماتم)۔ ائين اکر سخت، اول نرم ٿي، پوءِ نڪريو وڃي.

اکرن جو حذف ٿيڻ (Elision)

۳۵۸۔ حذف (Apheresis): سنسڪرت ”آپي“، ”آٽ“ ۽ ”آرٿي“ بدران چئون ”آ۔ آ۔ آٽي“، ”آٽي۔ آٽي“ ۽ ”رڻ“، ”آپڻ۔ پڻ“، ”اٿو۔ ٿو“، ”اٿي۔ ٿي“، ”چيو اٿس۔ چيو اٿس“، ”ڪونهي“، ”ڪونهي“، ”امير۔ مير“، ”سوار۔ سوار“.

(الف) ڪنهن به لفظ جي منڍ وارو حرف مڃيڻ وٺڻ
پڇهڙي حذف ٿيڻ نه ڏيندا آهن: ”سنسڪرت“ ”سنڌ“ ”سمنڊ“
”شمشرو“ ۽ ”شمشان“ بدران چئون ”ٺڻ“ ”ٺڄ“ ”چئون“
۽ ”مسان“ يا مساڻو. هتي ”س“ ۽ ”ش“ پنهنجي پوئين
اڪر ۾ سمائجي ويا آهن (صفحو ۳۴۸).

۳۵۹- وچ حذف (Syncope): ”سنسڪرت“ ”ساگر“
”ڪوڪل“ ”سوچي“ ”راجا“ ”پتا“ ۽ ”ماتا“ بدران
چئون ”سائر“ ”ڪوئل“ ”سوچي-سئي“ ”راڻ“ ”پيءُ“
۽ ”ماءُ“ ائين وچ وارا اڪر نڪري وڃن ٿا، ڇاڪاڻ
تہ مٿن زور (accent) ڪونهي.

(الف) مرکب لفظن مان پوئين لفظ جو پهريون اڪر
اکثر حذف ٿيندو آهي. جو اهو وچ ۾ آيل ليکيون ٿا.
جهڙوڪ: ڪمپ ڪار-ڪنڀار، ۽ لوم ڪار-لهار، رام ڦل،
سيتا ڦل وغيره مان ”ڦ“ حذف ٿئي ٿي. صفحي ۱۷۱ ۾
”پڦي“ ”ماسي“ وغيره لفظ ڏسو تہ وچ وارا سڀ اڪر ڪرا
۳۶۰- پڇاڙي حذف (Apocope): ”جاء-جابجا“ ”بوءِ-
خوشبو“ ”رو-روڀرو“ (پويون حرف علت حذف).

(الف) ”ڏنڊ-ڏن“ ”رنڊ-رن“ ۽ ”روپ-روء“ (شڪل)،
”دوست-دوس“ ”حجت-حج“ ۽ ”پرکيشت-پرکس“
ائين پڇاڙي وارا ڪيترا اڪر نڪري ويا آهن. ”شيت ڪال“
-سيارو، مان پهرئين لفظ ”شيت“ جو پويون ”ت“ اڪر
به گمرا (صفحو ۱۷۱).

نڪ جو آچار گڏڻ (Nasalisation)

۳۶۱- سنسڪرت ”نسي“، ”نسي“ ۽ ”ڪسي“
 بدران چئون ”جنهن“، ”نهن“ ۽ ”ڪنهن“؛ سنسڪرت
 ”يدا“، ”ندا“ ۽ ”ڪدا“ بدران چئون ”جڏهن“، ”نڏهن“
 ۽ ”ڪڏهن“؛ ۽ ”سشنا“ بدران ”نُونهن“ يعني پٽ جي
 زال- ائين نڪ جا اچار گڏيون ٿا.

(الف) سنسڪرت ۾ قاعدو آهي ته هر حرف علت
 کڏ ڪر نه اٿجن، ۽ جتي اچن اتي انهن کي ملائي
 ڍڪو ڪجي (صفحہ ۳۹۵). سنسڪرت ”گو“، فارسي
 ”گاؤ“ ۽ سنڌيءَ ۾ ٿيڻ گهرجي ”گا“، هتي هر حرف
 علت ”ا“ ۽ ”آ“ آهن، انهن جي وچ ۾ نڪ جو اچار
 وجهي چئون ”گانء“ يا ”گنء“ - ائين حرف علت
 ڌار ٿيو وڃن. انهن نڪ جي اچارن گڏڻ جي عادت
 سڀيان، سنسڪرت وارن سنڌيءَ جي قاعدن کان چٽا
 پيا. آهيون انهيءَ هوندي به سنڌيءَ (Eoph ony) جا ڪي
 ڪي نشان آهن، جهڙوڪ: ”سيٺ + آون“ = ”سيلون-
 هتي“ ۽ ”آون“ جي ميلاپ سان ”يه“ جو اچار
 پائمرادو پيدا ٿئي ٿو (صفحہ ۳۹۶).

نڪ جو آچار ڪڍي ڇڏڻ (Disnasalisation)

۳۶۲- ڪن ٿورين حالتن ۾، لفظن مان نڪ جو
 اچار الڳ ڪڍي ڇڏيو اٿئون، جهڙوڪ: سنسڪرت
 ”مانس“ بدران چئون ”مانس“ (گوشت)؛ سنسڪرت
 ”ڪنٿري“ بدران ”کاڏي“ ۽ ”نمتر“ بدران ”نوٽو“
 (نينڊ) - ڊگهي اچار وارو حرف علت اچي ٿو، ته ”ن“
 نڪري وڃي ٿو.

اڪرن کي وسرگ ڪرڻ (Aspiration)

۲۶۳- "سسڪرت" "اڀڪ"، "اُشرو" (انسون)،
 "پرڪت"، "ڪڙوپ" ۽ جُور بدران چئون. "هڪ-
 هڪ"، "هڻچئون"، "پرڪهت"، "ڪوه"، ۽ "جهور" (نيلام پيو)
 "سڪان- سڪان"، "ڪفن- ڪفن"، "همت"، ۽
 "بيعت" بدران ڪي چن "همت" ۽ "ساءت" ۽
 فارسي لفظن "پروا" ۽ "دريا" بدران چئون "پرواه"،
 ۽ "درياه" يا "درياء".

اڪرن کي اوسرگ ڪرڻ (Deaspiration)

۲۶۴- "ڪتب" بدران چئون "ڪشپ"، ۽
 "وليداس" بدران "وليداس" - ائين ڪن ٿورن لفظن مان
 "هم" بڻجي اچار نڪري ويو آهي.

اڪرن کي مغز جي اچار وارو ڪرڻ

(Cerebralisation)

۳۶۵- هن جو ذڪر اڪيئي ڪهڻوئي ڪيو ويو
 آهي (صفحو ۳۶۲)،
 ٻن بدارن هڪ اچار (Haplology)

۳۶۶- "سسڪرت" "نڪ هرڪار" جو اچار پڪڙجي
 ٿيو، "نهرن" - هتي "هم" جاءِ پر اچار ڪڍ آيا آهن،
 جن مان هڪ ڪڍي باقي چئون "نهرن" - جنهن سان
 حجام نهن لاهين ٿا. ساڳي طرح "وشن ننگر" بدران
 گهڻا چون "وشنگر".

تقليد (Metathesis)

۳۶۷- سنسڪرت ”وڇڻ“ ”مڪڻ“ ”ووام“ ۽
 ”گرم“ بدران چئون ”چوڻ“ ”مئڪ“ ”وھانءُ“ ۽
 ”گهر“ ”آلھو-آلھو“ ”کڙڪي-کڙڪي“ ”پتھر-پرت“
 ”اماڇ-اڇام“ (مذذ يا نشان) ۽ ”جائزور-جناور“ ”اھڙي“
 وٽ ڪيترن لفظن ۾ تقليب ٿي آھي، يعني ڦري آلتاڻي پيا آهن.

گڏيل حرف صحيح بابت قاعدا

بالائي حرف اڳيان آڻڻ (Prothesis of Vowels)

۳۶۸- اسان سنڌي ماڻھن جو وات گڏيل حرف
 صحيح اچارڻ تي ھڙيل ڪونھي، تنھنڪري سنسڪرت
 ”سٿري“ Stri بدران چئون ”اسٿري“ ۽ انگريزي لفظ
 ”سڪول“ School بدران چئون ”اسڪول“؛ اھو
 اڳيان وڌل حرف علت (Prothetic Vowel)، اچارڻ
 ۾ سھولت ڪري ٿو. هيءُ دراوڙي نمونو آھي.

سور ڀڳتي (Anaptyxis or Intrusive Vowel)

۳۶۹- سنسڪرت ”شلاوڪ“ ۽ ”شلاگھا“ جي
 سنڌ وارو ”ش“ اکر ساکن آھي، پر اسين ”ا“ جو
 اچار گڏي چئون ”شلاوڪ“ ۽ ”سارام“ (واکان). سنسڪرت
 ”سوين“ ۽ ”سبرڻ“ جي سنڌ ۾ ”ا“ گڏي چئون ۽
 ”سپنو“ ۽ ”سبرڻ“ (باد ڪرڻ) دراوڙن وانگر لفظن

۾ هڪ نه ٻيون ”سورپڪتي“ (اچارن ۾ ڀڄڻ لاءِ) حرف علت ڪڏهن ٿا، نه سڀ اکر قائم رهن نه ته ممڪن آهي ته ٻيئي پاڻ ۾ ڀڄي يا ملي ويندا.

گڏيل حرف صحیح جو ڀڄڻ (Assimilation)

۲۷۰- ٻوليءَ واري زماني ۾ گڏيل حرف صحیح پاڻ ۾ ڀڄي ويا، جهڙوڪ؛ ”شبد-سڌ“، ”جنم-جرم“، ”ڄم“، ”آڻڻ-آڻڻو“، لڀڻ-لڌو“، ۽ ”ڊگڏ-ڏڌ“، ڏوڏي-هيءَ حرف صحیح جو ادغام آهي.

۳۷۱- گڏيل حرف صحیح مان جيڪڏهن ٻيئي زور ڀريا يا ڏاڍا هوندا، ته ٻيون اکر قائم رهن ۽ پھريون سمجهس سمانجي ويندو، جيڪڏهن هڪ زور ڀريو ۽ ٻيون ڪمزور اکر هوندو، ته ڪمزور اکر ڏاڍي اکر ۾ سمانجي ويندو. مطلب ته ”جيڪو ڏاڍو سو کٻو“ اهو ليکڻ ٻولين ۾ به لڳو پيو آهي.

مجرائيءَ جو قاعدو (Law of Compensation)

۳۷۲- سنسڪرت ”اگن“، پراڪرت ”اگت“ (گهٽيو)، هندستاني ”اگ“، معنيٰ ٻاهه هتي ڏسو ته ”ن“ اکر ”گ“ ۾ سمانجي ويو، جنهنڪري پراڪرت ۾ اچار ٿيو ”اگگ“. هندستانيءَ ۾ انهيءَ مان هڪ ”گ“ ڪڍي، انهيءَ کوٽ جي مجرائيءَ لاءِ، لفظ جي منڍ واري حرف علت ”ا“ کي وڌائي ”آ“ ڪيائون، جنهنڪري چون ”آگ“. ساڳي ريت سنسڪرت ”ست-جن“ جو اچار

اول ٿئي ٿو ”سجڻ (سجڻ) ۽ پوءِ ”ساجڻ“. سنڌي ۾
پتا اکر آهن (صفحو ۳۰۴) ٻيءَ طرح به انهيءَ مڃرائيءَ
جي قاعدي تي ڪهڻو ڪونه ٿا هليون (صفحو ۴۵).

ضميمو پهريون

دراوڙي ٻولين جو اثر (صفحو ۲۰، ۱۲۳ ۽ ۱۲۵)

سنڌي ٻولي جن ڳالهين ۾ دراوڙي ٻولين سان مشابهت
رکي ٿي، تن بابت به اکر لکي، هر هڪ ڳالهه جي
سامهون صفحي جو نمبر ڄاڻڻجي ٿو. ته پڙهندڙن کي
پتو پوي ته انهن ڳالهين جو هن ڪتاب جي ڪهڙن
ڪهڙن صفحن ۾ ذڪر ٿيل آهي.

- (۱) سنسڪرت ۽ سنڌي ۾ دراوڙي لفظ صفحو ۲۰ ۽ ۱۷۷
- (۲) دوهرا علت ۾ بگاڙو صفحو ۲۹۹
- (۳) وسرگ اکرڻ بابت صفحو ۱۲۵ ۽ ۳۰۳
- (۴) مغز جي آچارڻ وارن اکرڻ بابت صفحو ۳۰۲
- (۵) مرڪب حرفن جي آچارڻ پيچڻ بابت صفحو ۳۴۶
- (۶) حالتن جي پيچاڙين بدران اسمن جي
پٺيان حرف جر ڪم آڻڻ بابت صفحو ۳۱۱
- (۷) صفت جي پيٽ جا درجا صفحو ۲۱۵
- (۸) مرڪب فعلن جوڙڻ جو نمونو صفحو ۳۲۰
- (۹) مجهول فعلن جوڙڻ جو نمونو صفحو ۳۲۵
- (۱۰) جملن بيهارڻ جي ترتيب صفحو ۳۲۱
- (۱۱) چوڪر - ٻاڪر ۽ چلمر - ڏلمر؛ ائين زائد يا بي معنيٰ لفظ
گڏي مرڪب لفظ جوڙڻ، دراوڙي نمونو آهي، صفحو ۱۷۶

ڏسو بئشپ ڪائڊويل جو جوڙيل ”دراوڙي ٻولين جو گرامر“، صفحو ۵۵؛ ۴ ڊاڪٽر سينٽي ڪمار چئٽرجيءَ جي جوڙيل ”بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ“ جلد پهرين، صفحو ۱۷۰ کان ۱۷۸.

ضميمو ٻيون

ٻارن جي ٻوليون ۽ سرائڪي

- (۱) سنڌي، سرائڪي، پنجابي، هاريديڪ ٻوليون، (ڪشميري وغيره) ڪيترن ڳالهين ۾ هڪٻئي سان گهڻي مشابهت رکن ٿيون، جن مان ظاهر آهي ته کڏ وارا وڪيو اٿن. صفحو ۸۵.
- (۲) اسمن جون پڇاڙيون رڳو سنڌيءَ ۽ ڪشميريءَ ۾. صفحو ۳۲۳.
- (۳) ادغام جي عادت سنڌيءَ ۽ هاريديڪ ۾. صفحو ۲۹۹ ۽ ۳۱۱.
- (۴) کليل حرف صحيح هڪٻئي ۾ سماڻجي ويا آهن، ته هنديءَ وانگر حرف علت کي ڏکيو نه ڪيو اٿن. صفحو ۴۷ ۽ ۳۴۸.
- (۵) ”پ“، ”ج“، ”ڙ“ ۽ ”ڳ“ اکر رکيائين مان (ڪچين ۽ گجراتين ”پ“ ۽ ”ڙ“ جا اچار اسان وٽان ورتا). صفحو ۸۶ ۽ ۳۰۴.
- (۶) ٻن علت حرفن جي وچ ۾ ”ن“ قائم رکڻ. صفحو ۸۷.
- (۷) اکرن کي مغز جي اچار وارو ڪرڻ. صفحو ۳۰۲.
- (۸) اکرن کي اوسر ڪڍڻ. صفحو ۱۲۷.

- (۹) ”ر“ ۽ ”ڙ“ ٻنهي فرق نه رکڻ صفحو ۱۳۵
 (۱۰) ”ر“ اکر لفظ جي وچ مان ڪڍي ڇڏڻ صفحو ۱۵۲
 (۱۱) ضميري ڀڃاڙون رکڻو سنڌي، سرائڪي ۽ ڪشميريءَ ۾ صفحو ۸۸

اشارو: سنڌيءَ ۾ ”هر-نر“ (ضمير)، ”هنن ٻولين ۾“
 ”اسي ٿنسي ٿيسين“ ۽ سنڌيءَ ۾ ”آهين“ ۽ ”توهين“

- (۱۲) اسم مفعول جي ٺهڻيان ”ڙو“ ڪڏڻ صفحو ۱۰۸
 (۱۳) معروف فعل کي جهول صورت ڪرڻ لاءِ ”ج“ ڪڏڻ صفحو ۳۲۵

- (۱۴) سنڌيءَ ۾ سرائڪي لفظ ۽ ٻيا ڪا صفحو ۱۰۹ ۽ ۲۵۵
 (۱۵) سڙي جي ٻوليءَ تي سرائڪي اثر صفحو ۱۰۸ ۽ ۱۰۹

سنڌيءَ جو سرائڪي ۽ ملتاني تي اثر

اشارو: ”ڪٺاڪئون“ حرف جر، ۽ سنڌيءَ جي حالت
 جريءَ واري ”آن-آون“ ڀڃاڙي، سرائڪي ۽ ملتانيءَ ۾
 ۾ به آهن. ڪيترا لفظ به عام آهن، جهڙوڪ: ”ڍڍ“ (پيٽ)،
 ”لهر“ (ٻاڙ ٻڇا) وغيره.

ضميمو ٽيون

سنڌيءَ جو بلوچي تي اثر

لاڙڪوٽ بيمش صاحب جي ٺاهيل ”بلوچي ٻوليءَ جي
 گرامر“ ۽ لغت ۾ ۽ ٺاهيل آهي ته بلوچي ٻوليءَ جي ڀڃوڙي

بناوت، پراڪرت ٻولين۔ خاص ڪري سنڌ ٻوليءَ جي
بناوت، مان گهڻو مشابهت رکي ٿي (صنحو ۸۸ ۽ ۱۰۱)۔
بلوچي ۾ ڪيترا سنڌي لفظ به عام ٿي ويا آهن، جن
جن جا ٿورا مثال هي آهن:

بلوچي	سنڌي	بلوچي	سنڌي	بلوچي	سنڌي
آباسي	آباسي	اوجاغو	اوجاگو	بانھن بانھن (زال)	بانھن بانھن (زال)
پاڪر	پاڪڙو	هرا	پڙلاءُ	تيلن	تيلھن
پند	پند	جورغ	جوڙن	چاري	چاڙهي
درکھو	ڊڙڪو	دهان	ڌيان	ڊينيو	ڏينپو
هڪن	هڪن	هڏڪي	هڏڪي	هينا	هيٺو
بلوچيءَ ۾	ٻيها (ٻڙو)	پري	(بوجو)،	پهر (ڦڙي)،	پهوغ
(ڦوڪ)	پهوبهي (ڦڙي)	۽	پيا	وسرگ	اڪر آهن، جي هن
وقت فارسيءَ ۾	ڪينهن۔				

ضميمو چوڏون سنڌيءَ جو آفغاني يا پشتو ٿي اٿو

ڊاڪٽر ٽرمپ جنهن سنڌي ٻوليءَ جو نهايت عمدو
ڪراسر جوڙيو هو، تنهن پشتو ٻوليءَ جو ڪراسر به ٺاهيو
هو، جو هاڻ ڪمياب آهي. انهيءَ ڪراسر جي مندر ۾ هن
صاحب جاڻايو آهي ته جيڪي نچ پشتو لفظ سڏجن ٿا،
تن مان گهڻا پروارن پراڪرت ٻولين (خاص سنڌيءَ،
ٿوري قدر پنجابيءَ) مان ورتل آهن. انهيءَ کان سواءِ، پشتو
ٻوليءَ جي اسمن جي ڦهڙن ۽ فعلن جي گردائن جي ترتيب

سنڌي نموني سان بلڪل ويجهي مشابهت رکي ٿي. ٻيون ته پشتو ۾ جيڪي متعدي معروف ۽ بالواسطه فعل، ماضي زمانن ۾ ڪم اچن ٿا، تن جي سموري بناوت سنڌي نموني آهي*. هيءُ بلڪل مکيه ڳالههون آهن ۽ سنڌيءَ جو پشتو ٻوليءَ تي بلڪل گهڻو ۽ گهڻو اثر ثابت ڪن ٿيون. هن لاءِ سبب اسان اڳيئي ڄاڻايا آهن (صفحہ ۸۸ ۽ ۲۰۱).

پشتو ۾ سنڌي لفظ

پشتو ۾ جيڪي سنڌي لفظ عام آهن، تن جا ٿورا مثال:

پشتو	سنڌي	پشتو	سنڌي	پشتو	سنڌي
انگن	اٿڻ	بنگ	پنگ	نق	تڪ
ٽوڪھ	ٽوڪ	دڪال	ڏڪار	ڪت	ڪٽ
گنرل	گڻڻ	منگهنر	منگهن	هڏ	هڏو

سنڌ جو سچو مورخ، سنڌي زبان
 سائنس، تعلق، رکندڙن زبان
 سائنس، تعليم، هندي، جو ماڻھو
 لکري، جي لابل، پارسي، عربي
 جو ڄاڻو، سرڪاري، سرورمل، مهر، حمد
 ۱۸۷۶ع ۾ ڄائو، روشن، روشن، جي
 عمر ۾ اڪسائيڊ، گاتي، جي نوڪري،

۾ ڪيو، اڪسائيڊ، اڪسائيڊ، جي رٽائرڊ، ڪتابن، ٽيم
 ۱۹۲۴ع ۾ بمبئي يونيورسٽي، جو ليڪچرار، مقرر ٿيو، ۾ سنڌي
 ٻولي، جي خدمت ۾ هن شروع کان ئي ٿي ڪئي، ۱۹۰۵ع کان
 وري سنڌي درسي ڪتابن ۾ سنڌي شعر، جي رهيا، هو شاعري
 ۾ تخلص ”غريب“ ڪم آڻيندو هو، هن لاتعداد مضمون، شعرون
 کان سواءِ، پنجيتاليهه مستقل ڪتاب تصنيف ڪيا، جن مان
 سنڌي زبان جي تاريخ، ”ڪلفند“، ”لطيفي سير“، ”سنڌ جو
 سلسلي“، ”غريب اللغات“، ”قديم سنڌ وٽيڪ مشهور آهن
 ۱۹۵۳ ۾ هو اسان کان جدا ٿي عالم بقا ڏي راهي ٿيو، مگر
 سنڌي يادگار، علمي، ذخيره اسان وٽ ڏانسي رهندو

سنڌي زبان جي تاريخ، ڪلفند، لطيفي سير، سنڌ جو سلسلي، غريب اللغات، قديم سنڌ وٽيڪ مشهور آهن

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو: انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي ڪُلِيل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَم، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

....

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڻ چُپن ٿا؛

....

ڪالهه هُيا جي سُرخ ڳلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بَم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)